

ПАВЛО
ХАЛЕБСЬКИЙ

Україна — земля козаків

З БЛАГОСЛОВЕННЯ
СВЯТИЙШОГО ПАТРІАРХА КИЇВСЬКОГО
І ВСІЄЇ РУСИ-УКРАЇНИ ФІЛАРЕТА

ДО РОКОВИН ПОДОРОЖІ МАКАРІЯ ТРЕТЬОГО, МИЛІС-
ТЮ ВСЕВИШНЬОГО БОГА ПАТРІАРХА АНТІОХІЇ, ДЕ
ПОЧИНАВ СВОЇ ДІЯННЯ СВЯТИЙ АПОСТОЛ ПЕТРО, НА-
МІСНИК ІСУСА ХРИСТА НА ЗЕМЛІ, В УКРАЇНУ, ЗЕМЛЮ
КОЗАКІВ, ТА ЗУСТРІЧІ З ХРИСТОЛЮБИВИМ І ХОРОБ-
РИМ КОЗАЦЬКИМ ГЕТЬМАНОМ ЗИНОВІЄМ-БОГДА-
НОМ ХМЕЛЬНИЦЬКИМ, ПРО ЯКІ ОПОВІВ У ПОДОРОЖ-
НЬОМУ ЩОДЕННИКОВІ МАКАРІЇВ СИН АРХИДІЯКОН
ПАВЛО ХАЛЕБСЬКИЙ.

ПАВЛО
ХАЛЕБСЬКИЙ

Україна —
земля
козаків

ПАВЛО
ХАЛЕБСЬКИЙ

У *країна –*

ПОДОРОЖНІЙ
ЩОДЕННИК

Земля козаків

УПОРЯДКУВАВ
МИКОЛА РЯБИЙ

«ЯРОСЛАВІВ ВАЛ»
КИЇВ. 2009

ББК 63.3(4УКР)46
Х17

ПОДОРОЖНІЙ ЩОДЕННИК ОПИСУЄ МАНДРИ АНТИОХІЙСЬКОГО ПАТРІАРХА МАКАРІЯ ТРЕТЬОГО З ХАЛЕБА ДО МОСКВИ І НАЗАД ЧЕРЕЗ УКРАЇНУ, ЗЕМЛЮ КОЗАКІВ, ЗА ЧАСІВ УРЯДУВАННЯ ХРИСТОЛЮБИВОГО І ХОРОБРОГО ГЕТЬМАНА ЗИНОВІЯ-БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.

Упорядник
Микола Рябий

Художник
Олександр Івахненко

Післямова
Володимира Яворівського

ISBN 966-579-235-0

ISBN 978-966-8382-23-9

© Рябий М.О., упорядкування, 2009
© Яворівський В.О., післямова, 2009
© Івахненко О.І., художнє оформлення, 2009
© Видавництво «Ярославів Вал», 2009

Чи знаєте ви, через що дух героїства в Україні пропав? Через те, що від деякого часу місце козацтва зайняло школярство, що замість давніх героїчних постатей нащадилися кар'єристи, які шукають тільки посад та відзнак.

Олександр Безбородько,
політичний діяч кінця XVIII
століття

УКРАЇНСЬКА ЄВАНГЕЛІЯ ВІД ПАВЛА

Була на те Господня воля, коли десять років тому автор цих рядків упорядкував книжку «Країна козаків» — перше книжкове видання рідною мовою тієї частини подорожнього щоденника Павла Халєбського, де описувалася незалежна Українська Річ Посполита, тобто Українська Народна Республіка, збудована христілюбивим і хоробрим гетьманом Хмелем. Новітній Незалежній Україні ще не виповнилося й п'яти років, а вже кралялося серце від того, як «дядьки отечества чужого» обдирають її немов липку, а малі діти, яким треба бути в школі, жебрають на міських вулицях та у громадському транспорті: «Люди добрі, подайте Христа ради копійчку, а ми вам заспіваємо «Ще не вмерла Україна» або про червону калину...»

І, немов рятівне коло на поверхню ошалілої стихії, виринали з «Опису подорожі патріарха Макарія» рядки про те, що триста сорок років тому, за гетьмана Хмеля, в Україні не було ні злодіїв, ні грабіжників; люди, здобувши волю, жили у radoщах та веселоощах; збудувавши дивовижні храми, відверто сповідували батьківську, тобто православну, віру, поринали у навчання та співи, і діти-сироти не вешталися невігласами попідтинню.

Неймовірно! Та це — не вигадка «печерного націоналіста», як «вірні лєнінці» називають усіх, хто щиро уболіває за долю України, це — свідчення чужинця, який літа Божого 1654-го промандрував Україною, від Рашкова на Дністрі до Путивля на Сеймі, супроводжуючи свого батька — православно-го патріарха Антиохійського і всього Сходу Макарія Третього. І той лад та гаразд, читалося в подорожньому щоденникові Павла Халебського, мав лише три підвалини: чітку владну вертикаль, що унеможливлювала «хатні війни», єдину Церкву, отже, єдину ідеологію, кардинальну земельну реформу, яка полягала в тому, що, відібравши у польських панів землю, гетьман Хміль роздав її українським селянам стільки, скільки хто міг доглянути, податку не брав, зате кожна селянська родина мала спорядити козака до війська власним коштом. Чи не повчальний досвід, по який не треба пхатися за тридев'ять земель?

Таке видання, як «Країна козаків», думалося, стане настільною книгою кожного українського політика, кожного українського патріота, загалом кожного українця.

Видавці підраховали: щоб випустити у світ «Країну козаків», треба 740 мільйонів «фокінок», як називали тодішню українську «валюту». Таку «грубу суму» упорядник нашкребти не міг. За сприяння тодішнього голови Вінницької обласної ради Миколи Мельника пощастило видати до 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького скорочений варіант, обірвавши оповідь Павла Халебського на епізоді зустрічі патріарха Макарія з гетьманом Хмелем у Богуславі над Россю.

Через два роки після виходу «Країни козаків» друкарня Києво-Печерської Успенської лаври з благословіння Блаженнішого Володимира, екзарха УПЦ Московського патріархату, видала «Землю казаков»,

тобто українську частину подорожніх нотаток Павла Халебського, перекладених наприкінці XIX століття російським арабістом московським професором Г.А. Муркосом. Видала зі всіма тими вадами, що їх спричинило незнання московським професором історії, географії, звичаїв та побуту українського народу, а тому одна недбала фраза перекреслює сказане на десятках сторінок, ошелешує тямущого читача, спотворює ту правду, яку сповідував Павло Халебський у своїх подорожніх реляціях.

І ось минає 350 років відтоді, як патріарх Антиохійський Макарій Третій, чи не найавторитетніший у тодішньому православному світі, уперше ступив на українську землю, а його двадцятип'ятилітній син архидиякон Павло, що виконував при батькові обов'язки секретаря, вивів у своєму подорожньому куррасові — зошиті — захоплені рядки: «Блаженні очі наші за те, що вони бачили, блаженні вуха наші за те, що вони чули, блаженні серця наші за пережиті нами радість і захват у країні козаків!» Фахівці називають українську частину подорожніх реляцій Павла Халебського найдокладнішим і найприхильнішим свідченням чужинців про Україну середини XVII століття, коли увесь світ, затамувавши подих, стежив, як народжується в Європі Козацька Держава, могутня та багата, сама ж Європа перестрашилася від становлення Української Народної Республіки. А можна ще назвати й отак: Українська Євангелія від Павла, це ж бо — добра вість про Україну з глибини віків. На жаль, а радше — на сором, ми й досі не маємо рідною мовою видатного твору сирійця на ймення Булос Ібн аз Заїм аль Халябі, знаного у християнському світі під іменем Павло Халебський, або ж Алеппський.

І знову була на те Господня воля, аби автор цих рядків повернувся до Павла Халебського, відклавши набік усі інші письменницькі справи. Яке місце

посідає Павло Халебський у творчому житті упорядника, він, дасть Бог, скаже за іншої нагоди. А тут вважає за потрібне сказати от що.

На упорядникове переконання, найголовніше у перекладацькій справі — осягнути, що саме хотів сказати автор, і передати його думку не буквально, слово в слово, а по-своєму, своєю мовою, усім зрозумілою, для всіх сприйнятливою, за всіма її нормами. Такою є мова літературна. Крім того, якщо берешся перекладати автора, який пише про твій народ, його історію, культуру, побут, звичаї, то мусиш знати набагато більше, ніж знає він сам. Саме цими принципами упорядник і керувався, перекладаючи подорожній щоденник Павла Халебського з російської, бо на факультеті журналістики Київського університету арабської мови не вивчали і з Павлом Халебським він спілкується по-сирійськи тільки у нічних бесідах. Свою роботу упорядник зіставляв з перекладами, на жаль фрагментарними, українських арабістів Андрія Ковалівського, Яреми Полотнюка, польської письменниці Марії Ковальської, а також із перекладом з російської, знову ж таки — фрагментарним, колеги Миколи Сливинського; брав до уваги слушні поради рецензентів — Миколи Кравця, професора історії Вінницького педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, Івана Сварника, завідувача сектору допоміжних дисциплін ЦДІА України у Львові, голови Археологічної комісії Наукового товариства імені Тараса Григоровича Шевченка, авторитетного перекладача багатьох історико-літературних пам'яток, добре відомих упорядникові.

Упорядник не відає, чи Павло Халебський сам це зробив, чи вже видавці доволіно поділили його «Опис подорожі патріарха Макарія» на розділи за власними уподобаннями. Та ось у своїй передмові мемуарист зауважує, що його близький приятель наполягав, аби

він описував усі обставини мандрівки день за днем, без винятку. Загалом, як неважко підрахувати, патріарх Антиохійський Макарій Третій зі своїм сином архидияконом Павлом, мандруючи до Московії та повертаючись назад, перебували в Україні, землі козаків, сто п'ять днів. Отож, мабуть, варто було ділити текст за днями: день перший, день другий і т.д. Саме такий поділ видався авторові цих рядків найдоречнішим, і в першій частині «Від Рашкова до Путивля» це легко було зробити.

Раз у раз виникала потреба деякі моменти уточнити, доповнити, прокоментувати, бо це видання розраховано передовсім на широкий читацький загал. Знаючи із власного досвіду, як це незручно, читаючи складний, багато в чому незрозумілий текст, щоразу заглядати туди, де зазвичай примітки й коментарі уміщують, упорядник на свій страх і ризик ще у першому виданні рішуче порушив цю академічну традицію. Таку практику, коли примітки й коментарі подаються безпосередньо в авторському тексті, схвалили всі читачі, що відгукнулися на «Країну козаків», і це підбадьорило упорядника.

Хвала Богові за те, що з його волі упорядник виконав цю роботу, з якою, щиро кажучи, не хочеться прощатися.
Амінь!

*Червень
літа Божого 2004-го,
Вінниця*

ЧАСТИНА ПЕРША

*Від Рашикова
до Путивля*

*Червень — липень
літа Божого 1654-го*

Блаженні очі наші за те, що вони бачили, блаженні
вуха наші за те, що вони чули, блаженні серця наші за
пережиті нами радість і захват у країні козаків!

З подорожнього щоденника

В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа — Єдиного Бога. Амінь. Хвала Богові, Котрий прикрасив небеса, утвердивши їх без стовпів, розпростер землю, призначивши її обиталицею для Своїх рабів, і розмножив синів Адамових у такій силі-силенній, що стали вони незліченними народами, розплодилися по землі, збудували села, міста й столиці в усіх кліматах, краях та межах її, на півдні й півночі, сході й заході. Будемо ж складати Йому хвалу, належну Його владарюванню й гідну Його Божественности, завжди, за всіх епох, нині, й повсякчас, і на віки вічні!

Я, убогий раб, отой, що з-поміж усіх людей найдужче потребує милости Господа могого, на ймення Павло, архидиякон православної віри, родом з Халеба (або ж Алеппо, міста в Сирії. — *МР.*), був рідним сином усечестивого, святійшого, возвеличеного й усемилоствого кіра (пана. — *МР.*) Макарія (в перекладі з грецької Макарій — блаженний. — *МР.*), патріарха Антиохійського, сина в Бозі спочилого священника Павла, сина священника Абдулмасиха (Христудула) Альпрокса, відомого під прозвиськом Бейт аз Заїм. Я виховувався коло батька невідлучно, і нічیه

товариство не було для мене солодшим за його компанію відтоді, як, відлучений від циці матері моєї внаслідок її смерті, я був приречений на горе й печаль і, опріч батька, не мав нікого, перед ким міг би виливати свої жалі. Я повсякчас був ситий його життєдайними словами й погамовував спрагу росою його цілющих настанов (особливості арабської красномовности. — *МР.*), скоряючись йому в усьому і йдучи за ним невідлучно й невідступно, хоч би де він був і хоч би коли те ставалося.

Спочатку він мав сан митрополита Халебського й залишався ним упродовж дванадцяти років, а потім вступив на священний патріарший Антиохійський престол Святого Петра, який нині перебуває в сирійському місті Дамаску.

Увесь цей час він невтомно облаштовував церковні справи, правлячи твердо, розсудливо, неухильно й рішуче, поки рука Провидіння не навернула його до відвідин далеких країн, поселень та островів — не з метою їхнього огляду й прогулянки або в личині гостя, а з необхідности, спричиненої скрутними обставинами. Поїхав він не з власної охоти, а через те, що борги, які обтяжували згаданий престол та перейшли від часів небіжчика патріарха, добре відомого владики Євфимія Хіоського, подвоїлися від наростання високих відсотків. Парафіяни його престолу неспроможні були сплатити ці величезні борги. Тоді він поринув у роздуми й, тяжко пригнічений такою бідой, дуже карався, шукаючи визволення з цієї гіркої неволі, та не знайшов жодного порятунку, не діждався жодної допомоги ні від кого й не дібрав іншого способу, як, підкотивши поли з ніг старання, сісти на коня трудів та зусиль (особливості арабської красномовности, яку легко збагнути, знаючи спосіб життя арабів. — *МР.*). Він постановив вирушити славним і важким шляхом, прямувати нелегкими стежками до

джерельних оаз і до великих та повноводних морів, тобто до тих, кого наділено високим шляхетством і вишуканими чеснотами, пристановища жебраків та безпритульних, тобто до могутніх і звияжних царів, до благочестивих князів і правителів, уславлених своєю істинною релігійністю й правдивою вірою (нехай посилить Бог їхню могутність і увічніть їхнє володарювання, нехай утараздить їхнє буття, нехай утвердить назавжди їхнє сузір'я на високому небо-схилі!), аби випросити від достатку їхніх щедрот і милостей оте, чим міг би він сплатити свої борги й що допомогло б йому підтримати свою віру (як свідчить відомий український арабіст зі Львова Ярема Полотнюк, коли Макарій Третій вступив на патріарший престол, борг Антиохійської патріархії, де, за християнськими переказами, розпочинав свої діяння апостол Петро, найближчий наступник Ісуса Христа, складав десять тисяч піастрів. — *МР.*).

Тоді я розважив, що добре буде, коли стану йому за супутника, ділитиму з ним труднощі й незручності подорожі й дороги. З Божою поміччю ми зрихтувалися й постановили вирушити в путь (подорож їхня з Халеба, або ж Алеппо, почалася, як зазначає Ярема Полотнюк, 9 липня 1652 року. — *МР.*).

У той час один видатний чоловік з моїх приятелів та люб'язних друзів, непідробно щирий у любові та прихильності до мене, брат благородний, освічений, бездоганний і славетний, рідкість свого віку й часу, єдиний у своєму столітті й епосі, диякон Гаврило, син небіжчика Костянтина, майстра-ювеліра, наділений досконалыми й найвищими чеснотами, надзвичайними знаннями й глибокою освіченістю, висловив мені велике бажання, аби я вів нотатки, які описували б усі обставини нашого від'їзду й подорожування, день за днем без винятку (підкреслено мною. — *МР.*), аби за всіх часів нашої відсутности я

описував усі події в країнах, якими будемо мандрувати, щоб усі могли перевірити те, що знали про них з певних посилань і натяків інших оповідачів.

Я попросив у нього вибачення, посилаючись на брак досвіду й снаги у такій роботі, тим паче що відчуваю невміння складати й пов'язувати казання, вживати слова з граматичною точністю, до ладу розташовувати фрази за прикладом поважних і знайомих майстрів науки. Я просив його звільнити мене від непосильної праці, зваживши на труднощі й поспіх нашої мандрівки. Він не зважив на це й, повторюючи безупинно своє прохання, наполіг на його виконанні.

Тоді я пробудив свою слабку снагу й простер до мети нерішучі руки не задля того, аби запопасти місце поміж істориками, а щоб підтвердити численні факти, що заперечувалися, коли їх переповідали, і яким ніхто не йняв віри, гадаючи, що люди, які їх викладали й передавали, верзли нісенітниці. Так думали, поки я не перевірів ретельно все, що нам зустрічалося під час нашої мандрівки християнськими країнами (перед Україною це були Волощина та Молдова. — *МР.*), або ж бачачи речі на власні очі, або ж чуючи про них на власні вуха, ото ж їхня правдивість стала для мене безсумнівною не тільки частково, а й у повній сукупності.

Отже, ми будемо описувати все, що підтвердилося в наших очах упродовж мандрівки й перебування нашого в різних країнах до повернення на батьківщину.

З дитинства я мав звичку роздобувати й пильно читати історичні книги, тим-то я залюбки поринув у свою роботу, стараючись у міру сил своїх, ревно збираючи все, що тільки міг зібрати за найменшої нагоди, сподіваючись, що вона принесе втіху читачеві й відпочинок його розумові і що кожен, хто,

ознайомившись з нею, засвоїть уміщені в ній описи й повчальні оповіді, прославить за це Всевишнього Творця.

Нехай отримають від неї (Павлової роботи. — *МР*) християни великий зиск, коли довідаються про шляхетні звичаї істинно віруючих, про їхню невідступність та безмежну твердість у Богошануванні, про непохитне дотримання ними усталених постів і церковних служб, про їхню щиру віру й добропорядність, про чистоту їхніх намірів, сокровенних думок і таємних помислів. Усе це ми опишемо, пояснюючи й розтлумачуючи те, чому були свідками.

ДЕНЬ ПЕРШИЙ

Субота, 10 червня літа Божого 1654-го.

КОЗАЦЬКЕ СОТЕННЕ МІСТО РАШКІВ НА ДНІСТРІ. УРОЧИСТА ЗУСТРІЧ ПАТРІАРХА. ПОВНОЛЮДДЯ. НАБОЖНІСТЬ КОЗАКІВ. ВИСОКА ОСВІЧЕНІСТЬ. ВРОДА МАЛЕНЬКИХ ХЛОПЧИКІВ, ЇХНІЙ ГАРМОНІЙНИЙ СПІВ. СИРОТИ І ВДОВИ. ПІДСТУПНІСТЬ ЛЯХІВ. ВІДСТАНЬ ВІД РАШКОВА ДО ПУТИВЛЯ.

Наступного дня вранці, в суботу, 10 червня (1654 р.), ми підїхали до берега великої ріки Дністра, яка розмежовує країну молдовську з країною козаків. Ми переправилися через ріку на суднах (радше всього, поромом, що його, як і в Могилеві-Подільському, утримував магістрат. — *МР.*). Наш владика патріарх одягнув мантию й тримав у правиці хрест, бо в країнах козацькій та московській існує звичай, за яким благословляти можна не інакше як тільки з хрестом. У лівій руці він тримав срібну патерицю.

Напередодні, як це узвичаєно, наш владика патріарх листовно сповістив про наш приїзд. Зійшовши на берег, ми підняли дерев'яного позолоченого хреста, замовленого нами в Молдові, на високій червоній тичині; його ніс один з панотців, як то заведено в країні козаків, де тільки перед патріархом носять хрести на тичині. Назустріч йому вийшли тисячі люду, сила-силенна (нехай Бог благословить і примножить їх!). То були мешканці міста, назва якого Рашків. Це дуже велике місто, засноване на березі згаданої ріки, воно має дерев'яну фортецю й дерев'яний замок з гарматами.

ПРИМІТКА УПОРЯДНИКА

Найсумлінніший з дослідників історії Поділля, Юхим Сіцінський, зазначає, що Рашків — дуже давнє поселення, як, зрештою, і всі інші придністровські міста, від Могилева-Подільського до Дубосар. На початку XV століття Великий литовський князь Вітовт збудував тут фортецю Каравул, що мала охороняти південні кордони його князівства, а Рашків був немовби присілком. 1617 року, за угодою з турками, поляки, що володіли Поділлям, спалили фортецю, як і деякі інші, до прикладу в Бершаді, про що знайдемо згадку, зокрема, і у творах Івана Франка, не кажучи вже про народні пісні. Близько 1646 року фортецю відбудували. Коли ж Богдан Хмельницький підняв усю Україну на Визвольну війну, Рашків став сотенним містом Брацлавського полку, найбільшого у козацькому війську, бо мав двадцять одну сотню; перед легендарним Данилом Нечаєм полковником був Якуша.

За переказами, в одній із семи рашківських церков Тиміш Хмельниченко, старший гетьманів син, вінчався з домною (пані) Розандою, красунею донькою молдовського господаря Василя Лупула, албанця за походженням, одного з найбагатших володарів Європи. Коли ж Тиміш загинув у Сучаві, у цій же церкві відспівували його прах, а гетьман Хмельницький віддав Рашків Тимошевій удові домні Розанді. Досі живе легенда про те, що з рясних сліз, пролитих по Тимошеві, утворилося невичерпне джерело — Розандина криниця. Коли підросли Тимошеві сини-близнюки, вірна Розанда подалася в монастир.

За часів Руїни, що настала по Богдановій смерті, Рашків руйнували правобережний гетьман Петро Дорошенко (1665 р.), польський король Ян Собеський (1671 р.), турецький войовник Ібрагім-паша (1675 р.). У царській імперії Рашків, як і мое рідне село Чоботарка-

Заболотне, входив до Ольгонільського повіту, Подільської губернії. Перед Другою світовою війною «батько Сталін» утворив на прадавній козацькій землі так звану Молдавську Автономну Республіку у складі УРСР, аби мати плацдарм для загарбання Молдови. Після розпаду СРСР тут проголошено Придністровську Молдавську Республіку, не визнану світовою спільнотою. Росія має в Придністров'ї стратегічні інтереси, досі не вивівши звідти свою 14-ту армію, якою командував свого часу знакомитий генерал Лебедь. Офіційно в Придністровській Молдавській Республіці запроваджено три державні мови — російську, молдавську, українську. Та на весь Кам'янський район, до складу якого входить Рашків, на сьогодні діє лише два класи з українською мовою викладання!.

Серед тих, хто зустрів нас, були, по-перше, сім панотців у фелонях (верхній одяг священиків, ризи. — *МР.*), з хрестами, бо у місті сім церков, затим диякони з багатьма корогвами й свічками, потім сотник, тобто комендант фортеці й міста, військовий отаман, козацтво й півччі, які, немовби з єдиних уст, співали приємними голосами стихирі (похвальні тропарі, тобто вірші. — *МР.*). Усі попадали ниць перед патріархом і уклякали навколішки доти, поки не увели його до церкви. У домівках нікого не залишилося, навіть малих дітей — усі повиходили ли зустрічати нашого владика патріарха.

А поселили нас у господі одного знатного козака.

Напередодні четвертої неділі по П'ятдесятниці (п'ятдесятний день Воскресіння Ісуса Христа, коли Святий Дух у вигляді язиків огнених зійшов на святих апостолів. — *МР.*) ми відстояли в них повечірню, уранці — надранню, а потому — обідню, яка тривала до полудня. Отут уперше настав для нас час потрудитися у поті лица, бо в усіх козацьких церквах до землі московитів нема на чому сидіти, навіть для архиєреїв (архиєрей — первосвященик, у православ-

ній церкві особа, що належить до вищих священнослужителів. — *МР.*) Уяви собі, читачу: вони стоять од початку до кінця служби незворушно, немов камінні, безупинно доземно кланяються й усі гуртом, ніби з єдиних уст, співають молитви, і найдивовижніше, що в усьому цьому беруть участь і маленькі діти. О Боже, Боже! Як довго тривають у них молитви, співи й сама літургія!.. (Послідовна служба Божа, під час якої учиняється таїна євхаристії, тобто причастя; нема нічого дивного в тому, що чужоземних мандрівників просто-таки вражала ревна набожність наших предків; козаки, як сказано в «Історії русів», вважали, що у світі нема нічого важливішого понад батьківську, себто православну, віру, Божественну, єдину в людстві; посилалися на апостола Павла, наймудрішого з мудрих, який сказав наприкінці віку свого, що течію життя скінчив і віри дотримав, та подякував Богові за те якнайревніше; а якщо такий великий муж і ревнитель Бога та угодник Його, підкріплюваний завжди благодаттю згори, коли уже він дякує Богові за дотримання віри в Нього, то нам, грішникам сущим, чи не треба з усієї сили дбати про дотримання своєї батьківської віри, якою живемо, рухаємось і єсьми. — *МР.*)

Та ніщо так не дивувало нас, як врода маленьких хлопчиків і їхній спів, що линув із самого серця, у гармонії зі старшими.

Справді, спів козаків утішає душу й відганяє журботу, бо він приємний, іде від усього серця й неначе з єдиних уст. Вони дуже люблять співати за нотами ніжні й солодкі мелодії.

Починаючи з Рашкова й по всій землі русів, тобто козаків, ми помітили пречудову рису, що збудила у нас подив: усі вони, за винятком небагатьох, навіть більшина їхніх дружин і доньок, уміють читати і знають порядок церковних служб та церковні

піснеспіви; крім того, панотці не залишають сиріт напризволяще, аби ті невігласами вешталися вулицями, навчають грамоти.

Як ми завважили, у цій країні, тобто у козаків, безліч удів та сиріт, бо, відколи появився гетьман Хміль, і досі не припинялися страшні війни. Упродовж усього року, вечорами, як зайде сонце, ці сироти ходять попід хати просити милостиню, співаючи хором гімни Пресвятій Діві, й так пречудово, що той спів полонить душу навіть на великій відстані. За свій спів вони отримують з кожної хати милостиню грішми, хлібом, іншим харчем або чимсь таким, що придатне для прожиття, поки не закінчать навчання. Ось чому більшість з них письменна. Число освічених особливо зросло, відколи появився Хміль (дай, Боже, йому довго жити!), котрий звільнив ці краї й визволив ці мільйони незліченні православних з-під ярма ворогів православної віри — проклятих ляхів (як після цього не усміхнутися по-благливо на вигадки польського історика Ф. Равіти-Гавронського, буцімто сам гетьман і найближче його оточення були невігласами, не вміли ні читати, ні писати, не тямали жодної мови, крім «хлопської»?.. Відомо, зазначає авторитетний український історик Володимир Сергійчук, що полковники Михайло Кричевський і Станіслав Морозенко знали латинську, німецьку та французьку мови, Іван Богун — латинську, німецьку й шведську, Максим Кривоніс — англійську; сам гетьман володів латинською, німецькою, французькою, турецькою, татарською, не кажучи вже про польську та московську. — *МР.*)

А чому я називаю ляхів проклятими? Та тому, що вони повелися мерзенніше, ніж лукаві ідолопоклонники, завдаючи мук щирим християнам, аби знищити саме ім'я православних. Нехай увічніть Бог володарювання турків навіки-віків! Вони-бо тільки беруть харадж (данину з немусульманського населення ім-

перії. — *МР.*) І не втручаються у справи віри, чи буде вона нусайрітська (нусайріти — секта мусульман-шиїтів. — *МР.*), іудейська чи самарянська (самаряни — секта, що відокремилася від іудейської релігії. — *МР.*). А ці прокляті не задовольнялися хараджем і десятиною з братів Христових, яких вони тримали в рабстві, а віддавали їх у наругу ворогам Христовим — жорстоким іудеям, як ми згодом про це розповімо за вірогідними джерелами. Вони не тільки забороняли їм будувати храми й проганяли панотців, які знали таємниці віри, а й гвалтували їхніх благочестивих дружин і доньок. Бог, бачачи їхню пихатість, підступність і жорстокість у ставленні до своїх братів християн, послав на них свого вірного слугу та раба Хмеля, котрий помстився їм, завдав рішучого удару їхньому чванству та гонорові і їхньою поразкою потішив ворогів їхніх, піддав їх приниженню, презирству, як ми згодом розповімо про все, що їх стосується.

Повернемося до оповіді. За їхніми розрахунками, нам належало проїхати від цього Рашкова, кордону козацької держави, до Путивля, де вже пролягає межа московитів, близько вісімдесяти великих козацьких миль. У цих краях довжина доріг вимірюється милями, а миля у них — це відстань, яку долають за три години їзди верхи або в екіпажі зі швидкістю, що переважає прудкість гінця (козацька миля дорівнювала семи з половиною кілометрам. — *МР.*). Отак ми завжди їздили, як у них і заведено. Польська чи козацька миля дорівнює п'яти милям нашої країни. Оці

вісімдесят миль складають відстань од
півдня до півночі козацької землі,
як ми це згодом
пояснимо.

ДЕНЬ ДРУГИЙ

Неділя, 11 червня літа Божого 1654-го.

МІСТО ДМИТРАШКІВ. УРОЧИСТА ЗУСТРІЧ ПАТРІАРХА. ПОВНОЛЮДДЯ. ЦЕРКОВНА СЛУЖБА. ЗГАДКА ПРО МОСКОВСЬКОГО ЦАРЯ ОЛЕКСІЯ. ОПОВІДЬ ПРО ВЗАЄМИНИ КОЗАКІВ І ЛЯХІВ, ВІЙНИ ПОМІЖ НИМИ, ПОВСТАННЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО, ПІДСТУПНИЙ НАПАД ЛЯХІВ НА ЗЕМЛЮ КОЗАКІВ ПЕРЕД ВЕЛИКОДНЕМ.

Ми вирушили з Рашкова в згадану неділю, 11 червня, після полудня з десятима козаками супроводу. Подолавши понад дві великі милі, надвечір ми прибули до іншого міста, назва якого Дмитрашків.

ПРИМІТКА УПОРЯДНИКА

Нині це — село Дмитрашківка, Піщанського району, Вінницької області. Досі на його околицях натрапляєш на сліди давніх цивілізацій. Федір Іванович Ущановський, заслужений працівник культури України, художній керівник народного вокально-інструментального ансамблю «Лаври», голова Піщанського районного відділення Товариства зв'язків з українцями за межами України, досліджуючи тривалий час історію рідного краю, зібрав польські й турецькі документи, за якими назва Дмитрашкова пов'язується з іменем руського князя Дмитра Вишневецького-Байди, володаря цих земель. А ось Іван Микитович Вогнитий, вісімдесятичотирирічний мешканець села Окниці, Кам'янського району, Придністровської Молдавської Республіки, потомок козаків Брацлавського полку, з яким упорядник цієї книжки зустрівся

у Кам'янці під час святкування 190-ї річниці від дня народження Тараса Григоровича Шевченка, має іншу версію походження назви Дмитрашкова. Коли, за переказами, турки підступали до Рашкова, то його мешканці тікали сюди, до глибокого яру, на береги річки Кам'янки, яка бере свій початок у селі Голубечому, Крижопільського району, Вінницької області. Зупинялися на горі, дивилися у бік Рашкова. Хтось з утікачів вигукнув: «Дивіться, димить Рашків!» Отож утікачі з Рашкова на згадку про спалене місто назвали нове поселення Дмитрашків... За Хмельниччини, як і Рашків, сотенне місто Брацлавського полку.

Ми з'їхали узвозом у широку долину, де зустрів нас чималий гурт міщан, вони допомогли нашим повозам викотитися на гору, де й розташоване місто. Тисячі тисяч його мешканців (хай поблагословить і примножить їх Бог!) вийшли нам назустріч; тут були, по-перше, семеро панотців із семи міських церков з корогвами й свічками, потім старшини міста й війська та козацтво.

Коли процесія до нас підійшла, наш влади́ка патріарх — з благоговіння до хрестів та ікон — вийшов з екіпажа. За звичаєм ми надягли на нього мантию і, зібравшись усі довкола нього, підтримували її поли. По тому, як він, поцілувавши ікони та хрести, усіх поблагословив, вони рушили попереду нього під голосний хоровий спів, який — а понад усе спів хлопчиків — сколихнув гору й долину.

Коли ми вийшли на гору й, поминувши фортечну браму, рушили міськими вулицями, то побачили чоловіків, жінок і дітей у такій безлічі, що це нас приголомшило (Бог нехай благословить і примножить їх!). Коли наш влади́ка патріарх проходив попри них, усі падали ниць перед ним на землю, укліякали й зводилися на рівні аж тоді, як він поминав їх. Голови нам

ішли оберта від густого гурту дітей усілякого віку, які сипались, немов той пісок. Ми завважили в цьому благословенному народі побожність, богобоязливість та благочестя просто-таки дивовижні. Так ми дійшли до церкви Святого Дмитра, і туди нас увели. Протоіерей увійшов до вівтаря й проголосив «Помилуй нас, Боже!» та інші казання, пом'янувши ім'я христолубивого царя Олексія, цариці Марії та дітей їхніх, потім — ім'я патріарха Антиохійського і свого митрополита Сильвестра (Косіва. — *МР.*). За кожним поминанням усі в церкві присутні співали хором тричі: «Господи, помилуй!» Протоіерей закінчив молебень.

Нашому владиці патріархові подали свячену воду, і він окропив нею церкву й передніх богомольців, а потім побризкав і на всіх інших. Співаючи хором, зі свічками в руках богомольці вирушили від храму попереду нас і провели до протоіереєвої хати, де ми замешкали.

Увечері діти-сироти за звичаєм ходили попід хати, співаючи гімни; спів і приємні голоси їхні, що захоплювали й тішили душу, чарували нас.

Що ж до згадки у молитвах повсюдно в країні козаків імени московського царя Олексія, то причина цього та, що нинішнього року козаки у згоді з гетьманом Хмелем присягли цареві й підпорядкували йому свою землю (йдеться про Переяславську угоду, яку московський цар ще не устиг віроломно порушити. — *МР.*). Досі хан (кримський — Іслам-Гірей. — *МР.*) і татари були у спілці з гетьманом Хмелем і вкупі воювали проти ляхів. Під час минулорічного свята Богоявлення у ляхів було до двохсот тисяч жовнірів, а в гетьмана — понад триста тисяч козаків, та хан мав понад сто двадцять тисяч вершників.

Спільники напали на ляхів і з Божою поміччю здолали їх. (Ідеться про облогу під містечком Жванцем на Дністрі, що неподалік од Кам'янця-Подільського

та Хотина, в грудні 1653 року. — *МР.*) Оточивши їх зусебіч і замкнувши в таборі, спільники перешкодили підвозу провізії. Кажуть, що тільки з голоду ляхів сконало близько сорока тисяч. Відтак козаки й татари звідусіль ринули на них, розметали їхні полчища й діяли мечем доти, поки не стомилися й не набридло їм. Величезна здобич дісталася переможцям, а татари понад те захопили незліченну кількість бранців. Ніхто з ляхів не урятувався, крім тих, кому судилося довго жити, і ці вкупі зі своїм крулем, тобто державцем (Яном Казимиром. — *МР.*), тікали до своєї столиці, названої Краковом, збудованої з каменю й оточеної сімома мурами, де й укріпилися (на той час — із 1611 року — польською столицею була вже Варшава, Краків же був першою столицею польських крулів-королів. — *МР.*) Хміль з ханом переслідували та обложили їх. Розповідають, що круль і польська шляхта, бачачи, що становище їхнє безнадійне й що вони, вісім (насправді шість. — *МР.*) років воюючи з Хмелем, не мають сил і засобів його подолати, постановили удатись до хана та й пообіцяли йому й татарам двісті тисяч динарів (червінців), аби тільки він одступився від Хмеля і, замість того аби з ним бути заодно, виступив проти нього. Хан спокусився, і татари, відділившись од Хмеля, потягли до Криму, полонивши дорогою в землі козаків до десяти тисяч люду.

Побачивши, що сталося, Хміль страшенно обурився й, не знаходячи іншого притулку, крім московського царя, відрядив до нього козацьких послів, прохаючи та благаючи його — з любови до православної віри — прийняти його під свою руку й не дати ворогам знущатися над ними.

Од самого початку своїх діянь гетьман виявляв хоробрість і розум, мав попервах ранг сотника й успадкував од предків своїх родовий маєток. Попередній польський круль (Владислав Четвертий Ваза. — *МР.*)

ставився до нього з великою любов'ю і, крім власного його імени Зиновій, називав його ще й Хмелем, що їхньою мовою означає «завзятий» (для нас, нинішніх, таке твердження дещо дивне, але зважмо на те, що автор подорожніх реляцій не мав напихваті історичних першоджерел, а черпав матеріали для свого щоденника з усіляких оповідей, часом близьких до легенд. — *МР*).

Уся ця країна, названа Малою Росією (дивися коментар далі. — *МР*), з давніх-давен і до нинішнього часу урядувалася своїми владарями. За історичними свідченнями, русів було наведено до християнства тоді, коли у Візантії правив імператор Василь Македонянин.

Князем їхнім за тих часів був Володимир, а столицею — місто Київ (по-арабськи — Куяба. — *МР*), і вони складали незалежну державу. Та що одному народові несила зберігати свою незалежність, усеславний Творець оддавав один народ у владу іншому для його викорінення, як це траплялося з прадавніх часів і донині.

КОМЕНТАР УПОРЯДНИКА

Для того, аби сучасний читач не блукав манівцями, не сприймав на віру геть-чисто всі суб'єктивні міркування сирійського мандрівника-мемуариста, тлумачення ним історичних подій, про які йому оповідали, глибше зрозумів причину запеклої війни козаків з ляхами, тут слід удатися до розлогих коментарів. Можна було б їх розпочати з відомого вірша Тараса Шевченка «Полякам»:

Ще як були ми козаками,
А унії не чуть було,
Отам-то весело жилось!
Братались з вольними ляхами,
Пишались вольними степами,

В садах кохалися, цвіли,
Неначе лілії, дівчата,
Пишалася синами мати... Росли,
Росли сини і веселили
Старії скорбнії літа...
Аж поки іменем Христа
Прийшли ксьондзи і запалили
Наш тихий рай. І розлили
Широке море слъоз і крови,
А сирот іменем Христовим
Замордували, розп'яли...
Поникли голови козачі,
Неначе стоптана трава.
Україна плаче, стогне-плаче!
За головою голова
Додолу пада. Кат лютує,
А ксьондз скаженим язиком
Кричить: «Te deum!.. алілуя!..»
Отак-то, ляше, друже, брате!
Неситії ксьондзи, магнати
Нас порізли, розвели,
А ми б і досі так жили...

Наведені рядки — поетична інтерпретація відповідного розділу «Історії русів», яка справила вирішальний вплив на формування політичного світогляду Тараса Григоровича Шевченка.

У каламутних хвилях татаро-монгольської навали потонула тільки незалежна держава русів-українців як недосконалий механізм, сама ж українська (термін «Україна» відомий ще з київських літописів XII століття, скажімо, коли літа Божого 1187-го переяславський князь Володимир Глібович, простудившись у поході проти половців, помер, то літописець зазначив, що за ним Україна тяжко журилася, плакала), сама ж українська нація — як живий організм — утрималася на поверхні, вижила. Частина людю потрапила в татарське ярмо,

як-от, скажімо, на Київщині та Поділлі, частина сховалася в поліських пущах, частина подалася до сусіднього литовського князівства, куди хвилі татаро-монгольської навали не докотилися.

Славетні українські династії, князівські та боярські, поріднилися через шлюби з вельможними та впливовими родами литовськими й порадили могутньому литовському князеві Гедиміну визволити Україну з-під татарського ярма, з'єднати її зі своєю державою під одне право та урядування. Учинивши це року Божого 1320-го, себто погромивши татарських ханів Тимура і Давлета на річці Ірпені під Києвом, мудрий Гедимін не тільки підтвердив народові на визволених землях права та звичаї українські, а й запровадив їх одночасно з руською грамотою і руським судовим статутом на землі литовській.

Через сорок два роки інший великий литовський князь, Ольгерд, командуючи об'єднаними литовсько-українськими полками, погромив на Синіх Водах (нинішня річка Синюха — притока Південного Бугу) трьох татарських братів — Кутлубугу, Хаджибея й Дмитра, котрі вважали себе володарями Поділля, передав звільнений край синам свого брата Коріята — небожам Юрію, Олександрові й Костянтину, і князі Коріятовичі заходилися будувати на Поділлі нові й укріплювати давні міста, як-от Вінницю, Брацлав, Кам'янець, Бокоту, Скалу. За Ольгердового сина Ягайла, котрий оженився на польській королеві Ядвізі, став польським королем і прибрав імено Владислава Першого, Литовське князівство з'єдналося з Польським королівством в одну державу. Це була федерація трьох народів — польського, литовського й українського, утворена на таких головних політичних засадах: **«Приймаємо й приєднуємо як рівних до рівних, як вільних до вільних»** (підкреслено мною. — М.Р.). Ці засади підтверджував

надалі кожен польський король під час коронації. Для кожного з трьох народів було призначено гетьмана з правом королівського намісника й верховного воєначальника: гетьман коронний Польський, гетьман Литовський, гетьман Руський. З виникненням українського козацтва польські королі шанували їхні звичаї та привілеї.

У Речі Посполитій Польській, себто Польській Народній Республіці, урядований всемогутнім сеймом і безвладним королем, до певного часу мирно уживалися не тільки нації, а й віри — православна і католицька.

Варто, мабуть, сказати, що до IX століття, власне до хрещення Київської Русі Володимиром Великим, християнська церква була одна — православна, нею кермували п'ятеро патріархів — Єрусалимський, Антиохійський, Олександрійський, Константинопольський і Римський. Жоден з п'яти патріархів не мав найменшої влади над іншими патріархами, бо це забороняв Уселенський Собор. З часом, однак, патріархи римські (по-латинськи — папи) стали з усієї сили такої влади домагатися. Року від Різдва Христового 858-го Папа Микола Перший наклав на себе царський вінець, оголосив себе (замість Ісуса Христа) главою Вселенської церкви (намісником Христа) й суддею державців. Проти такого нечуваного зухвальства рішуче виступили східні патріархи, передовсім Константинопольський — Фотій. Це спричинило поділ християнської церкви на східну й західну. З цього часу папи римські стали запроваджувати в Західній церкві нові догмати та обряди, які все більше відділяли західну церкву від східної.

Передовсім (у IX ст.) у восьмому члені символу віри про походження Святого Духа від Отця добавлено — «і від Сина»... Далі (в XI ст.) в тайні святого причастя запроваджено уживання прісного хліба

замість квашеного. Ця новація остаточно розколола церкву. Року Божого 1053-го посол Папи Римського за недозвіл відправляти безквасну службу в Константинополі поклав на вівтар Софійського собору грамоту про відлучення від церкви Константинопольського патріарха та болгарського єпископа. Споживання прісного хліба призвело до знищення першої частини літургії — проскомідії. Потім мир'янам було дозволено причащатися «під одним виглядом» — лише тілом Господнім — і заодно позбавлено причастя немовлят.

В XI столітті духовенство оголошено безшлюбним.

З інших папських «реформ» варто відзначити ще такі:

— вчення про чистилище, або тимчасове пекло, де очищаються душі грішників, які не покалися за життя;

— продаж індульгенцій (відпустів), себто особливих папських грамот, якими за відповідну плату християнин звільняється не тільки від гріхів, уже вчинених, а й тих, що мав учинити, — ненавмисне чи зумисне; купивши індульгенцію, можна (за вченням пап) зменшити термін перебування душі в чистилищі, ба навіть зовсім звільнитися від страждань у чистилищі. «Тільки-но забряжчить у карнавіці монета, вкинута за неборака в чистилищі, як душа його звільняється від пекельного вогню!» — проповідував на початку XVI століття продавець папських індульгенцій чернець Гецель. Продавати такі грамоти дозволялося не тільки єпископам, а й священикам та ченцям у храмах і монастирях під час великих свят, коли збиралася («на відпуст») сила-силенна люду;

— богослужіння в церквах велося тільки латиною, хоча ще Святий апостол Павло визнав за необхідне, аби кожна молитва була передовсім зрозуміла

для того, хто звертається з нею до Бога; у Першому посланні до коринтян (розділ 14-й, вірші 14–15) Св. ап. Павло наголошує: «Бо коли я маюся чужою мовою, то молитися дух мій, а мій розум без плоду! Ну, то що ж? Буду молитися духом і буду молитися й розумом, співатиму духом і співатиму й розумом»;

— під час Богослужіння лунала інструментальна музика й дозволялися обряди, що вимагали театральної обстановки;

— іконостаси з храмів винесено, натомість внесено статуї;

— у XIII–XIV століттях занурення у воду під час хрещення замінено (для зручності священників) обливанням; миропомазання при хрещенні немовлят скасовано зовсім, а здійснювати його над дорослими дозволялося тільки єпископам, унаслідок чого багато хто помирав без миропомазання (звідси українське прізвисько поляків — недохрещений лях).

Майже до кінця XVI століття православна й католицька церкви в польській державі, як уже було сказано, не ворогували. Бувало таке, відзначається в «Історії русів», що православний панотець заміняв на парафії католицького ксьондза, а католицький ксьондз — православного батюшку. Коли ж року Божого 1596-го, за короля Сигизмунда Третього, шведа за походженням, з ініціативи Римського Папи Климента Восьмого у місті Бересті було проголошено унію, тобто об'єднання православної церкви з католицькою, а православні пастирі вчинили унії опір, і розлилося Україною широке море сліз та крові, пролитих у запеклих війнах за віру Христову.

Оповідують, що цей народ, тобто ляхи, вийшов із земель франкських і завоював усі ці країни; доказ тому — переконливий: «лях» латиною означає «лев» (а назва країни ляхів по-латинськи — Полонія). Через

те печатка їхнього короля, а також і печатки їхньої країни мають зображення лева і, крім того, орла. Отож вони карбують монету («гріш собачий») із зображенням лева відповідно до свого ймення і свій злотий із зображенням двокрилого орла. Вони вихваляються цим, кажучи: «Ми — сини Олександра Македонського і його нащадків!», і ще понині прикрашають себе й своїх коней крильми великих птахів (це була характерна прикмета польських гусарів, які в походах проти козаків нахвалялися, що здатні своїми ратищами навіть захід сонця зупинити; штучні крила, прикріплювані до сідел та панцирів, були не тільки пишною прикрасою, а й зчиняли загрозливий шум під час навальної атаки, який мав налякати ворога. — *МР.*) Усе це йде від їхньої бундючності, зарозумілості й гонору, бо нема на всій землі народу гоноровішого, пихатішого й зверхнішого, як згодом це стане видно з того, що ми розповімо з їхньої історії, якщо буде на те Божа ласка.

Завоювавши ці країни, ляхи з надмірних гордощів своїх не захотіли дати їм правителя, який би урядував над ними, але кожен з них, завоювавши й підкоривши ту чи іншу землю, ставав її владарем, і так воно велося від батьків і дідів до цього часу. Над собою вони поставили чужоземця й назвали його крулем, тобто великим паном, виділивши йому землі для прожиття. Становище його таке, що він не може вершити жодних справ, ні великих, ні малих, окрім як за їхньою радою та наказом. Коли захочуть, зміщують його й ставлять іншого своєю волею, але не зі свого народу, а чужоземця, аби він не міг утвердити в них свій рід. Таке становище триває здавен і досі.

Потім ляхи оволоділи безліччю міст, побільшили ними свою державу, бо всі околиці її відвойовано ними від чужих держав. Сталося це через те, що, надміру зарозумілі й хоробрі, вони подолали всіх сусідніх

правителів, настрахали їх і, користуючись з цього, заволоділи частиною земель німецького імператора — він же державець Австрії, названий цісарем, — з великим числом міст і фортець, оволоділи, як оповідають, півтора десятком міст держави шведської, що поблизу держав французької й німецької, частиною землі угорської й напали на володіння молдовські. Тридцять років тому вони захопили велике місто у володіннях московського царя під назвою Смоленськ, яке славиться своєю неприступністю, і підкорили його не мечем, а хитрощами. Сталося це так: дід царя (Олексія. — *МР.*), якого Єрусалимський патріарх Феофан у недавні часи висвятив патріархом над Москвою і який називався Федором і був перехрещений на Філарета, ще раніше поїхав до ляхів послом для укладення дружби від свого сина, царя Михайла; та що ляхи були зрадниками й клятва для них нічого не важить, то вони тримали його в себе заручником доти, поки обидві сторони не дійшли згоди поміж собою, щоб місто це віддати їм, ляхам, і таким чином його звільнили з їхніх рук. Одне слово, вони були ворогами усім сусіднім державцям, з яких жоден ніколи не нападав на них і не воював з ними.

Підкоривши всю країну козаків, вони не задовольнилися хараджем і десятиною з них, а стали віддавати їх у власність іудеям і вірменам і врешті дійшли до наруги над їхніми дружинами й доньками, ото ж козаки, які були державцями й володарями, зробилися рабами клятих іудеїв. Це перше. Другим було те, що здавен у ляхів існував звичай зараховувати сорок тисяч козаків у військо, аби вони захищали їх од татарви. Проте справа скінчилася тим, що ляхи геть занедбали цей звичай (козацький реєстр. — *МР.*), аби позбавити козаків сили.

Відтак вони дедалі зухваліше посилювали своє тиранство, і, нарешті, козаки мусили слухати звернені

до них казання ксьондзів-єзуїтів, які прагнули усіх православних винищити й поробити їх прихильниками Папи. Сорок років тому вони дійшли до того, що зруйнували всі їхні церкви, припинивши в них службу Божу, і у своєму безбожництві й тиранстві навіть спалили митрополита козацької землі вкупі з одинадцятьма єпископами та панотцями, підсмажуючи у вогні на залізних прутах, — безчестя і жахи, яких не творили свого часу ідолопоклонники.

О цій порі наші брати козаки терпіли великі страждання, і найсміливіші з-поміж них тікали з-під влади ляхів на острів у гирлі великої ріки Дніпра, яка впадає в Чорне море. Тут вони збудували велику неприступну фортецю, де знайшли пристанище й хоробрі юнаки з чужих земель, але без жінок, і нині їх зібралося близько півсотні тисяч. Вони називаються... донськими козаками, по-турецьки «тонун-козаки». Своїм промислом вони зробили розбій та грабунки на Чорному морі.

ПРИМІТКА УПОРЯДНИКА

Упорядник змушений був поставити три крапки перед виразом «донські козаки», бо в російському перекладі Г. Муркоса, яким переважно користувався, саме так і написано. Доводиться припускати, що тут стався прикрий недогляд і з тексту подорожніх нотаток випала розповідь про те, що деякі козаки з Січі Запорозької, заснованої на початку XVI століття першим українським гетьманом Предславом Ляницкоронським, зятем князя Острозького та королівським родичем, йшли на Дон і там залишалися, заснувавши місто Новочеркаськ, зрозуміло, що ці запорозькі козаки ставали вже козаками донськими...

Тим часом решта козаків далі терпіли утиски та образи з боку ляхів, як свого часу терпіли усілякі ти-

ранства мученики, не ремствували й не бунтували, скоряючись у терпінні волі Всевишнього Бога.

Років тридцять тому серед козаків з'явилося троє братів одночасно і, піднявшись на ляхів, воювали з ними й розбили їх ущент, хоча проти братів збиралася військова потуга.

ПРИМІТКА УПОРЯДНИКА

Зважаючи на хронологію описуваних подій, можна припустити, що троє братів — це Северин Наливайко, Григорій Лобода та Матвій Шаула, які виступили проти ляхів 1594 року й через два роки під Гострим Каменем завдали поразки військові Станіслава Жолкевського. Самі повстанці також зазнали втрат, мусили відступити на Полтавщину, сподіваючись, що там їх підтримають селяни. З ними йшли жінки та діти, уникаючи помсти, і це дуже ускладнило становище. Гетьман Жолкевський зі свіжим військом наздогнав їх дорогою, обліг табір повстанців поблизу Лубен, на березі річки Солониці, відрізав од води. Вкинулися хвороби, настав голод, зчинилися сварки. Григорія Лободу забили. Облога тривала два тижні. На виручку повстанцям кватився запорозький полковник Підвисоцький. Довідавшись про це, гетьман Жолкевський два дні громив табір гарматним вогнем. Повстанці нарешилі капітулювали, повіривши, що ляхи нікого не покарають. Ляхи ж вирізали обеззброєних козаків, стратили всіх виданих ними ватажків, Северина Наливайка вивезли до Варшави й піддали страшним тортурам. Небагатьом пощастило уникнути розправи. Варшавський сойм 1597 року оголосив усіх козаків «ворогами держави» і наказав нищити їх. Той, хто оповідав Павлові Халебському про Наливайка, Лободу й Шаулу, мабуть, називав їх за козацьким звичаєм братами, побратимами, братчиками, тобто членами

братств, що тоді зароджувалися, виступали проти утисків православної віри, культури й загалом українства, відомо-бо, що гетьман Петро Конашевич Сагайдачний вступив до Київського братства зі всім Військом Запорозьким. Важче припустити, що «трое братів» — це Павло Бут-Павлюк, Карпо Скидан і Дмитро Гуня, які воювали з поляками 1637 року.

Вони (трое братів. — МР.) оселилися в місті Києві й збудували монастир. Коли небіжчик патріарх Єрусалимський Феофан постановив відвідати цю країну, вони вислали до п'яти тисяч козаків, аби провести його з Молдови, і привели до себе з великою шаною та повагою (це було за гетьмана Петра Сагайдачного 1620 року. — МР.). Він висвятив тоді для них митрополита, єпископів та безліч священиків. Після того вони провели його до Московії.

Не маючи сили подолати цих трьох братів, ляхи удалися до хитрощів та підступів, поки не отруїли всіх трьох, і тоді заволоділи їхніми статками, винищили їхнє військо всілякими мерзенними убивствами. Вони перебрали міру в тиранстві й нарузі над своїми підданцями й пригноблювали їх до краю. На небіжчика Феофана, який перебував у Москві, вони палали гнівом, і через те він, дізнавшись про це, на зворотному шляхові вирушив через країну татар і цим урятувався від ляхів.

Невдовзі по тому султан Осман (Другий. — МР.) двигонув військо в сімсот тисяч, аби відвоювати у ляхів фортецю Хотин, споруджену в стороні молдовській, та славетну фортецю Кам'янець, що лежить навпроти. Тоді ляхи замирилися з козаками (за гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного. — МР.) та, обіцяючи винагороду, просили їх допомогти їм дати відсіч султанові. Козаки охоче стали воювати з турчином, бо вони міцні в битвах. Вони володіють

великим мистецтвом улаштування таборів, навчившись цього у ляхів за останні роки. Ці табори не що інше, як земляні вали, насипані довкола війська, щоб ніхто не міг напасти зненацька, по-турецьки їх називають «матаріс». Звівшись на рівні, козаки стріляють з рушниць. Коли ж ворог відповідає стрільбою, вони залягають за валами і жодна куля їх не зачіпає, самі ж вони влучають. Козаки (1621 року на чолі з гетьманом Петром Конашевичем Сагайдачним. — *МР.*) примусили султана з недобитками повернути назад, як це добре відомо. Врешті, яничари умертвили його. Поміж ляхами й турками зав'язалася дружба, і останні віддали їм фортецю Хотин, якою мусить володіти молдовський господар, проте наклали на них щорічну данину в сімдесят тисяч грошей і в тридцять тисяч голів великої та дрібної худоби. Ляхи, однак, не дали нічого.

Козакам же за надану поміч ляхи віддячили ще більшими утисками, розраховуючи порушити цим їхню єдність. Бог, побачивши їхню пихатість, погорду й клятвopушення, розгнівився на них і послав вірного раба свого Хмеля покарати їх і визволити обраний народ свій з ласької неволі, дарував йому міць і допоміг знищити всіх ляхів мечем і полоном, бо сказано: «Коли народ надміру сповнюється пихи, Бог дасть над ним владу іншому, аби викоренити його».

Коли Зиновій, котрого король ляхів назвав Хмелем, з'явився й став ревно обстоювати віру, але не мав ні потуги, ні опертя, ні спільника, то попервах просив Василя (Лупула. — *МР.*), господаря молдовського, і Матвія (Басараба. — *МР.*), господаря волоського, допомогти йому визволити православних козаків з-під ярма проклятих іудеїв і проклятих вірменів. Замість того щоб підсобити й прислужитися йому в ім'я спільної віри, вони відплатили йому злом, бо Василь одіслав його супліку до своїх приятелів ляхів на доказ

своєї вірності до них, а Хмелевої ворожості; Матвій же негайно сповістив про зміст його листа своїх приятелів турків. Хміль, ошуканий у своїх сподіваннях обома господарями, знову став прохати допомоги у царя московського Олексія, але той не захотів зважити на його прохання, бо ж Хміль був бунтівником. Такий звичай державців. Коли Хмелеві сподівання на всіх не справилися, Творець облагодив його справу дивовижним чином.

Його друг польський король (Владислав Четвертий Ваза. — *МР.*) потай з ним домовився, що Хміль учинить повстання, а він, король, допомагатиме йому військом, щоб знищити польських магнатів, стати самодержцем, правити самому, а не догоджати шляхті. Як ми казали, магнатів було багато і кожен володів успадкованими від предків великими землями. Були серед них такі, які мали понад сто тисяч жовнірів і не менше — до десяти тисяч. Але у своїх прагненнях вони ніколи не доходили згоди поміж собою, і кожен діяв, як сам хотів, через те вони й загинули один по одному.

Що ж учинив Хміль? Узавши з собою свого сина Тимоша, він, років вісім тому (насправді шість. — *МР.*), подався до козаків, які жили на острові (Буцькому, неподалік од Запорозької Січі. — *МР.*), і змовився з ними. Вони зраділи й одіслали його до хана татарського, аби також змовитися з ним. Приїхавши до татар, він пообіцяв їм багату здобич, але вони йому не йняли віри, та й побоювалися його. Тоді він залишив у них свого сина заручником, і вони уклали з ним клятвенну угоду і, ставши заодно, послали з ним близько двадцяти тисяч вершників (на чолі з Тугайбеєм, войовничим перекопським мурзою, що став близьким гетьмановим приятелем. — *МР.*). Козаків з острова приєдналося близько п'яти сотень, бо решта ще боялася. Союзники напали на ляське пригра-

ниччя. Правитель того терену, довідавшись про це, вислав проти них близько сорока тисяч жовнірів. Козаки напали на те військо та з Божою поміччю перемогли, причому полонили більшу частину й захопили багату здобич. Татари страшенно зраділи цьому, відіслали полонених у свою країну й пішли вкупі з козаками воювати з пихатими ляхами далі. І Бог дарував козакам перемогу над ними. Вони заволоділи чималими землями, бо так попередньо домовилися з кримчаками: «Землі й маєтки нам, а полонені вам!»

Через те що всі козаки страждали під гнітом ласької тиранії та рабства, вони повстали вкупі з Хмелем і захопили безліч міст. У Хмеля вояків стало до п'яти тисяч. До нього приєдналося багато тисяч кримчаків, коли побачили ласу здобич. Вони здобували усе нові й нові міста, мордуючи їхніх урядовців, аж поки не вирушив проти них великий гетьман, або візир, званий їхньою мовою королівським конюшим, маючи під булавою понад двісті тисяч війська, сповнений зарозумілості, пихи й гонору.

Розповідають, що польські вельможі покинули всі свої палаци й вирушили на війну з Хмелем. Ставши табором і напнувши намети, вони поводитись так, ніби вийшли на веселу прогулянку, пославши сказати Хмелеві: «Ось ми вийшли тобі назустріч зі своїми дружинами, дітьми та з усією пишнотою, золотом, сріблом, каретами, кіньми, зі всіма нашими скарбами й слугами домашніми!» Це було справді так, бо вони сиділи у своїх наметах, бенкетували, зухвало глузували над хлопом Хмелем: «Ми всі з'явилися перед тобою, просимо до нас, забери скрині з коштовностями, ось вони всі тут!»

Бог, бачачи їхні гордощі й марнославство, надоумив Хмеля, що та як учинити. І ось однієї ночі козаки підкралися туди, де паслися коні поляків, і, перебивши вартових, захопили всіх коней. Повернувшись до

свого табору, наробили прапорців стільки, скільки мали коней, тобто в кожного вершника в руці був значок, а всього до шести тисяч знамен і ще до п'ятдесяти тисяч маленьких бубнів. Отож вони рушили й напали вдосвіта на ворогів, коли ті спали, вважаючи себе в безпеці. Козаки гукнули посеред табору й ударили в усі бубни; ляхи прокинулися, побачили, що їх звідусіль оточують прапори, кинулися шукати коней, та слуги, які залишилися живі, розповіли, що сталося вночі. Тоді вони втратили будь-яку надію на порятунок, і гнів Божий покарав їх, бо вони заходилися бити один одного. Козаки докінчили розгром, усіх вистинали упень і захопили їхнє майно й скарби. Великий гетьман польський сховався було під воза, слуги прикидали його кізяками, проте він не уникнув козацької кари: козаки відкопали його, пошаткували на капусту, глузуючи з нього: «Учора ти сміявся над нами й прохав нас заволодіти майном твоїм та багатством, а нині тебе закопано в гній, небораче! Устань, усядься на трон, великий наш пане! І не журися!»

Таким чином, козаки визволили всю країну й повернули її собі, викоренивши увесь рід ляхів, вірменів та іудеїв, а Хміль, урядуючи над ними, виявив небачені доти зразки хоробрости й військового хисту. Бог дарував йому силу й сприяв його справі від початку й до кінця його діянь і мечем своїм завдав нищівного удару ляським великим гордошам і впертості. Як ми згадували, кожен ляський магнат був сам собі паном і боронив свою землю власноруч, не бажаючи, аби хто-небудь із сусідніх володарів допомагав йому своїм військом, вони вважали це ганьбою, і ніхто на це не згоджувався. За таких обставин вони ошукалися й залишилися без допомоги; інакше, якби вони всі об'єдналися заодно зі своїм королем, як це ведеться в інших народів і як вони учинили раніше під час нападу турків на Кам'янець, скупчивши всю свою потугу, ніхто б не зрівнявся з

ними в силі й могутності, крім самого Бога. Король їхній був таємним другом Хмеля, посилав до нього повірників, схвалював і зміцнював його наміри, маючи на меті винищити всіх магнатів. Довідавшись про це, магнати змовилися проти нього, отруїли, і він помер. Гай-гай! Як жаль його! Смерть короля Владислава була великою втратою для Хмеля. На трон посадовили брата його (Яна Казимира. — *МР*).

Коли ляхи нарешті упевнилися, що безсилі подужати Хмеля, то уклали з ним дружню угоду — з метою обдурити його й отруїти, проте їм не пофортунило. Удавалися й до інших хитрощів, але намарне, тому що Бог його оберігав. Нічого не змінилося в стосунках між поляками й гетьманом і досі.

Як татари неситі відділилися від Хмеля, гетьман знову бив чолом цареві московському, аби той прийняв його під свою руку. Справу нарешті було залагоджено за сприяння патріарха (Єрусалимського Паїсія, котрий вітав Богдана Хмельницького як новітнього Мойсея під час його тріумфального в'їзду до Києва на Різдво року Божого 1649-го крізь Золоті ворота під передзвони Софійського собору й козацьку пісню про червону калину, складену напередодні Пилявецької битви. — *МР*) та завдяки прихильності московитів до православної віри. Цар обдарував Хмеля та всіх його вельмож (тобто козацьку генеральну старшину. — *МР*) царськими каптанами й зробив його князем за вагою його держави. Потім він одіслав двох воевод із шістдесятьма тисячами війська до міста Києва. Вони збудували довкола нього укріплення й міцно утвердилися у фортеці, щоб відбивати напади ляхів на козаків. Цар записав на службу сорок тисяч (насправді шістдесят тисяч. — *МР*) козаків зі щорічною платнею від скарбниці, приєднавши їх до свого війська.

Поміж московським царем і польським королем була велика дружба, отож він повелів своєму послові

сказати ляхам так: «Нехай буде вам відомо, що я вимагаю від вас три речі, коли хочете, аби давня дружба збереглася поміж нами: по-перше, через те що земля русів, тобто козаків, стала моєю, то ви більше не ходіть на них війною й не чиніть їм ніякої кривди, і як у вас є татари — і мають мечеті — та іудеї — і мають синагоги — і вірмени — і мають свої церкви, то нарівні з ними вважайте братами Христовими й козаків, які, як і я, православні; по-друге, ви повинні титулувати мене царем Великої і Малої Росії; по-третє, ви повинні повернути мені місто моїх предків Смоленськ зі всіма гарматами, військовим спорядженням і зброєю. Якщо ви згодні на це, то колишня дружба поміж нами і вами залишиться; в іншому випадку знайте, що я піду на вас війною!»

КОМЕНТАР УПОРЯДНИКА

Викликає великий сумнів, що в оригіналі подорожніх нотаток Павла Халебського уживається термін «Мала Росія» і саме так і написано, нібито московський цар Олексій Михайлович, дід першого московського імператора Петра Великого, після Переяславської угоди вимагав титулувати себе царем Великої і Малої Росії. У документах Переяславської угоди, що їх наводять деякі історики, як-от, скажімо, Микола Маркевич у п'ятитомній «Історії Малоросії»), зустрічається й термін «Малая Русь», і згаданий царський титул, але от Наталія Полонська-Василенко, авторка двотомної «Історії України», виданої 1993 року київським видавництвом «Либідь», зауважує, що єдиний документ, в якому зберігся опис Переяславської ради, — це «Статейний список» Василя Бутурліна, царського посла до гетьмана Богдана Хмельницького, себто звіт царському уряду про переговори в Переяславі. Цей звіт не можна вважати за правдивий, бо він має ознаки пізнішої переробки, і про неточність

його промовляє така деталь: Бутурлин писав, що на Переяславській раді зібрався «весь народ» і в церкві присягало «великое множество всяких чинов людей», тоді як відомі імена тих, хто присягав, — усього двісті вісімдесят чотири особи.

З Переяслава московські посли поїхали по Україні приводити до присяги людність. Справа ця виявилася складною. У Києві митрополит Сильвестр Косів заборонив усім підлеглим йому парафіянам присягати. Відмовилися присягати на вірність московському цареві козацькі полки: Брацлавський — полковник Михайло Зеленський, Вінницький — полковник Іван Богун, Уманський — полковник Семен Оргіяненко, Кропивенський — полковник Филон Джеджалий, Полтавський — полковник Мартин Пушкар, місто Чорнобиль тощо.

Сама професор Н.Д. Полонська-Василенко, а до неї — академік М.С. Грушевський, найвидатніший наш історик, пишучи про Хмельниччину та Переяславську угоду, ніде не вживають термін «Мала Росія», усюди пишуть «Україна», «Українська Русь», «Польська Русь», «Українська Держава». Сам же гетьман Богдан Хмельницький, зазначає Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко, ще 1648 року, тобто на самому початку Визвольної війни українського народу проти ляхів, називав себе «єдиновладним самодержцем України», а не «Малої Росії».

Якщо історичні джерела перероблялися на догоду амбіціям російських імператорів неситих, панівній шовіністичній ідеології, то, може, непереробленими залишилися хоча б наші історичні пісні та думи. Справді, князь Микола Цертелєв, який 1819 року видав у Харкові книжку «Опыт собиранія старинных малороссийских песней», казав, що українські народні пісні та думи — єдина предківська спадщина, уціліла від зазіхання жадібних народів — сусідів України. Київське популярне дитяче видавництво «Веселка» 1993

року видало унікальну книжку Григор'єва-Нашого, колишнього міністра освіти в уряді Української Народної Республіки, — «Історія України в народних думках та піснях», — чудово проілюстровану художником Василем Лопатою. Тут зібрано думи та пісні й доби Хмельниччини. У першій же «Думі про Хмельницького і Барабаши» читаємо:

Із день-години стала тривога на Україні:
ніхто не міг обіратись, за віру християнську
одностайно стати...

І далі — в піснях і думах про Богданові походи проти ляхів, битви й перемоги над ними, у відомих піснях про Морозенка, Кривоноса-Перебийноса, Нечая — ніде не стрічаємо «Мала Росія», подибуємо тільки «Україна», «Вкраїна», «славна Україна», «козацька Україна». Скажімо, у славетній пісні про червону калину, складений на Поділлі напередодні Пилявської битви восени 1648 року, співається:

Ой у лузі червона калина похилилася,
Чогось наша славна Україна зажурилася.
А ми тую червону калину підіймемо,
А ми нашу славу Україну, гей, гей, розвеселимо.

До слова, саме ця козацька пісня — після певного доповнення тексту на потребу часу — стала гімном Легіону Українських січових стрільців, сформованого з цвіту української нації дев'яносто років тому, на початку Першої світової війни.

У пісні про одного з перших славних Богданових побратимів, булого королівського пажу, корсунського полковника Станіслава Мрозовецького чуємо:

Ой Морозе, Морозенку, ти, славний козаче,
За тобою, Морозенку, вся Вкраїна плаче...

У пісні про Максима Перебийноса:

Гей, не дивуйте, добрії люди,
Що на Вкраїні постало:
Там, за Дашевом, під Сорокою,
Множество ляхів пропало.
Там Перебийніс водить немного —
Сімсот козаків з собою,
Рубає мечем голови з плечей,
А решту топить водою...

У пісні про Данила Нечая, полковника брацлавського:

Та посадім, премилеє браття,
Червону калину,
Гей, щоб зійшла лицарська слава
На всю Україну...

Означення «руський» зустрічаємо в думі про битву на Жовтих Водах у такому контексті:

Тоді-то в святий день, у божественний вівторок, Хмельницький козаків до схід сонця пробуджає і стиха словами промовляє: «Ей, козаки, діти, друзі-молодці! Прошу я вас, добре дбайте, від сну вставайте, руський «Отче наш» читайте, на лядські табури наїжджайте, лядські табури на три часті розбивайте, ляхів, мостивих панів, упень рубайте, кров їх лядську в полі з жовтим піском мішайте, віри своєї християнської в поругу на вічні часи не подайте!» Отоді ж то козаки, друзі-молодці, добре дбали, від сну вставали, руський «Отче наш» читали...

«Руський «Отче наш», як неважко здогадатися, — молитва з так званої Пересопницької Євангелії, перекладеної з болгарської мови в 1556–1561 роках

Михайлом Васильовичем, сином сяноцького протопопа, коштом княгині Заславської — «для ліпшого вироzumіння людю християнського посполитого». Мова цієї Євангелії, читаємо у Наталії Полонської-Василенко, наближена до народної та дає комбінацію елементів слов'янських з укpaїнськими. Пересопницька Євангелія не була єдиною спробою перекладу на «руську мову», в XVI та XVII століттях їх було кілька.

Отже, як бачимо, народні пісні та думи зберігають єдину назву — «Україна», «Вкраїна», записану, як зазначає Григор'єв-Наиш, за давніми книгами 1187 року. Хто ж і коли, з якою метою переробив назву «Русь», «Україна» на «Малу Росію», «Малоросію», придумав «Велику Росію», «Великоросію»?

Існує близько десятка гіпотез щодо походження назви «Русь», «руси», цієї, як зазначає Наталія Полонська-Василенко, найбільшої загадки історії України. Одні історики твердять, що слово «Русь» — фінського походження, другі — хозарського, треті — угорського, четверті — литовського, п'яті — єврейського, шості — кельтського, сьомі кажуть, що «русом» називали оленя, зображуваного на короговках. Найголовніші теорії — варазька та укpaїнська. Остання знаходить підтвердження в топоніміці України. Ось у нас, на Поділлі, бере початок річка Рось, притока Дніпра. А ще ж є річки Роса, Роставиця, Роска, Русава. Отже, «Русь» — це землі в межиріччі згаданих річок, а «руси» — мешканці тих теренів. Наталія Полонська-Василенко зазначає, що термін «Русь» не поширювався на північні землі, як-от Новгородщина, Суздальщина, навіть тоді, коли Київська Держава їх охопила. Навпаки, цей термін тривалий час уживався у Західній Україні, у топоніміці Прикарпаття й Закарпаття — Галицька Русь, Червона Русь, Підкарпатська Русь, Закарпатська Русь.

В «Історії русів», яку академік Олександр Оглоблін назвав «вічною книгою незалежності українського народу», читаємо, що стародавні історики, як-от Птолемей, Геродот, Страбон, Діодор та інші, пишучи, що слов'яни дали про себе знати ще за 1610 років до Різдва Христового, називали їх усіялко, залежно від способу життя, звичаїв, зовнішнього вигляду. Східних, які постійно кочували, скиталися, — скитами (скіфами), південних, що мали русяве волосся та гострий прижмур очей, — русами, або русняками, й сарматами; північних за хижачькі звичаї — варягами. Ще розрізняли слов'янські племена за іменами їхніх князів: тих, над якими владарював князь Рус, називали роксоланами й росами; князь же Мосох дав назву річці Москві, а племенам на її берегах — московити.

Далі читаємо, що земля між ріками Дунаєм і Двіною, Чорним морем і Стиром, Случем, Березиною, Дінцем і Севною отримує назву Руси, а народ її — ім'я русів. Згодом вона ділилась на Русь Червону — за землею, де росли трави-барвники й червець, та Русь Білу — за великі сніги в тому краї. Русь, ослаблена князівськими міжусобицями, потрапила в татаро-монгольське ярмо. Великий московський князь Іван Третій скинув чуже ярмо, а внук його Іван Лютий (Грозний), об'єднавши в одну державу багато князівств, оголосив себе царем і самодержавцем московським, згодом — російським. Царство це, на відміну від Червоної та Білої Руси, стало називатися Великою Росією, а ті, разом узяті, — Малою... Навіть мужній автор «Історії русів» не зміг сказати усієї правди, коли ж саме сталося оте «згодом». Цензура б не пропустила.

У стислій, казати б, до краю спресованій історичній книжечці М.С. Грушевського «Як жив український народ», виданій 1992 року вже згаданим

видавництвом «Веселка», читаємо: «Край сей тепер звемо Україною, а народ українцями. За давніх часів він звався Русь, а люде — русинами; так і досі звать себе здебільшого наші люде в Галичині та на Угорщині — русини, руснаки. Русею, як побачимо ще, звалися всі землі, що належали за давніх часів до Київської держави, та через те ся назва перейшла і на інші краї, не тільки українські, тому що вони до Київської держави належали: Русею почали звати і ті краї, що коло Москви, ті люде, що зуться у нас москалями або «кацапами», і Біла Русь, або литвини, як у нас їх зуть. Згодом, для відміни, почали звати наші краї Малою Русею, або Малоросією, а московські краї — Великоросією, а нас малоросами, але наші люде тої назви не прийняли».

Автор передмови до цієї найкоротшої «Історії України» поважний письменник Валерій Шевчук зауважує: «Велика і Мала Русь почали так зватися не «для відміни», як пише автор; це назва церковного походження: Малою Руссю у свій час називали митрополію Русі, її центр, а Великою — околиці Русі. Подібно називали й Грецію: Мала Греція — це була власне Греція, Велика — околичні колонії...»

Як бачимо, наш найвидатніший історик М.С. Грушевський також ужив термін «згодом», слідом за автором «Історії русів», а вираз «для відміни» також зумовлений цензурними обставинами. Заувага Валерія Шевчука, до слова блискучого перекладача двотомного «Літопису Самійла Величка», де від «малоросійських» термінів аж у вічу ряхтить, тут не вельми слушна та й справи вона не прояснює. Суть же справи, як на мене, полягає в тому, що терміни «Мала Русь», «Велика Русь», «Малоросія», «Великоросія» не так історичні, нехай і церковного походження, придумані Феофаном Прокоповичем, як політичні, винайдені, схвалені й

затверджені першим московським імператором Петром.

Петрові Першому, цьому, за словами Тараса Шевченка, царю поганому, царю проклятому, лукавому, аспиду неситому, розлюченому спробою гетьмана Івана Степановича Мазепи повернути Україні державну незалежність, мало було вирізати та перевішати на плавучих шибеніцях захисників гетьманської столиці Батурина, пустивши їх за дніпровую водою на пострах усій Україні, мало було загатити смердючі болота над Невою благородними козацькими кістями, поставити столицю на їхніх трупах катованих, а гетьмана Павла Полуботка закути в кайдани й замучити голодом — йому треба було знищити самі назви «Україна», «українці», адже це були, як зазначав 1796 року О. Енгель, німецький історик, автор першої наукової історії України, переважно козаки, які уміли обстоювати свою політичну й культурну незалежність та людську гідність; треба було придумати таку назву, яка б ту гідність принижувала. І от саме за Петра Першого стала наша Україна Малоросією, Московщина — Великоросією, Великоросійською імперією.

Укравши для своєї держави чужий герб і чужу назву, московські монархи звелили привласнити й чужу історію, і слухняні імперські ідеологи заподливо заходилися переробляти українські літописи та хроніки на московський кшталт, виводячи коріння московської імперії з глибин княжої Київської Русі, наділяючи московських самодержців титулами спадкових державців тих земель, які ніколи не належали їхнім предкам, величаючи себе, московитів, великоросами, а нас, русів-українців, презирливо іменуючи малоросами, аби прищепити нам комплекс неповноцінності, меншовартості,

другосортності, нездатності бути народом державним, незалежним.

Це робилося з метою возвеличити московську імперію над іншими сусідніми монархіями, зробити прямою спадкоємицею самого Риму. Москва — другий Рим, казали вони, а третьому не бувати. А проте, мандруючи Україною 1841 року, німецький історик Й. Коль писав: «Нема найменшого сумніву в тому, що колись велетенське тіло Російської імперії розпадеться і Україна знову стане вільною й незалежною державою». Це пророцтво, як знаємо, збулося рівно через сто п'ятдесят років.

Царська, а за нею й більшовицька імперії розвалилися за тим же законом найвищої Божої справедливості, за яким канули в небуття її попередниці. Цей закон сформулював ще «батько історії» Геродот: кожна держава, яка сповнюється величчю, пиши, а отже, і зла (згадаймо, як американський президент Рональд Рейган називав СРСР імперією зла, страшенно дражуючи «Містера Ні», тобто члена Політбюро ЦК КПРС, міністра закордонних справ Андрія Андрійовича Громика, і самі «Державні Брови», тобто Генерального секретаря ЦК КПРС Леоніда Ілліча Брежнєва!), неминуче розпадеться. Тільки в незалежній Україні можна, зокрема, дозволити собі й отакий історичний коментар, недопустимий навіть за горбачовської «перебудови», коли подорожні нотатки Павла Халебського, редаговані, без сумніву, імперськими ідеологами, уперше було перекладено українською мовою й надруковано в малопомітному збірничку серії «Пригоди, подорожі, фантастика».

Розповідають, що ляхи, вислухавши вимоги московського царя, обурились, надто один вельможа, на ім'я Радзивілл, зять молдовського господаря Василя. Він як великий гетьман цілком незалежно ні від кого урядовав

у Смоленську та в багатьох великих землях. Король, кажуть, дав свою згоду, та магнати його не підтримали.

Дивись же, що учинили ці безголові негідники. Нинішнього року, на Великодні свята (Великдень року Божого 1654-го був ранній, припав на 5 квітня. — *МР.*), саме в ніч на Велику п'ятницю, Чисту суботу й Великдень, ляхи вдерлися в країну козаків і зненацька напали на шістдесят чи сімдесят містечок, знаючи, що мешканці їхні моляться у своїх храмах і що козаки ніколи не беруться до зброї у Великий піст. Ляхи учинили це головно з метою допекти московському цареві, під чий захист удалися козаки. Вирубали упень усіх, кого захопили, навіть немовлят, розпорювали животи вагітним жінкам, тоді утекли. Почувши про це, Хміль послав за ними військо, але ляхів не наздогнали, тільки розгромили їхній ар'єргард, до ноги винищивши усіх жовнірів укупі з одним єзуїтом, який на це їх підбурював. Потім козаки напали на деякі лаські міста, перебили всіх, кого там застукали, і спалили, помщаючись за віроломний напад (каральну експедицію з добірного жовнірства очолив коронний гетьман Станіслав Потоцький, брат Миколи Потоцького; залишивши обоз під Шаргородом, Потоцький налегці рушив на Південне Поділля, дійшов до Бершаді й Умані, вирізуючи старого й малого; в історичних документах натрапляєш на свідчення, що, скажімо, в Демівці — нині село Чечельницького району, Вінницької області — вирізали 14 тисяч, у Мишурівці — нині село Теплицького району, цієї ж області — 5 тисяч; довідавшись, що за наказом гетьмана Хмеля з Вінниці до Умані поспішає Іван Богун, Станіслав Потоцький панічно кинувся навтьоки. — *МР.*).

Оповідують, що цар, дізнавшись згодом про цю різанину, страшенно розгнівився й спорядився в похід проти ляхів, бо кров мучеників, ними замордованих, змішавшись із кров'ю Христа, їхнього Господа,

пролитою напередодні його чесного розп'яття, вола-
ла до Бога. Для христоролюбивого царя це стало приво-
дом рушити на ляхів війною. З військом у шістсот ти-
сяч він виступив зі своєї столиці, міста Москви, у по-
неділок, на початку Петрового посту, саме того дня,
коли ми, як згодом про це довідалися, виїхали з Воло-
щини. Він рушив під Смоленськ і обліг його, послав
Хмелеві дев'яносто тисяч стрільців, а одного з воевод
на чолі ста тисяч верхівців одіслав до кордонів та-
тарської землі, аби пильнували тамтешні степи й не
дозволили татарам кинутися ляхам на поміч. Але
хан кримський, розтринькавши великі багатства,
взяті у ляхів, вирядив, одначе, до них посла з вибачен-
ням: «Я не маю змоги виступити вам на допомогу, бо
сила-силенна московитів стоїть на кордонах моєї
країни». Незабаром він помер, і ханом став
на його місці інший (того року
помер Іслам-Гірей, ханом став
Мохаммед-Гірей. — *МР.*)

ДЕНЬ ТРЕТІЙ

Понеділок, 12 червня літа Божого 1654-го.

МІСТЕЧКА ГАРЯЧКІВКА І М'ЯСКІВКА. ПОЛКОВНИК
МИХАЙЛО.

Ми вирушили з Дмитрашкова через міст перед дерев'яною фортецею. Промандрувавши півтори милі, приїхали до торгового містечка під назвою Гарячківка (тоді — сотенне місто Брацлавського полку, нині — село Крижопільського району, Вінницької області. — *МР.*). Коли ми під'їздили, назустріч нашому владичі патріархові також вийшли за місто всі його мешканці, старе й мале та жіноцтво. Вони зазвичай ставали двома рядами; коли наш владика патріарх підступав до них упритул, всі колінкували перед ним, поки він їх не поблагословить і не помине, аж тоді вони підводилися. Усі чоловіки в цій країні ходять з палицями в руках.

Після того як наш владика патріарх поцілував ікону і хрест, вони, співаючи стихирі, рушили попереду нас і під густий подзвін увели до своєї Свято-Михайлівської церкви. Потому запросили нас до трапезної, а нашим коникам укинули паші.

Ми пробули тут недовго. Нас провели аж за місто.

Проїхавши ще дві милі, ми дісталися до іншого торгового містечка, яке має дерев'яну стіну й фортецю, а назва його — М'ясківка. Нині копають довкола цих міст рови з обави на те, що учинили ляхи в ніч

перед Великоднем. Назустріч нам також вийшли усі городяни, панотці в ризах, з корогами й свічками, під спів дітей, і полковник Михайло, який стояв за межами міста з дванадцятьма тисячами козаків, пильнуючи кордону країни ляхів, Молдови й країни татар. Нас завели до церкви в ім'я Матері Божої. У місті є ще й друга церква — Свято-Миколаївська.

У М'ясківці ми заночували.

ПРИМІТКА УПОРЯДНИКА

М'ясківка над річкою Марківкою, колись багатою на рибу та судноплавною, як і Рашиків та Дубосари на лівому, східному, березі Дністра, — дуже давнє українське поселення. На це, зокрема, вказує існування в різних місцинах багатьох цвинтарів, на жаль уже зрівняних із землею, давно забутих. Колись тут гомоніло місто Шумилів. Після одного бойовиська, коли з обох боків — нападників і захисників міста — було нашітковано цілі гори людського м'яси́ва, Шумилів став М'ясківкою; поляки ж, осівши тут, перейменували поселення на М'ястківку, від слова «м'ясто».

Наше Південне Поділля, описуване Павлом Халебським, прикривало Україну-Русь з південного заходу: від татарів — по річці Кодимі, притоці Південного Бугу, на якій третій гетьман Остап Ружинський, реформатор козацької справи, учинив татарам і туркам, за «Історією русів», справдеши́не побоїще, женучи їх потім до самого Акермана, грізної турецької фортеці; від ляхів та волохів — по річці Дністру.

На початку літа року Божого 1654-го під М'ясківкою стояв табором славетний Брацлавський полк на чолі з полковником Михайлом Зеленським. Уродженець М'ясківки, Михайло Зеленський за Данила Нечая командував М'ясківською сотнею, деякий час був кам'янецьким полковником. Данило Нечай, як відомо, загинув на зимові М'ясниці 1651 року в міс-

течкові Красному, неподалік од Тиврова, й похований у Сухій Долині. Брацлавським полком після Нечаєвої загибелі командували Левко (Уманський), Грозенко, Іванчул, Тимофій Носач. Гетьман Богдан Хмельницький призначив Тимофія Носача генеральним обозним, а брацлавським полковником — Михайла Зеленського. Брацлавський полк Михайла Зеленського, як і Вінницький Івана Богуна, Уманський Семена Оргіяненка, Кропивенський Филона Джеджалия та інші, відмовився присягати на вірність московському цареві. Козацький полковник Михайло Зеленський, як свідчать історичні джерела, уславився під час оборони Буші, де героїчно загинула уродженка Рашкова Мар'яна, дружина сотника Зависного, а також — Стіни, Умані.

Більшовицькі переінакишувачі «придумали» прадавньому поселенню назву ще «сучаснішу» — Городківка, як сусідньому селу Княже — ймення Радянське. Нині це велике село Крижопільського району, Вінницької області.

З новітньою історією М'ясківки-Городківки тісно пов'язано імена українських письменників Миколи Трублаїні; Володимира Яворівського, нинішнього голови Національної спілки письменників України, народного депутата України; скульптора Анатолія Бурдейного, автора першого в Україні пам'ятника Василеві Стусу, відкритого два роки тому у Вінниці; керівника популярного народного оркестру, лауреата багатьох почесних відзнак Івана Васильовича Мазуркевича; професора К.Ф. Вишневського; Героя Соціалістичної праці Д.Ф. Остапчука.

До п'ятої річниці Державної Незалежності України тодішній керівник агрофірми «Колос» Володимир Григорович Кубаль здійснив мій заповітний задум. На сільському майдані, поряд з пам'ятником загиблим воїнам-односельцям, місцеві будівельники

під керівництвом Володимира Григоровича насипали високу козацьку могилу, на маківку, до хреста під бляшаним дашком, проклали сходи, а в зелений схил обіч сходів вмурували плиту з написом: **«Синам України, які змагалися за її волю та добробут у супротивних станах, а всіх їх, праведних і грішних, примирила Вічність. Мир прахові вашому у політій вашою кров'ю предківській землі. Скорботна Мати-Україна. Споруджено громадою села Городківки на відзнаку п'ятої річниці Державної Незалежності України. 24 серпня 1996 року»**. Нехай ще й скромний, але це перший в Україні пам'ятник Національного Примирення, Національної Згоди, які, на моє переконання, мають стояти в кожному
вкраїнському місті
й селі.

ДЕНЬ ЧЕТВЕРТИЙ

Вівторок, 13 червня літа Божого 1654-го.

ПОДІЛЬСЬКІ КОЗАЦЬКІ МІСТЕЧКА ЖАБОКРИЧ ТА ОБОДІВКА. ЦЕРКВИ. ПОВНОЛЮДДЯ. СИРОТИ. УДОВИЦІ. ОСОБЛИВА ПРИКМЕТА КОЗАЦЬКИХ СВЯЩЕНИКІВ. ЛІСИ, СТАВИ, ГРЕБЛІ, МЛИНИ, ШЛЯХИ.

Рано-вранці у вівторок, 13 червня, усі вийшли нас проводити й спорядили з нами кількох козаків. Проїхавши дві милі (п'ятнадцять кілометрів. — *МР.*), ми прибули до іншого торгового містечка, назва якому Жабокрич (тоді — сотенне місто Брацлавського полку, лежало на торговому шляху, яким везли з Близького Сходу та Балкан коштовні тканини й каміння, ювелірні вироби, вина, прянощі, солодощі, овочі, рибу, шкіру, інший крам; нині — велике село Крижопільського району, Вінницької області, за сім кілометрів од мого рідного села Чоботарки-Заболотного. — *МР.*). Місто оточено укріпленнями, а всередині стоїть фортеця. Усі мешканці також вийшли нам назустріч. У них узвичаєно співати перед патріархом стихиру «Царю Небесний, Утішителю, Душе Істини», а коли владика увійде до церкви, співають «Достойно є, і це є істина, славити Тебе, Богородицю», поки він цілує церковні ікони, а пастир проголошує «Помилуй нас, Боже!». Ніщо так не розчулювало наше серце, як щирий спів хлопчиків «Достойно є». Церков у містечкові дві: в ім'я Різдва Пресвятої Богородиці й Святого Михайла.

Цього і в наступні дні шлях наш пролягав лісом, де росли дуби й інші високі дерева (у цьому лісі ще й сьогодні можна побачити прадавні дуби, буки, ростуть, звичайно ж, граб, липа, ясен, сосни. — *МР.*). Ляхи, пануючи в цьому краї, мали з лісів велику вигоду, використовуючи деревину для будівництва фортець, міст і осель. Козаки, визволивши свою країну, розподілили землі й угіддя поміж собою й тепер постійно працюють у лісі: рубаять дерева, викорчовують і спалюють пні (на поташ, який був тоді у великій ціні, бо з нього виробляли порох. — *МР.*), а нову ділянку засівають хлібом.

Усяке місто й містечко в козацькій країні повні люди, особливо маленьких дітей. Мабуть, у кожному місті їх понад сорок-п'ятдесят тисяч або ще й більше. Ці діти, численніші від трави, усі вміють читати, навіть сироти. А сиріт і вдовиць дуже багато, бо їхніх батьків і чоловіків убито в безперервних війнах (війни тривали вже шість років. — *МР.*). Вони, тобто козаки, мають, одначе, гарний звичай: одружують своїх дітей юними, і через те козаки численніші од зірок небесних та піску морського.

У кожному місті чи селі неодмінно бачиш великий зариблений ставок, утворений дощовими водами й перегаченими річками. Гать або ж греблю кмітливо вимощено в'язанками хмизу, ущільненими гноєм та соломою; в греблі пороблено протоки, проточна вода рухає млини. Пристрої, що їх застосовують козаки для обертання млинових коліс, просто-таки дивовижні, ми бачили млин, що його змушувала молоти жменя води (тодішні водяні млини, як можна довідатися з певних історичних джерел, — свідчення високого рівня козацької техніки, архітектури й загалом культури; шкода, що нині лише в небагатьох селах, як-от у Баланівці — про неї мова попереду, — побачиш водяного млина; як і віт-

ряки, їх знищено за часів сталінської тотальної колективізації. — *МР.*)

Знай, читачу, що, починаючи з Волощини та Молдови, у країні козаків, аж до землі московитів, усі шляхи пролягають серединою міст і містечок, і подорожній в'їздить в одні ворота, а виїздить у протилежні, потаємних же доріг поза містами узагалі нема. Це дуже важливо для їхньої оборони.

Ми виїхали з Жабокрича; панотці в ризах, з корогвами, провели нас за місто, як це в них заведено. Дорогою ми переправилися через велику річку (нині мілководна Берладинка, яка витікала з джерела в моєму рідному селі Чоботарці-Заболотному. — *МР.*), на ній пороблено греблі, щоб збирати воду для млинів та розводити у ставах рибу, і ми тому вельми чудувалися.

Проїхавши дві милі (п'ятнадцять кілометрів. — *МР.*), ми дісталися до торгового міста, значно більшого й кращого від тих, які вже поминули, назва його — Ободівка (тоді — сотенне місто Брацлавського полку; лежало на тому ж торговому шляху, що вже згадані міста, усі вони мали ринкові площі, гамазеї, крамниці, заїжджі двори, тому Павло Халєбський і називає їх торговими; нині це велике село Тростянецького району, Вінницької області. — *МР.*)

Ободівка має чимале високе укріплення. Ми в'їхали таким же чином, як уже оповідалося, — мостом через став у середмісті. Назустріч нам вийшли за звичаєм панотці в ризах, з хрестами й корогвами, а також урядовці міста та все його населення, навіть діти й жінки. У місті стоять дві дерев'яні церкви: в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці і Святого Михайла, величаві й високі, з банями та дзвіницями, що привертають увагу ще звіддалеки. Нам випало відвідувати величаві храми, теплі й прохолодні (тобто кам'яні й дерев'яні. — *МР.*), з великою

кількістю скляних вікон, які тішать око; їх збудовано нещодавно, уже за гетьмана Зиновія Хмеля (хай продовжить Господь життя його!).

У честь найповажніших святих у країні козаків даються й імена, як чоловікам, так і жінкам.

Пастирі ж їхні мають особливу прикмету: вони носять на голові камілавки з чорного сукна з чорною опушкою, що не відрізняються від оксамитових. Вищі за саном панотці носять камілавки з чорного оксамиту і з соболиним хутром, молодші — скуфейки з чорного сукна. Перед своїми пастирями козаки неодмінно шапкують, простоволосі стоять і в храмах.

ДЕНЬ П'ЯТИЙ

Середа, 14 червня літа Божого 1654-го.

ПОДІЛЬСЬКІ КОЗАЦЬКІ МІСТА БАЛАНІВКА, СУМІВКА, СОБОЛІВКА. САДИ. РІКИ. ПОСІВИ. ДИВОВИЖНІ ЦЕРКВИ. ПОКУТА ГРІШНИКІВ.

Ми вирушили з Ободівки в середу вранці, 14 червня, і мандрували поміж садами, яким нема кінця-краю, і ріками в праву та ліву руку. Розмаїті посіви заввишки у людський зріст розливалися на всі боки, наче широчезне море.

Проїхавши одну милю (сім з половиною кілометрів. — *МР.*), ми прибули в доволі велике місто з просторою дерев'яною фортецею, оборонними стінами довкруг, ровами й виставленими в бійницях гарматами; назва його — Баланівка (тоді — сотенне місто Брацлавського полку, нині — велике село Бершадського району, Вінницької області. — *МР.*). Довкола кожного міста, тобто на околиці, зведено дерев'яну стіну з паль, а всередині — ще одну. Понад фортечною брамою в Баланівці височить дерев'яний брус із зображенням розп'ятого Ісуса Христа (нехай прославиться ім'я Його!) та знаряддям мук Його, тобто молотка, кліщів, цвяхів, драбини. Розп'яття встановлено ще ляхами.

У Баланівці також вийшли нам назустріч.

За годину ми пустилися далі й, проїхавши ще милю, дісталися трьох інших містечок, що лежать

поряд, на березі ріки, з трьома дерев'яними укріпленнями й трьома ровами; назва їхня — Сумівка (тоді — сотенне місто Брацлавського полку, нині — село Бершадського району, Вінницької області. — *МР.*). Нас повели до церкви Святої Параскеви.

Знай, читачу, що на вхідних дверях кожної з церков козацьких висить ланцюг, на взір отого, що ним приковують за шию бранців. Ми запитали, навіщо він, і нам відповіли, що кожному, хто не приходить до церкви удосвіта, після того як покличе богомольців дзвін на надранню, накладають на шию оцей ланцюг на увесь день і грішник залишається розіп'ятим на дверній стулці, не маючи змоги поворухнутися. Це його покута.

За годину ми виїхали й переправилися човнами поблизу Сумівки через широку ріку, яку називають Бог. Потім ми проїхали ще дві милі (п'ятнадцять кілометрів. — *МР.*) і надвечір дісталися двох містечок з високими валами й глибокими ровами. Містечка називаються Соболівка (тоді — сотенне місто Уманського полку, землі якого починалися за річкою Богом і сягали верхів'я Гірського Тікичу, притоки Божої ріки; Уманський полк мав тринадцять сотень, а полковниками були Іван Ганжа, — влітку 1648-го діяв на Поділлі вкупі з вінницьким полковником Остапом Гоголем, здобув фортецю Нестервар під Тульчином, загинув під Пилявцями восени 1648-го, — Степан Байбуза, Осип Глух, який узимку 1651-го, під час облоги Вінниці, приходив на виручку Іванові Богуну; а з весни 1654-го — Семен Оргіянєнко; Павло Халебський називає Соболівку, як і Сумівку, у множині, мабуть, через їхню тодішню розкиданість; уподобавши певну місцину, козаки з любови до волі, простору поселялися не купами, а родами на окремих кутках, пагорбах, деякі козацькі поселення стояли, як вічне місто Рим, і на семи па-

горбах, кожен куток мав свою назву, яка з часом ставала загальним іменем усього поселення; нині Соболівка — велике село Теплицького району, Вінницької області. — *МР.*) В одній з фортець Соболівки стоїть церква в ім'я Господа Ісуса Христа, в другій — дві величні церкви в ім'я Святого Миколи та Святого Михайла. Поблизу розлилися два великих стави. Заради нас улаштували велику хресну ходу з корогвами.

ДЕНЬ ШОСТИЙ

Четвер, 15 червня літа Божого 1654-го.

КОЗАЦЬКІ МІСТА МОЧУЛКА, СТЕПАНІВКА, ЯНІВ. УКРІПЛЕННЯ. ЦЕРКВИ, ЩО ПОСТРАЖДАЛИ ВІД ПІДСТУПНОГО НАПАДУ ЛЯХІВ ПЕРЕД ВЕЛИКОДНЕМ, ЩО ВИПАВ ТОГО РОКУ НА 5 КВІТНЯ. МЛИНИ.

Наступного дня, в четвер, 15 червня, ми встали рано. Проїхавши менше двох миль, ми прибули в інше містечко. Воно лежить на пагорбі, оточене двома валами й ставами, а називається Мочулка (тоді — сотенне місто Уманського полку, нині в Теплицькому районі, Вінницької області, є села Велика та Мала Мочулки. — *МР.*). У цьому містечкові дві високі церкви — в ім'я Успіння Божої Матері та Святого Миколи.

Проїхали ще милю й дісталися трьох інших великих містечок, які мають укріплення, кожне — окреме, назва їхня — Степанівка (тоді — сотенне місто Уманського полку, нині — велике село Теплицького району, Вінницької області. — *МР.*); у кожному з них — гарна церква: одна — в ім'я Богородиці, дві інші — Святого Михайла й Святого Миколи. Але вони постраждали від пожежі, бо ці містечка — з тих, на які напали ляхи в ніч перед Великоднем, перебили мешканців, а будівлі спалили.

Слідом за цим ми прибули до іншого містечка, неподалік од тих трьох, з добрим укріпленням, на ім'я Важна (мабуть, це нинішній Теплик, районний центр Вінницької області, який за козацьких часів називали

Смілгородом. — *МР.*) Поблизу згаданих містечок бачиш ставки, на витоках яких стоять млини. У Важній чудова церква в ім'я Святого Миколи.

Через милю ми приїхали до іншого містечка з укріпленням і Свято-Миколаївською церквою. Воно називається Янів (мабуть, це село Червоний Кут, Теплицького району, Вінницької області, де зустрічаються прізвища, похідні від назви містечка, напр. Івангородські. — *МР.*) Тут ми заночували.

Отак по всій землі козаків усі ці містечка лежать на невеликій одне від одного відстані. О, яка це благословенна країна! Не відміряєш і такої відстані, як від Халеба (з цього містечка автор подорожніх нотаток. — *МР.*) до Хан Тумана (поселення за одинадцять кілометрів од Халеба. — *МР.*), як стрінеш дорогою десять чи принаймні п'ять містечок. Це отак — на великих шляхах, а на тих, що відгалужуються в праву й ліву руку, то там поселень без ліку. Кожне місто неодмінно захищено трьома оборонними дерев'яними стінами, дбайливо утримуваними; зовнішня стіна — це частокіл з гострих паль проти кінноти, щоб не могла увірватися; дві інші, з ровами поміж ними, зведено в середмісті. Над самим містом панує фортеця з гарматами в бійницях; ото ж, коли ворог усе ж проникне крізь усі три стіни, захисники міста можуть зачинитися у фортеці та оборонятися далі. Дорога до фортеці веде через вузький міст понад ровом, схожим на став, і через фортечний вал. Коли виникає небезпека, мости руйнують, тому ворога не бояться.

Більшину цих укріплень, загалом усі, збудовано для захисту від татар, які нападають зненацька. Зрихтувавшись у похід, татари зазвичай не ознаймають його учасників, куди саме вирушають, аби звістка про це не розповсюджувалася. Татари долають відстань п'яти-шести днів шляху за один день кінним загоном.

Кожен верхівець має чотирьох-п'ятьох запасних коней і, коли якийсь з них охляне, пересідає на іншого румака. Пройшовши отаким робом на відстань місячного шляху, татари ховаються в байраках і степах, ночами несподівано нападають і тікають, бо геть нездатні до тривалої війни. Отак вони чинять у цій країні (цю тактику описує детально і Гійом Левассер де Боплан. — *МР.*).

Коли тут панували ляхи і кожен магнат володів десятками — від двадцяти до півсотні — поселень, а їхні мешканці були панськими кріпаками, їх присилювали працювати вдень і вночі на спорудженні цих укріплень, копанні ровів і ставів, інших земляних роботизнах.

За гетьмана ж Зиновія Хмеля (дай, Боже, йому
довго жити!) все це стало в добрій знадобі
тим, хто тяжко намучився й
настраждався на отих
роботизнах.

ДЕНЬ СЬОМИЙ

П'ятниця, 16 червня літа Божого 1654-го.

СПЛЮНДРОВАНІ ЛЯХАМИ КОЗАЦЬКІ МІСТЕЧКА ОБОЗІВКА, ТАЛАЛАЇВКА, ОРАДІВКА. ДИВОВИЖНА ЗА КРАСОЮ ЦЕРКВА СВЯТОГО МИХАЙЛА. ЛЯХИ — БЕЗБОЖНИКИ Й НЕЛЮДИ. ХМІЛЬ І КОЗАКИ — ВОЇНИ ЗА ВІРУ ПРАВОСЛАВНУ. МІСТО УМАНЬ. ПОЛКОВНИК СИМЕОН.

Уставши вранці в п'ятницю, 16 червня, ми проїхали одну милю й дісталися до містечка на ім'я Обозівка (тоді — сотенне місто Уманського полку, нині це село Ягубець, Христинівського району, Черкаської області. — *МР.*). Його оточують ставки (утворені на перегаченій річці Удич. — *МР.*) з млинами на берегах. Тут стоїть гарна церква. Фортеця ж і всі інші оборонні споруди згоріли, бо це містечко з тих, що їх безбожні ляхи спалили в ніч перед Великоднем. А що Обозівку було добре укріплено, то мешканці довколишніх поселень тікали сюди. Ляхи облягли містечко, а люди до оборони не були готові, то нападники перемогли, усіх перебили мечем. Їхня мученицька смерть (а загинули тисячі!) збіглася з днем муки Господа нашого Ісуса Христа.

Не зупиняючись, ми проїхали ще одну милю й прибули до містечка Талалаївки, яке спіткало таке ж лихо. Незабаром ми добулися до іншого поселення, поблизу першого, названого Орадівкою (тоді — сотенні міста Уманського полку, нині — села Уманського району, Черкаської області. — *МР.*). Укріплення його спалено, а самих мешканців залишилося дуже мало. Нам

краялося серце за цих людей, які вийшли зустрічати нас за своїм звичаєм і провели до великої церкви в ім'я Святого Михайла. Досі ми не бачили в козацькій землі подібної за височінню та пишнотою її п'яти бань. Милували око різьблені опори церковної галереї та поренчата дзвонарні надбрамної дзвіниці. Церква хоча й нова, та люди в ній не моляться, бо ляхи її споганили.

Ми ревно оплакували оті тисячі, замордовані ляхами.

О безбожники! О нелюди! О жорстокі серця! Чим завинили перед вами жінки, дівчата, діти, немовлята, щоб їх убивати? Якщо маєте мужність, знову станьте до бою з побожним ватажком козаків (нехай довго триває його життя!), який зробив вас посміховиськом усього світу, перебив ваших вельмож і державців, винищив ваших лицарів, піддав вас зневазі й глузові. Його імено — Хміль.

Яке це чудове імено — завзятий! Самі ляхи прозвали його Хмелем, а слово «хміль» у них означає «завзятий». Так його назвав король. Козаки ж охрестили його Хмелем за назвою рослини, що у них росте; цвітом і листям вона схожа на квасолю, але в'ється по деревах. Вони висівають її по всій цій країні на своїх городах і в садах, де вона в'ється по довгих тичинах, що їх вони ставлять для цієї мети. Плоди збирають після того, як зів'яне цвіт, поцяткований зеленавим «ластовинням», заправляють житню брагу, з якої женуть міцну горілку. Взимку стебла хмелю звичайно висихають і використовуються на паливо, а коли настає весна, на Великдень, він пускає паростки й розвивається. Тому вони й порівнювали з хмелем козацького гетьмана, бо під час посту він припиняє війну, знімає меч і мирно живе у себе вдома. Отоді й з'являються ті, що не мають ні голови, ні віри, палять, руйнують, убивають, а він сидить спокійно. Лише після Воскресіння Господнього, з настанням весни, Хміль видобуває меч, і до нього збира-

ється п'ятсот тисяч козаків — воїнів за віру православну, готових на самопожертву з любови до Господа, а не задля платні чи якихось вигод. Хміль нині може пишатися цим перед царями всієї землі, бо має під рукою п'ятсот тисяч козаків, які служать без будь-якої платні. На його поклик вони прибувають до нього на допомогу зі своїми харчовими припасами та всім іншим військовим спорядженням. І всі вони, і він од Великодня до Великого посту живуть у степах, у розлуці з дружинами й дітьми, у цноті й цілковитій чистоті.

У такому стані вони перебувають з року в рік, ось уже вісім (шість. — *МР*) літ. Який це благословенний народ! Який він численний! Як ревно він береже православну віру! Яка вона у нього велика! Скільки тисяч їх полягло у битвах чи під час несподіваного нападу, скільки тисяч татари забрали в полон, і все ж вони налічують нині таку велику кількість війська (нехай буде благословен їхній Творець!). Але й козаки не залишилися в боргу перед ляхами — перебили сотні тисяч їх із дружинами й дітьми, не залишаючи з них жодного. У містах ми бачили палаци їхніх вельмож і державців, уже звіддалеки видно високі вежі, галереї. Хто ж оглядає зсередини, захоплюється вишуканістю архітектури й пишнотою палат, а також димарями, набагато вищими від кипарисів. Нині ці палаци лежать у руїнах, безлюдні, правлять за лігвища для псів і свиней. Що ж до іудеїв та вірменів, то їх упень вистинали, а їхні пишні житла, крамниці й заїжджі двори стали барлогами для диких звірів, бо Хміль (хай буде тривалим його життя!), заволодівши цими численними містами, винищив у них до ноги чужі народи, і нині в цій країні живуть тільки православні козаки.

Повертаємося до опису подорожі.

Мешканці Орадівки прохали нашого владика патріарха освятити їхню церкву в ім'я Святого Михайла,

бо там побували прокляті ляхи, понівечили ікони й осквернили храм. Од Великодня й до цієї пори в церкві не правили, очікували проїзду через місто архиєрея, який би освятив її для них. Наш владика патріарх учинив водосвяття й освятив церкву.

Відразу після цього ми рушили далі й, промандрувавши ще дві милі, дісталися до великого міста з трьома фортецями на окремих пагорбах. Найбільшу з них будують заново: поглиблюють рови, зміцнюють вежі, ставлять на них гармати (під час підступного нападу у Великодні свята ляхи вдерлися до фортеці, підпалили її, але були вибиті звідти. — *МР.*). Назва міста — Умань.

Усі за звичаєм вийшли зустрічати нас із корогами й свічками, священники та диякони — у ризах, укупі з полковником Симеоном та козацтвом. Він стояв поза містом зі своїм численним військом для охорони кордону від татар і ляхів (за тодішнім козацьким реєстром уманським полковником з весни літа Божого 1654-го був Семен Оргіяненко. — *МР.*).

Нас провели до величавої високої церкви з банею, вкритою пофарбованою в зелене бляхою. Збудовано її з дерева, і вона вельми простора, вся розмальована. Церкву осявають зсередини численні лампади з чудовими свічками зеленої барви. Над притвором милує зір дзвіниця. Хори прикрашено поручнями, за ними стоять півчі і співають за нотними книгами, голоси їхні відлунюють, наче грім.

Умань — перше велике місто в країні козаків; будинки в ньому високі й ошатні, більшіна належала ляхам, іудеям та вірменам, численні вікна з різнобарвного скла, всередині помешкання над ними висять ікони. Городяни дуже мальовничо убрані. У місті дев'ять церков, прегарних, з високими банями: в ім'я Воскресіння Господнього, Вознесіння Господнього, Святої Трійці, Різдва Пресвятої Богородиці,

Успіння Богоматері, Святого Михайла, Святого Миколи, Воздвиження Чесного Хреста, а також на честь Великодня. За ляхів це місто було центральним, столичним, тут залишилося багато їхніх палаців, схожих на царські.

У суботу ми слухали літургію, яка закінчилася не раніше, ніж ноги наші поробилися неслухняними від тривалого стояння, бо, як уже згадувалося, у церквах козацьких нема на чому сидіти. Вони дуже розтягують свої молитви, співи й літургію, надто коли священник чи диякон каже ектенію (молитву. — *МР.*) і півчі, стоячи на хорах, співають у відповідь їхньою мовою «Господи, помилуй!», тобто «Кіріє елеїсон!» (те саме по-грецьки. — *МР.*), то кожна співається за нотами близько чверти години. Ми нарахували, що при вигуківі «Рцем усі!» («Промовляємо всі!»). — *МР.*) священник у землі козаків і в країні московитів проголошує це в п'ятнадцяти проханнях, і за кожного прохання багатократно співається «Господи, помилуй!». Ми налічили, що вони співали при цій ектенії «Господи, помилуй!» до сотні разів і так само при інших ектеніях. Читають неодмінно послання двох апостолів (Павла і Петра. — *МР.*) і дві Євангелії (відповідно до церковного свята, що випадає на день Богослужіння. — *МР.*). Читець виголошує Послання ліпшим наспівом, ніж ми читаємо Євангелію, слово по слові. Неодмінно читають зі співом Давидові псалми і прокімен (вірш із Псалтиря відповідно до свята. — *МР.*) зі стихирями (похвальними тропарями, тобто віршами. — *МР.*) на кожен день упродовж усього року. Коли читають Євангелію, то напочатку й наприкінці співають «Слава Тобі, Боже, слава Тобі!», і той спів гучить так піднесено, музично, немовби його супроводить орган.

Що ж до пречудового співу «Достойно є», то всі присутні панотці з криласними хлопчиками сходяться посеред церкви й співають цю молитву хором, щиро й за-

душевно. Поминаючи Богородицю, усі доземно кланяються, чоловіки, навіть пастирі, простоволосі.

Ти міг би, читачу, бачити, як стоять вони в церкві незрушно, наче камінні. Ми ж тяженько страждали від втоми, аж душа нам краялася від знемоги і млости. Але з їхнього боку, як уже згадувано, ми бачили надзвичайні набожність, богобоязливість і смиренність.

Вони приходили гуртами, випереджаючи одні одних, аби стати під патріарше благословення й поцілувати хрест у правиці нашого владики. Коли ми проїздили шляхом, то вони, заглядаючи хрест на тичині, полишали косовицю, поверталися обличчями до сходу, із жінками й дітьми, та творили хресне знамення; чоловіки й парубки полишали коси й наввипередки бігли, щоб патріарх поблагословив їх. Зустрічні подорожні зсідали з коней чи виходили з карет заздалегідь, ставали на узбіччі рядами, шапкували, поки не проїде попри них наш владику патріарх. Вони доземно кланялися, відтак підходили, цілували хрест, патріархову правицю й відходили.

Ми вийшли з обідні близько полудня. Згаданий полковник Симеон зі своїм джурою підтримували попід руки нашого владику патріарха за їхнім звичаєм, поки не увели його до полковникової господи. Наш владику учинив для нього водосвяття, проказав над ним і дружиною його молитву на

відпущення гріхів. Ми сіли до трапези.

Коли підвелися, він провів
нас до наших
покоїв.

ДЕНЬ ВОСЬМИЙ

Субота, 17 червня літа Божого 1654-го.

МІСТА КРАСНОПІЛКА, МАНЬКІВКА. КОЗАЦЬКИЙ
ЗВИЧАЙ ЗУСТРІЧАТИ ПОВАЖНИХ ГОСТЕЙ.
КОЗАЦЬКІ НАПОЇ.

Ми вирушили з Умані. Полковник провів нас за місто й виділив нам для супроводу козацький загін, як і до цього. Ми проїхали одну милю й прибули до іншого міста з укріпленнями та фортецею, яке називається Краснопілкою (тоді — сотенне місто Уманського полку, який обіймав землі між Божою рікою та Гірським Тікичем, нині — село Уманського району, Черкаської області. — *МР.*).

За звичаєм нам улаштували зустріч, бо щоразу, як ми виїздили з того чи іншого міста, один з верхівців, які нас супроводили, щодуху мчав уперед, везучи листа від пана полковника до всіх його підлеглих з наказом підготувати житло, страви й напої в достатній кількості для всіх мандрівників: нас з нашими служками, наших супутників — ігуменів монастирів та їхньої челяді, а також тримати наготові коней для наших повозів та накосити для них свіжої трави, бо, як уже згадувалося, у цій країні всеньке літо, аж ген до жовтня, буває зелень, і ми вельми дивувалися весняним квітам у таку пору.

Нас усечасно зустрічали в передмісті, за їхнім звичаєм з хлібом, аби він родив удосталь, коли ж ми

сідали до столу, також передовсім подавали хліб. Мешканці міста з корогами й хрестами вийшли нам назустріч на деяку відстань од брами, як уже оповідалося. Бувало, коли наближалися короги та хрести, наш владика патріарх з благоговіння до них виходив з карети за своїм повсякчасним звичаєм і, в мантиї, ішов далі пішки, поки не увиходили до храму, звідки так само пішки діставалися до нарихтованого для нас житла, — там, край воріт, підіймали хреста на тичині.

Відвідавши церкву Святого Михайла, ми відразу вирушили в дорогу й, здолавши ще милю, увечері, напередодні п'ятої неділі по П'ятдесятниці, дісталися до великого міста з потрійним укріпленням і трьома фортецями на ймення Маньківка (тоді — сотепне місто Уманського полку, нині — райцентр Черкаської області. — *МР.*). Тут побачиш, читачу, чотири великих стави (утворених, мабуть, перегаченою річкою Маньківкою, притокою річки Кищихи. — *МР.*), ошатні будівлі, які належали іудеям і вірменам, чотири церкви: в ім'я Преображення Господнього, Богородиці, Святого Михайла й Святого Миколи, а поза містом — монастир Святого Юрія, який нині відбудовують.

Нас зустріли за звичаєм перед містом священики й диякони з корогами, хрестами й великою кількістю свічок. Нас увели до церкви під співи, що лунали доти, поки протоієрей не сказав ектенію, поминаючи ім'я нашого владика патріарха Антиохійського Макарія, їхнього митрополита Сильвестра, гетьмана Зиновія й царя Олексія, як це в них заведено. З церкви вони вийшли попереду нас у ризах, зі свічами, під співи, поки не влаштували нас у гостинному домі на ночівлю. Наш владика патріарх поблагословив їх, і вони пішли.

Знай, читачу: у землі козацькій нема вина, нато- мість уживають ячмінний відвар, дуже приємний

на смак (мовиться про пиво. — *МР.*). Ми пили його
замість вина, що ж було діяти? Та цей ячмінний від-
вар вельми помічний для шлунка, освіжає, особливо
літньої пори. Що ж до медівки, яку також варять,
то вона п'янить. А з жита, схожого на
пшеницю, женуть горілку, жита в
козаків удосталь, і воно
дешеве.

ДЕНЬ ДЕВ'ЯТИЙ

Неділя, 18 червня літа Божого 1654-го.

ПАЛАЦ КАЛИНОВСЬКОГО У МАНЬКІНЦІ, ЙОГО Ж МАЄТНОСТІ ВІД РАШКОВА ДО МАНЬКІВКИ. ІНШІ ПОЛЬСЬКІ МАГНАТИ — ПОТОЦЬКІ, ВИШНЕВЕЦЬКІ, КОМІСАР ШЕМБЕРГ. МОЛДОВСЬКИЙ ГОСПОДАР ВАСИЛЬ ЛУПУЛ. ХОРОБРИЙ ТИМІШ. СВЯТО-МИКОЛАЇВСЬКА ЦЕРКВА.

Уставши недільного ранку, ми відстояли надранню, а потому обідню. Опісля я подався оглянути палац власника цього міста, якого звали Калиновським. Він був у ляхів одним з можновладців. Найзнакомітіших поміж ними було четверо: один звався Потоцький, другий — комісар, це отой самий, що про нього оповідалося, як його убили на початку війни козаків з ляхами, він мав двісті тисяч війська.

ПРИМІТКА УПОРЯДНИКА

Коли Богдан Хмельницький підняв повстання, на його придушення вирушили з Корсуня на Запоріжжя обидва польські гетьмани: коронний — Микола Потоцький — і польний — Мартин Калиновський. Попереду каральної експедиції Потоцький вислав свого сина Стефана, аби той зажив славонок, легко здолавши Хмельницького. До помочи синові дав загін реєстрових козаків на чолі з комісаром Яном Шембергом. У битві під Жовтими Водами Стефан Потоцький зазнав нищівної поразки. Шемберга, за одними джерелами, козаки убили, за іншими — він, поранений, потрапив у полон укупі з молодим По-

тоцьким. Микола ж Потоцький і Мартин Калиновський стали татарськими бранцями після Корсунської битви, такої ж трагічної для ляхів.

Третій — власне Калиновський. Уся ця земля — від Рашкова до Умані й по Маньківку — з багатьма містами й селами належала йому й складала його володіння. Він мав сорок голів породистих турецьких коней, двадцять тисяч особистої гвардії, у пишних обладунках, крім того, стояв на чолі багатотисячного королівського війська. Хміль воював з ним, розбив його й віддав татарам у полон укупі з Потоцьким. Тоді молдовський господар Василь поручився за них, поки вони не відкупляться, давши по вісімдесят тисяч злотих за кожного.

Четвертий вельможа звався Вишневецьким, він був правителем по той бік Дніпра (мова йде про Ярему Вишневецького, українця за походженням, який, вихрестившись у католицьку віру, став лютим катом власного народу; володіючи незліченними маєтностями по всій Україні, на лівому березі Дніпра, у Лубнах, мав свою резиденцію; поляки зробили з Яреми Вишневецького свого національного героя; авторові цих рядків довелося бачити княжі мощі в підземеллі костьолу Святого Хреста на Лисій горі, неподалік од воєводського міста Кельце, докладніша мова про Ярему Вишневецького у Павла Халебського попереду. — М.Р.).

Василь, визволяючи їх, мав на думці, що згодом вони віддячать йому. І справді, вони таки «віддячили», бо саме ляхи надіслали допомогу його ворогові воєводі Стефану, коли той ішов війною під фортецю Сучаву; влучили, стріляючи з гармат, у Тимоша, Хмелевого сина, а Лупулового зятя, і вбили його, як про те вже оповідалося. Василь ошукався у своїх сподіваннях, та й Хміль за це дуже розгнівався на нього,

пішов походом, бо ті двоє (Калиновський з Потоцьким. — МР.), повернувшись до своєї країни, відновили з Хмелем і козаками війну, та, ще перед облогою Сучави, хоробрий Тиміш виступив проти них, зітнувся з ними, убив своїм мечем Калиновського та багатьох ляхів, стер пам'ять про них з лиця землі.

ПРИМІТКА УПОРЯДНИКА

Навертаючи кримського хана Іслам-Гірея в спільники на початку Визвольної війни з ляхами, Богдан Хмельницький, як уже згадувалося, залишив у Бахчисарай заручником свого старшого сина Тимоша. Шістнадцятилітній Хмельниченко був у ханському палаці батьковими очима та вухами. Змужнівши, Тиміш став гордістю козацького війська: зграбніше за всіх джигітував — на бігу влучав у ціль, стріляючи з-під черева ошалілого коня, поціляв орла з лука, ловив, перехиляючись з кульбаки, зайців за вуха, лисів і вовків за хвосту, виходив на герць з доброю дюжиною суперників. І на чоловічу вроду був показний, як і тато його, хоч трохи й конопатий. Тільки такого лицаря понад лицарями й могла покохати донька молдовського господаря Василя Лупула красуня домна Розанда. До слова, деякі історики, не відаючи, що по-волоськи «домна» — це пані, наділяють Лупулівну подвійним іменем — Домна Розанда, а, наприклад, козацький літописець Самійло Величко взагалі називає її Домною; зате французький письменник Проспер Меріме, автор блискучих оповідей про козаків та Богдана Хмельницького, такої помилки не припускається. До красуні Розанди залицялися і молодий князь Михайло Вишневецький-Корибут, Яремин брат, що згодом став польським королем, і молодий граф Йосип Потоцький. Сам Василь Лупул, уже маючи одного родовитого зятя — литовського князя Януша Радзивілла, жонатого на старшій господарівні Марії, волів

бачити Розандиним чоловіком одного з цих магнатів, вагаючись у виборі, аби не прогадати.

Гетьман Богдан Хмельницький усіляко плекав і полководницький Тимошів талант. Восени 1648 року, уже після славетних перемог на Жовтих Водах, під Корсунем і Пилявцями, вирідив Тимоша укупі з брацлавським полковником Данилом Нечаєм і Тугай-беєм, найвойовничішим ханським мурзою, у похід за Дністер і Прут, на поміч молдовському господареві, і Тиміш таки повернув Василя Лупула на господарів трон, виперши з Молдови волоського господаря Матвія Басараба й трансільванського бана (князя) Юрія Ракочія.

У битві під Батогом, п'ятикутною фортецею на березі однойменної доплати Божої ріки (точною копією Кодацької фортеці на Дніпрі), неподалік од козацького міста Ладизжина, що сталася 1–2 червня 1652 року, Тиміш Хмечьниченко, двадцятилітній чигиринський сотник, з батькової волі командував козацьким військом, маючи під рукою уславлених полковників Івана Богуна та Івана Золотаренка, завдав нищівної поразки досвідченому польському гетьманові Мартину Калиновському. Сам Калиновський, за свідченням деяких польських очевидців, метаючись перепудженням табором, заплішився конем межі осиками й позбувся голови, як то сталося тридцять з гаком років тому з великим коронним гетьманом Станіславом Жолкевським, віроломним переможцем Северина Наливайка, на Цецорі. Гострі козацькі шаблі зіткнули також голови й найпершим польським регіментарям — Пишемському та Собеському. Миколи Потоцького, на його щастя, під Батогом не було. Перекрадаючи Юлія Цезаря, Тиміш сповістив батька про батозьку звитягу такою реляцією: «Прийшов, переміг, а ворога не побачив!»

Суворий воїн, Тиміш Хмельниченко був ніжний та ліричний душею — грав на бандурі, складав пісні та думи.

Постарілий у походах та битвах, у повсякденних і невсипущих клопотах державних, гетьман Богдан Хмельницький покладав велику надію на свого улюбленого сина. Тим-то нагла Тимошева загибель у молдовській фортеці Сучаві невдовзі після вінчання з Розандою ураз його підкосила, підірвала фізичні та моральні сили, прискорила укладання Переяславської угоди з московським царем Олексієм Романовим, на яку гетьман не вельми покладался. Тимошеві, а не Юркові мав передати Богдан Хмельницький гетьманську булаву зі словами-заповітом: «Не гонорися, мій сину, шануй старших, будь привітний з товаришами. Не ліпись до багатих і не зневажай убогих, май рівну любов до всіх. Тримай у серці боязнь перед Богом і так, як я, будь вірний присязі. Якщо ж зламаєш її, лихо станеться людям і кара впаде на твою власну голову!» Як на мене, цього заповіту мають дотримуватися й нинішні українські політики.

Якби Тимошеві судилося прожити стільки, як його великому батькові, історія України склалася б набагато щасливіше, принаймні не було б у ній Великої Руїни, яка поховала на сотні літ Богданову справу. Впевненою й твердою рукою вивів би Тиміш Хмельницький країну козаків меж першорядні цивілізовані європейські держави — у цьому не повинно бути найменшого сумніву ні в кого.

Вітчизняна та зарубіжна історична іконографія зберегла немало парсун Тимошевого молодшого брата Юрка Хмельниченка, що став невдатним гетьманом України по Богдановій смерті. Поличчя ж самого Тимоша можна побачити хіба що у Львівському історичному музеї на полотні невідомого ху-

дожника, написаному близько 1652 року в манері рембрантівської школи.

Що ж до палацу Калиновського, то він стоїть на міській околиці і видко його звіддалеки — такий високий. Між палацом і містечком розливається велика ріка (Маньківка, притока річки Кищихи. — М.Р.) і широчезний став із мостом. Палац і замок увінчують вершину високого пагорба, довкола викопано глибокий та широкий рів і споруджено дерев'яну стіну, зовнішню — проти нападу кінноти — зв'язано з паль, а друга, внутрішня, — суцільна.

Перед брамою стоять великі гармати (мідні ломові з припасом у сотню ядер, вагою вісім гривенок кожне. — М.Р.), а обабіч брами, на стіні, — малі гармати (польові із сотнею ядер на кожну, вагою дві-три чотири гривенки кожне. — М.Р.). Понад фортечними стінами зведено міцні дерев'яні вежі. Поминувши браму, ступаєш на широкий майдан, і ось перед тобою височить препишний палац, немовби витесаний з велетенського могутнього прадерева, що у вогні не горить. Насправді його складено з міцних і вогнетривких дубових брусів, обтесаних і гладенько відгембльованих, припасованих так щільно, що не видко найменшої шпарини, тому й здається, що стіни вгору й ушир зроблено з одного шмата деревини, а кожен такий брус завдовжки понад півсотні ліктів, а завтовшки чотири лікті. Кожну зі стін цього величезного палацу складено з чотирьох таких брусів рівнобіжно до землі від підвалин до даху. У палаці легко заблудитися — так багато тут усіляких покоїв, один над одним поверхами. Що ж до печей, у яких палять узимку, і димарів, то вони височезні, набагато вищі від кипарисів, доходять знизу аж до горішніх покоїв. Поблизу цього палацу стоять величезні стайні.

Сходінками я піднявся до другого, горішнього, палацу, що над фортечною брамою. Це, властиво, не

один, а кілька палаців. І в одному, і в другому замку безліч вікон зі всіх боків. Архітектура цих замків нагадує будівлю на горі Святого Симеона в нас і в окрузі аль-Мааррат. Усередині вони дуже пишні, вишукано оздоблені різьбленням. З горішнього поверху видно, може, на відстань одного дня шляху, видно всіх, хто звідусіль прямує сюди усіма шляхами. Тепер ці палати лежать у руїнах і ніби оплакують своїх булих володарів.

Зійшовши донизу, ми подалися оглянути фортечну церкву. Після ляхів козаки називають її Свято-Миколаївською, вони саме оновлюють церковні бані. За своєю архітектурою, розмірами, надто ж височінню, величавістю вона — з числа найдовершеніших храмів. Основа її хрестовидна, обидва криласи заглиблено. Вівтар баголіпний, великий. Там, де катедра (нагірне місце), баню підтримують чотири могутні пілони; вирізьблені з дерева, позолочені, вони ніби викуті зі щирого золота. Що стосується тябла, то його виготовляють заново (тябло — ряд в іконостасі, ярус; іконостаси бувають дво-, три- та багаторядні; де цього нема, тяблом називають ікону «Таємної вечері» над царськими ворітьми. — *МР.*). На обох криласах після ляхів залишилися лави для священників і півчих. Усі пілони (опорні колони. — *МР.*) і дерев'яні деталі церкви, а також аналої, на які кладуть святі книги, різьблені й позолочені. Над великим нартексом (притвором, передньою частиною храму. — *МР.*) улаштовано балкон з балюстрадою для хору (а, наприклад, у Свято-Миколаївській церкві мого рідного села хори були над бабинцем, західною частиною храму, де молилося жіноцтво. — *МР.*). Після ляхів тут залишився й орган. Сходи, що ведуть на хори, дуже довгі.

Поряд з церковними ворітьми (із внутрішнього боку. — *МР.*) стоїть дзвіниця. Церковний двір оточують паркан і садок.

Такі самі ошатні й усі інші міські будівлі, поставлені з деревини, гладенько обтесаної та відгембльова-

ної, бо, як уже згадувалося, вони належали іудеям та вірменам, яких козаки витлумили до ноги, заволодівши їхнім добром та багатствами, їхніми будинками, майном, садами й землями. Вони того варті, бо за ляхів панували над козаками, поневолювали їх. Коли ж Господь заступився за козаків, то вони саму пам'ять про поневолювачів своїх стерли з лиця землі.

О, який це благословенний народ! І яка благословенна це країна! Велике достоїнство її в тому, що тут нема жодного чужинця іншої віри, а самі лише чисто православні, вірні та побожні. Яка ревність, властива святій душі й чистій вірі, воістину православній!

Блаженні очі наші за те, що вони бачили, блаженні вуха наші за те, що вони чули, блаженні серця наші за пережиту нами радість і захват у країні козаків!

Звільнившись з панської неволі, козаки живуть тепер у radoщах, веселощах, на волі; збудували соборні церкви, оздобили їх чесними та божественними іконостасами та образами, корогвами і хрестами. Як ми помітили, церкви козацькі одна від одної гарніші, величніші, навіть у селах. Люди стали відверто сповідувати свою віру, ще ревніше, з більшою охотою віддаються вченню, читанню і мелодійним церковним співам. І вони гідні

цього, бо живуть, задовольняючись

вельми малим, споживають, що

Бог пошле, і в одягові

невибагливі.

ДЕНЬ ДЕСЯТИЙ

Понеділок, 19 червня літа Божого 1654-го.

КОЗАЦЬКІ МІСТА БУКИ, ЛИСЯНКА. ХРАМИ. МЛИНИ, УСІ-
ЛЯКІ ПРИСТРОЇ. ЛІСИ. БЕЗКОРИСЛИВІСТЬ КОЗАКІВ.
ЛИСТ ДО ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.

У ставши вранці у понеділок, 19 червня, ми промандрували дві милі й приїхали до іншого великого міста, яке лежить між горами, з укріпленнями й фортецею, спорудженою на одній із гір, понад урвищем, з великим ставом у долині, на греблі його стоять чотири млини з дивовижними рушійними пристроями, як і в інших козацьких млинах: потік води падає згори й обертає зовнішні колеса, а вісь крутить млинові камені, що мелють пшеницю. Бачили також пристрої — м'яла для подрібнення жита і ячменю, причому товкачі то піднімаються, то опускаються у ступі. Із житньої дерті викурюють горілку, з ячмінної — варять пиво. Придумане також терниці для льону на сорочки. Між колесами іззовні прилаштовано великі дерев'яні кадуби, де за ляхів валяли сукна.

Назва згаданого міста — Буки (тоді сотенне місто Уманського полку, нині село Маньківського району, Черкаської області. — *МР*). Тут правиться у трьох церквах: в ім'я Успіння Божої Матері, Святого Михайла і Святого Іллі. Після того як нас зустріли міщани й священники з корогвами і ми побували в церкві, нашого владику патріарха попрохали освятити для них нову, четверту, церкву, ще не добудовану. Нас повели

туди хресною ходою. Ми увійшли. Наш владика патріарх учинив водосвяття, окропив усю церкву та вівтар, утвердив престол і жертовник, освятив їх божественним миром, проказав над ними належні молитви й найменував церкву в честь Святого Різдва, потім окропив усіх присутніх свяченою водою. Бувало, щоразу, як ми в'їздили до якого-небудь села чи міста, нас зустрічали священники з чашею свяченої води, і коли наш патріарх висідав з екіпажа й прикладався до хрестів та образів, які вони тримали в руках, а вони цілували його хрест і правицю та подавали йому чашу зі свяченою водою, і він навхрест окропляв присутніх базиликом (кропилом. — *МР.*). Так само було, коли ми увіходили до церкви, то після екстенії й звершення відпусту хтось звично підставляв для нього кріселко, аби він окропив свяченою водою всіх присутніх одного по одному. Вийшовши з церкви, він кропив свяченою водою усіх обивателів, поки ми не діставалися до свого постою.

Відтоді, як ми ступили на землю козаків, і до нашого виїзду з неї ми за їхнім звичаєм безкоштовно користувалися каруцями (волоська назва повозу. — *МР.*) та кіньми для перевезення наших тяжарів од міста до міста, бо наші коні охляли на цьому довгому шляху.

Невзабарі ми вирушили з цього міста й проїхали чотири милі (тридцять кілометрів. — *МР.*). Шлях пролягав увесь час неоглядною дубиною. Деревя вирубували, корчували і спалювали пні (на поташ. — *МР.*), вируби орали й ріллю засівали. Так робили посполиті по всій цій землі. А за ляхів, як нам оповідали, подорожній не міг побачити сонця — такими густими були ліси, бо ляхи, потребуючи деревини для усякого будівництва, викохували ліси, як сади. Козаки ж, заволодівши лісами, поділили їх на ділянки, позначили межі огорожами та й рубають з ранку до ночі.

Увечері ми в'їхали до великого міста, також укріп-

леного, з водоймами й садами, бо ця благословенна країна схожа на гранат, привабливий ззовні й поживний усередині. Назва міста — Лисянка (відоме з історичних документів кінця XVI ст.; 1648 року було утворено Лисянський полк, а вже наступного року, під час складання реєстру, козаків Лисянки записали до Корсунського полку, що мав дев'ятнадцять сотень, а полковниками були Максим Кривоніс, Іван Шангирей, Станіслав Мрозовецький — Морозенко, оспіваний у народній пісні, — Лук'ян Мозиря, Борис Килдей, Іван Золотаренко, Максим Нестеренко, Іван Гуляницький, Іван Дубина; нині Лисянка — райцентр Черкаської обл. — *М.Р.*). Місто має чотири церкви. Ту, що в ім'я Преображення Господнього, ми відвідали. Над церковною брамою висить новий, вельми великий дзвін, мідний голос якого ми чули на відстані годинної їзди. Церковні бані обкуто бляхою. Велику церкву в них називають соборною. Три інші церкви — в ім'я Богородиці, Святого Михайла і Святого Миколи. У церкві великого Троїцького монастиря ми бачили ікону Владичиці в образі невісти у вінку. На всьому ж шляху сюди ми бачили її зображення у вигляді цнотливиці, незайманої діви з рум'янцем на личку. А ще в цій церкві свічник зроблено з оленячих рогів, подібних до тих, у яких Христос явився Євстафію та говорив з ним. З цього міста ми надіслали до Богом береженого гетьмана Зиновія Хмельницького листа, яким за звичаєм сповіщали його про свій приїзд, бо він з військом стояв за чотири великі милі від Лисянки.

ДЕНЬ ОДИНАДЦЯТИЙ

Вівторок, 20 червня літа Божого 1654-го.

МІСТО МЕДВИН. ШЛЯХ ПОМІЖ ГОРАМИ. СТАВИ. МЛИНИ. ДОГЛЯНУТІ САДИ. ДІТИ. ДОМАШНЯ ХУДОБА. ПОРОДИ СВИНЕЙ. ПТАСТВО. ІСАЙКИ. МІСТО БОГУСЛАВ. УРОЧИСТА ЗУСТРІЧ НА БЕРЕЗІ РІКИ РОСЬ.

У вівторок, вирушивши з Лисянки, ми проїхали одну велику милю й примандрували до іншого міста з укріпленнями, новим ровом і ставом, назва його Медвин (тоді — сотенне місто Корсунського полку, нині — село Богуславського району, Київської області. — *М.Р.*). У ньому — три церкви: в ім'я Владичиці, Святого Миколи і Святого Юрія. На Різдво Івана Хрестителя, 24 червня, тут гомонить ярмарок, на нього звідусіль з'їздяться ті, хто хоче щось купити чи продати.

Пустившись далі, ми проїхали ще дві великі милі просторим лісом, долиною поміж двома горами, шляхом вузьким та баюристим. Раз у раз його перегорджували засіки, що мали б зупинити напад кінноти. У праву та ліву руку видко було доглянуті садиби, хати, деś близько трьох сотень. Долину перегачено греблями, і утворився каскад ставів, зариблених, порослих лататтям, куширем. На греблях, густо обсаджених вербами, шумлять млини.

Ніщо нас так не дивувало, як достаток козаків, сила-силенна свійського птаства, а саме: курей, гусей, качок. У полях та перелісках побачиш фазанів. Вони гніздяться й несуть яйця оддалік від людських осель,

ховаючись у недоступних місцинах, а через те що фазанів розмножилося понад міру, то їхні гніздовиська руйнують. У цій країні не знають ні тхорів, ні хижаків, ні плазунів, а якщо й трапляються гадюки, то вони шкоди не завдають, за винятком однієї, яку ми бачили дорогою з Волощини й убили її. А через достаток нема в країні козаків ні злодіїв, ні грабіжників.

Знай, читачу, що люди в цій країні живуть у вельми тісному сусідстві з домашньою худобою та свійським птаством. Нас вражала вдача цих людей. Чи не в кожній козацькій оселі дивуєшся достаткові, а найдужче — кількості дітей, до десятка й понад те, з такою білявою чуприною, що ми називали дітей дідусями. Різниця між ними у вікові — один рочок, вони йдуть драбинкою один по одному, що нас вельми розчулювало. Діти вибігали з осель на вулицю подивитись на нас, та радше ми тими дітьми щиро милувалися: з одного краю стоїть найвищенький, а з протилежного — найнижченький, нехай благословить їх Творець!

Що нам ще сказати про цей благословенний народ? У походах і битвах убито їх сотні тисяч, і татари тисячі забрали в полон, і чума, якої не відали раніше, за ці роки також забрала тисячі в сади Божественні (зокрема, й легендарного Максима Кривоноса. — *МР.*). Та, попри все це, вони численні, як мурашки, і незліченніші від зірок. Можна подумати, що жінки козацькі заходять у тяж по три-чотири рази на рік і повивають по троє-четверо немовлят. А вся справа в тому, як нам казали, що вода в цій країні помічна для жінок, не полишає жодної безплідною, властивості цієї води добре відомі й досліджені.

Що ж до їхніх домашньої худоби і свійської птиці, то ти побачиш, читачу, у дворі кожного господаря (хай благословен буде Творець!) десяток видів: поперше, коні, по-друге, корови, по-третє, вівці, по-четверте, кози, схожі на газелей, по-п'яте, свині, по-шос-

те, кури, по-сьоме, гуси, по-восьме, качки, по-дев'яте, індички у безлічі в декотрих, по-десяте, свійські голуби, яких тримають на горищах. Господарські двори стережуть пси.

Неабияк дивували нас різноманітні породи свиней усілякої масти. Вони бувають чорні, білі, червонясті, рудаві, жовтаві й сірі; коли масті перемішуються, то свині дивовижно рябі, а деякі й смугасті (мабуть, льошка прибилася до стада диких свиней і її покрив вепр. — *МР.*). Як часто ми спостерігали за поросятами і сміялися! Нам жодного разу не пощастило утримати в руках бодай одненьке порося; безперечно, в їхніх черевах гзяться чорти, бо вони вислизують, як живосрібло. А верещать, аж виляски розлягаються! Льохи поросяться тричі на рік: уперше за свій нетривалий свинячий вік приносять одинадцятро поросят, удруге — дев'ятеро, утретє — семеро, учетверте — п'ятеро, уп'яте — трое, ушосте — лише одненьке, далі взагалі перестають пороситись і придатні тільки на забій. Зазвичай ріжуть кабанів, а льошок залишають. Випасають свиней свинопаси. Що ж до птаства, то курей, гусей і качок утримують окремо. Про їхні розмаїті посіви, напрочуд рясні, скажемо за іншої нагоди.

Повернемось до опису поселення із трьох сотень садиб. Тут стоїть дві церкви. Назва цієї місцини Ісайки (тоді — сотенне місто Корсунського полку, нині — село Богуславського району, Київської області. — *МР.*). Кожну оселю оточує садок; вишні, сливи та інші дерева утворюють живопліт. Грядки засаджено капустою, морквою, редькою, петрушкою, салатою та іншою городиною.

Вибравшись вузьким шляхом з лісу, ми проїхали ще одну милю (а всього чотири цього дня) і наблизилися до великого міста з укріпленнями та фортецею під назвою Богуслав (тоді — сотенне місто

Білоцерківського полку, що мав вісімнадцять сотень, а полковниками були Ярема Хмеленко, Іван Гиря, Михайло Громика, Семен Половець, Макар Москаленко, Яків Люторенко; нині — районний центр Київської області. — МР).

Ми перепливли човнами велику ріку, ім'я якій Рось.

Усі шестеро панотців богуславських уже очікували нас, у ризах та з корогами, а також дитячий хор і миряни. Понад військом маяла корога христолубивого хороброго гетьмана Хмеля з чорної та жовтої шовкової тканини смугами з нашитим на ній хрестом.

КОМЕНТАР УПОРЯДНИКА

Саме тоді, коли уперше укладався цей текст, тобто наприкінці року Божого 1994-го, комуністи, які від часів Української Народної Республіки воюють проти власного народу за інтереси чужої держави, учинили у Верховній Раді нову провокаційну вовтузню довкола наших державних символів. Дико й страшно було бачити, яким лютим сибірським морозом дихають ці «дядьки отчєства чужого» на Державний герб, Державний прапор України, що вступила тоді в четверту річницю Державної Незалежності. «Хіба це герб?» — блюзнірськи питав перший віце-спікер товариш Ткаченко з культурно-освітнім рівнем колгоспного бригадира-горлохвата перших повоєнних літ.

Сучасні державні мужі, яким не знайшлося б найнижчої посади в уряді Богдана Хмельницького, вбачають у Державному гербі не абстрактне зображення дерева життя, світового дерева, квітки безсмертя, оспіваної в шумерському епосі «Гільгамеш», тобто початку всіх початків, осереддя світобудови, на якому тримаються три сили — небесна, земна й підземна, чи, за іншою версією, такий же малюнок

Оранти (тієї, котра молиться), Всесвітньої Матері України й Духа Сонця, Ладувальниці, Березині нашого Білого Світу, зображення якої зустрічаються в археологічних пам'ятках семитисячолітньої давнини, вони бачать у Державному гербі України такі собі «петлюрівсько-бандерівські вила-трійчата».

Сумно й незатишно ставало на душі й від того, що пан Кучма, котрий, очолюючи ще рік тому Кабінет Міністрів незалежної України, усе питав на сесійних засіданнях Верховної Ради пана Кравчука, тодішнього Президента, яку державу будуюмо, куди йдемо, сам, ставши Президентом, заявив якось по радіо, що кольори Державного прапора можна й переглянути, бо, мовляв, сумнівно, щоб козацькі полки ходили під синьо-жовтими прапорами.

Несамохіть починаєш думати, що наші державні мужі ніколи не тримали в руках жодної книжки про наше минуле, не переглянули жодної журнальної публікації про державні символи. Інакше б вичитали, скажімо, у восьмому числі журналу «Наука и жизнь» ще за 1988 рік, у статті «Гербы городов Киевской губернии», на сторінці 55-й, буквально таке:

«Древнейшей эмблемой Киева, вероятно, можно считать родовой знак Рюриковичей — трезубец или двозубец. Его изображения появились на первых русских монетах — златниках и сребрениках киевского князя Владимира Святославовича в конце X века, вскоре после принятия христианства на Руси. Но знак этот существовал и до крещения Руси. Он встречается на предметах, принадлежащих киевским князьям, например на печати Святослава, отца князя Владимира...»

В описах гербів натрапляємо й на такі ненависні комуністам «петлюрівсько-бандерівські» кольори — синій та жовтий. Ці кольори мали герби Києва — «в середине ангел в белом одеянии, с мечом; сияние желтое,

поле лазоровое». Городища — «В голубом поле крестообразно положенные золотые сабля и ключ, а вверху оных серебряная звезда», Лубен — «В голубом поле рука, держащая золотую булаву...»

А от в «Історії українського війська», репринтного видання журналу «Пам'ятки України» 1993 року, наші державні мужі могли б вичитати, що в козацькому війську було три види корогов-прапорів: корогва всього війська або гетьманська, корогви полкові, сотенні. Опріч цього, були ще менші короговки. У відомій козацькій пісні співається:

Військо йде, короговки мають.
Попереду музиченьки грають.

Малі короговки, які уживали нащодень, називалися значками, звідси термін — значковий товариш, це, як і хорунжий, сучасною мовою — прапороносець.

За давніших часів, до Хмельниччини, козацьке військо ходило під прапорами тих держав, правителі яких закликали їх до себе на службу. Уперше військові клейноди, серед них і корогву, дав козакам за звияжну службу польський король Стефан Баторій, засновник міста Батурина, що стало згодом столицею українських гетьманів, зокрема Івана Мазепи. Це було 1576 року. Через два десятки років запорожців запросив на службу австрійський цісар Рудольф і дав їм свій прапор. Од згадуваного в цих подорожніх нотатках польського короля Владислава Четвертого Вази Запорозьке Військо отримало блакитну корогву з орлом — напівбілим, напівчервоним. Його наступник Ян Казимир 1649 року подарував гетьманові Богдану Хмельницькому польський червоний прапор з білим орлом. Цар Олексій надіслав Хмельницькому московський прапор з образами Спаса, Богородиці, Антонія та Феодосія Печерських та Святої Варвари.

Вельми розмаїті прапори мали Богданові полковники. Максим Кривоніс-Перебийніс, кажуть, ходив під корогвою білою з червоним хрестом і такою самою облямівкою, а Данилові Нечаю кийвські чернці вигантували щирим золотом корогву шовкову.

Року Божого 1651-го під Гамелем майоріли такі козацькі прапори: один червоний з білим хрестом та білою облямівкою, один суцільно червоний, три білі, два чорні, два блакитно-жовті. Блискучий знавець козаччини академік Дмитро Іванович Яворницький пише у своїй славетній «Історії запорізьких козаків», що на Кубані, куди, як відомо, після зруйнування Запорозької Січі російською імператрицею Катериною Другою, названою в народних піснях «сучою дочкою», «вражою бабою», переселилися запорозькі козаки, до 1845 року зберігали козацьке полкове знамено, що мало два поля: одне — жовте, із жовтої та червоної нитки, щільної давньої гарнітури з полиском, друге поле — голубе...

Як бачимо, синьо-жовті прапори «придумали» аж ніяк не «петлюрівці» та «бандерівці», вони були вже за Хмельницького, нашого великого гетьмана, котрий відновив в Україні Державність. Поки козаки не мали власної держави, служили то одному, то іншому владареві, доти не мали сталої корогви, панувала повна довільність як щодо барв, так і знаків на прапорах. Можна цілком логічно припустити, що, будуючи Українську Річ Посполиту, тобто Українську Народну Республіку, Богдан Хмельницький зробив державним саме синьо-жовте знамено.

В описові Павлом Халебським гетьманської корогви, як на мене, або ж укралася похибка, як, до прикладу, в описові свиней, коли сірі свині названо синіми, або ж... Придивімося тильніше до славетного полотна Іллі Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові», яке консультував уже згаданий

академік ДІ. Яворницький. У центрі — легендарний кошовий Іван Сірко, сучасник Богдана Хмельницького. Бачимо на полотні козацькі ратища-списи, розмальовані синіми та жовтими смугами. На одних ратищах сині смуги ясні, немовби вицвілі, на інших — синій колір насичений, густий, аж чорний. Припускаю, що Павло Халебський бачив над козацьким військом нову, щойно пошиту гетьманську, тобто державну, корогву і густий синій колір видався йому, можливо ще й проти сонця, чорним... Або ж у цей опис утрутилася рука заподадливого імперського ідеолога, у якого синьо-жовтий прапор викликав патологічну ненависть, і він зробив його чорно-жовтим. Та хоч як би там було, автор подорожнього щоденника засвідчує, що над козацьким військом літа Божого 1654-го майорів державний прапор аж ніяк на кривавого червоного кольору, що його так полюбили «дядьки отчєства чужого»...

Усі вони чекали нас на березі ріки. Коли наш владика патріарх ступив на той берег, вони попадали перед ним навколішки. Він, як завжди, припав до їхніх хрестів та ікон, вони ж цілували його хрест і десницю.

Нас повели з великим пошанівком і повагою до церкви Богородиці, першої із трьох церков у цьому місті, друга — Троїцька, третя — Святої Параскеви. У цій церкві замість звичайного панікадила висить велетенський оленьчий ріг з багатьма відростками, які мистецьки пристосували для підсвічників.

Сам же гетьман Хміль стояв табором зі своїми полками поза Богуславом.

Його оповістили про наш
приїзд.

ДЕНЬ ДВАНАДЦЯТИЙ

Середа, 21 червня літа Божого 1654-го.

ЗВОРУШЛИВА ЗУСТРІЧ ПАТРІАРХА МАКАРІЯ ТРЕТЬОГО З ГЕТЬМАНОМ БОГДАНОМ ХМЕЛЬНИЦЬКИМ. КОЗАЦЬКА СТАРШИНА. ДАРИ ГЕТЬМАНОВІ ОД ПАТРІАРХА. ЗОВНІШНІСТЬ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО, ЙОГО МАНЕРИ. УРЯД. ВІЙСЬКО. ДОБРОБУТ КОЗАКІВ.

У середу, рано-вранці, нам сказали, що гетьман їде вітати нашого владику патріарха. Ми вийшли з оселі зустрічати його на узбіччя шляху до фортеці, де для гетьмана улаштували резиденцію. Він під'їхав од міської брами з великим почтом, серед якого ніхто на зміг би його упізнати, бо всі були в пишних шатах і при коштовній зброї, а на гетьманові сидів короткий, зручний для верхової їзди простий козацький жупан з густими гудзиками, а на поясі висіла звичайна зброя.

Загледівши звіддалеки нашого патріарха, гетьман спішився, це саме учинив і його супровід, підступив до патріарха, тричі уклонився і, поцілувавши поли його мантиї, припав до хреста в його десниці. Наш владику патріарх поцілував його в голову.

Де очі ваші, господарі Молдови й Волощини?.. Де ваша пиха?.. Жоден з вас — не рівня будь-кому з гетьманових полковників!.. А Господь справедливо й слушно осипав гетьмана дарунками й наділив щастям мірою, недосяжною царям.

Гетьман тут-таки узяв попід руку нашого владику патріарха і рушив з ним зі сльозами в очах крок по крокові до фортеці, поки не увів досередини.

О читачу! Ти міг би бути свідком мудрости його промов, його лагідности, покірливости, смирення і сліз, бо він був вельми радий нашому владиці патріархові, надзвичайно його полюбив і сказав: «Удячний Богові за те, що удостоїв мене перед смертю побачити твою святість!»

Вони багато про що розмовляли, і все, про що просив гетьмана наш патріарх, він покірливо сповнив. Серед іншого мовилося про волоського господаря Костянтина та бояр. Вони перебували у великому страхові перед гетьманом, чекаючи, що він зненацька упаде на них зі своїм військом, покарає за все те, що учинив над козаками господар Матвій, розбивши Тимошів загін (1653 року. — *МР.*), багатьох умертвивши та взявши до неволі. Вони дуже прохали нашого патріарха поклопотатися за них перед гетьманом, умовити його написати їм заспокійливого листа. Гетьман уволив його волю й надіслав волохам такого листа. Новий господар Молдови також дуже боявся, що гетьман відомстить молдованам за смерть свого сина Тимоша та за інші мерзенні вчинки щодо козаків. Гетьман простив і їм, надіслав свого листа у відповідь на їхню супліку.

Відтак гетьман став розпитувати нашого владику патріарха про те, що його хвилювало.

Після цього ми обдарували Хмеля, принісши на таях, засланих за їхнім звичаєм рушниками, уламок каменю з кров'ю Господа нашого Ісуса Христа зі святої Голгофи (гори в Єрусалимі, «Голгофа» в перекладі — «череповище». — *МР.*), дзбан зі свяченим миром, шкатулку з мускусним милом, пахуче мило, халебське мило, шкатулку з цукерками, ладан, фініки, абрикоси, рис, горнятко з кавовими зернятами, тобто з кавою, бо він любить каву (мабуть, Богдан Хмельницький звик до кави в турецькому полоні, в який потрапив після битви під Цецорою, а батько його за-

гинув. — *МР.*), китайську корицю (кассію) та коштовні, великий і малий, килими.

Навпроти гетьмана сиділи генеральна старшина й десятеро з його полковників.

ПРИМІТКА УПОРЯДНИКА

З найвищих козацьких достойників на зустрічі з патріархом у гетьмановій резиденції могли бути присутні (за тодішнім реєстром): генеральний обозний — Тиміш Носач, генеральні осавули — Михайло Лучченко й Демко Лисовець, генеральний суддя — Іван Костирський, генеральний писар — Іван Виговський; десятеро полковників — це, мабуть, передовсім найближчі гетьманові сподвижники: вінницький — Іван Богун, кротивенський — Филон Джеджалий, полтавський — Мартин Пушкар, лохвицький — Петро Дорошенко, ніжинський — Іван Золотаренко, чигиринський — Кирило Трушенко, черкаський — Яків Пархоменко, корсунський — Іван Гуляницький, кийвський — Павло Яненко-Хмельницький, канівський — Іван Стародуб.

Усі вони за їхнім звичаєм голять бороди. Козак — це якраз той, хто голить бороду й кохає пишні вуса (за іншою версією, козак — це той, хто передовсім має «оселедця», тобто косу на голоному черепі. — *МР.*), а полковник — це те саме, що паша чи емір.

Цей Хміль — муж поважного віку, але щасливий Божим благословенням, а тому він — проводир справдешній: щирий, спокійний, мовчкуватий, не цурається людей, усіма справами займається особисто, помірний у їжі, питві та одягові, наслідуючи спосіб життя найвеличнішого з царів Василя Македонянина, як про це оповідає історія (йдеться про візантійського імператора Василя, засновника Македонської династії, ідеалізованого православною церквою. — *МР.*). Кожен, хто

побачить його, дивуватиметься йому, мовлячи: «Так ось який він, цей Хміль, чие ім'я та слава набули світового розголосу!» Як нам оповідали, у європейських країнах складали в похвалу йому поеми та оди про його походи, війни з ворогами православної віри й перемоги. Нехай зовнішність його й непоказна, але з ним Бог, а це вже велика річ. Молдовський господар Василь був кремезний, суворий з лиця, показний, владний, слово його виконувалося беззаперечно, він славився в усьому світі, володів великими маєтностями і скарбами, а проте все це не допомогло йому і як у перший свій похід, так і вдруге, і втретє, і багато разів він удався до втечі.

Який контраст, Хмелю, між гучним іменем твоїм, діяннями й зовнішнім твоїм виглядом! Воістину Бог з тобою, Він, Котрий поставив тебе, щоб визволити свій обраний народ од поневолення ляхами, як у давнину Мойсей вивів ізраїльтян з єгипетської неволі, той потопив військо фараонове в Червоному морі, а ти знищив і вибив ляхів, гірших за єгиптян, своїм гострим мечем. Хвала Господові Богу, Який здійснив через тебе, Хмелю, усі великі чини!

ПРИМІТКА УПОРЯДНИКА

На давніх граверних портретах Богдана Хмельницького, окрім найкращого, виконаного року Божого 1651-го гравером польського короля Вільгельмом Гондіусом, гетьман справді непоказний на вигляд — старий та хворобливий. «Здається, він має два єства, — свідчив інший чужинець, венеціанський посол Віміна, — одне діяльне, тверде, віддане урядуванню, друге — сонне, утомлене, мрійливе...» На четвертому році Державної Незалежності України ми відзначали 400-річчя від дня народження найбільшого, за визначенням В'ячеслава Липинського, поляка за походженням і справдешнього українського патріота за духом, державного мужа,

що його будь-коли мала Україна. А на час зустрічі з Антіохійським патріархом Макарієм Третім гетьманові було тільки п'ятдесят дев'ять, стільки ж, між іншим, як тоді, коли уперше укладався українською мовою Павлів подорожній щоденник, авторів цих приміток, що неабияк мене подивувало. Ні тоді, ні тепер, коли готую друге видання, доповнене й уточнене, я не вважаю себе чоловіком похилого віку. А для козака ж сто років, як слушно зауважує Д.І. Яворницький, — не старість.

Богдан Хмельницький, як і переважна більшість козаків, мав могутнє здоров'я, воно допомогло йому витримати немало неймовірних фізичних і моральних перевантаг: замолоду — турецьку неволю, узрілому віці — походи та битви з ляхами (історики нараховують тридцять сім битв), у яких він не зазнавав поразок, а головне — будування незалежної Козацької Української Держави на традиціях давньоруської княжої державності, ідеях Великого князівства Руського з урахуванням революційного походження нової Української Держави з військовим характером її устрою та адміністрації, і гетьман, за визначенням академіка Олександра Оглоблина, зумів знайти геніальну синтезу цього всього.

Фізичні та моральні сили, за свідченням поважних істориків, гетьманові підірвали дві обставини. Передовсім — загибель старшого сина Тимоша, наділеного військовим талантом і державним розумом, що йому, як уже було сказано, Богдан Хмельницький мріяв передати у спадок гетьманську булаву, аби саме він, Тиміш, а не хтось інший з генеральної старшини та полковників, будував далі Незалежну Українську Державу, захищав її од ворогів; одночасно з Тимошевою загибеллю зазнавала краху й гетьманова балканська політика. Друга обставина така. Поки Польща стиралася на козацьку військову потугу,

доти вона була непереможна. Коли ж стала воювати з козаками, очолюваними Богданом Хмельницьким, захиталася під їхніми могутніми ударами і от от мала розвалитися. Це налякало її сусідів, зокрема Данію, Австрію, як свого часу, понад триста років тому, Західну Європу налякало посилення Галицько-Волинського князівства Данила Галицького, і вона відмовилася підтримати його в Хрестовому поході проти Золотої Орди, підставила голови русичів навалам кочівників. Становлення могутньої козацької держави, на думку європейських монархів, порушувало політичну рівновагу в Європі, і вони пригрозили гетьманові, що вся Європа оголосить йому війну, якщо він не поверне Україну до складу Польщі. Ця погроза вразила Богдана Хмельницького в самісіньке серце, змусила прискорити переговори з московським царем, цар же московський уже на перших початках не вельми зважав на статті Переяславського трактату, прагнучи обмежити незалежність України. Богдан Хмельницький, повторюючи нарікання біблійного царя Давида «Звідусіль мені тісно!», напружено шукав нових, надійніших союзників, зокрема серед шведів, — про це Павло Халебський скаже у своїх подорожніх нотатках далі, коли оповідатиме про київські багатющі враження, у тому числі про зустріч з послом шведської королеви.

Якщо, траплялося, хто-небудь приходив до нього зі скаргою під час учти чи хотів щось повідомити, то гетьман завжди говорив стиха, аби нікому не заважати, — такий повсякчасний їхній звичай. Запросивши до трапези, він посадовив нашого владику патріарха на покутті, а сам сів на нижчий ослін, оддаючи тим самим шану йому, не так, як господарі Волощини й Молдови, які самі вмощувалися на покутті, а патріарха садовили нижче себе.

Довелося бачити, як подавали горілку до столу мисчинами (глибокими, схожими на макітерки, їх називали лоханями. — *МР.*), козаки зазвичай черпали коряками (схожими на велику ложку, бо мали ручку, а ще мідними поставцями, ці чарки називали михайликами. — *МР.*) і пили таку міцну, що вона горить у вогні. А на цю гетьманову учту горілку подали вищого ґатунку у срібному поставцеві. Він спочатку припрошував пригубити нашого владика патріарха, слідом пив сам і частував кожного з нас. Господи, подивись на цю душу із праху земного! Дай, Боже, йому тривалого віку! Він не утримує ні підчасного, ні подавальників, які наливали б і подавали йому питво й страви, як це водиться у царів і правителів. Відтак було подано до столу розмальовані череп'яні вагани з рибою, соленою та вареною, та іншими стравами. Не було ні срібних тарелів, ні келихів, ні срібних ложок, ні іншого начиння, хоча кожен з його старшин має по декілька скринь, напханих тацями, келихами, ложками та іншим начинням, срібним і золотим, відвойованим у ляхів. Але усім цим нехтують, перебуваючи в таборі чи в поході; коли ж удома живуть тихо-мирно, тоді інша річ.

Пополудні гетьман попрощався з нашим владикою патріархом, провівши його за фортечну браму, і сів у свій повіз-однокінку. Він не має королівських карет, оздоблених коштовними тканинами й запряжених цугом баскими кіньми, хоча в гетьмана таких тисячі. Він тут-таки поїхав під зливою, подаючись до свого війська. На ньому був білий дощовик (кобеняк. — *МР.*). Перед заходом сонця він, попросивши вибачення, прислав нам грошей на дорогу й листи до урядовців підвладних йому міст, аби нам усюди надавали житло, харчі, питво, коней і повози, а також листи до царя московського та воеводи путивльського.

От що відбулося (що почули мандрівники від Хмеля. — *МР.*).

Знай, читачу, що держава ляхів складалася із трьох частин: одна частина — та, яку відібрав у них і опанував гетьман Зиновій Хмельницький; вона пролягла з півдня на північ і зі сходу на захід на місяць шляху, вся наповнена людом, укріпленими містами-фортецями, як гранат зернами; друга частина — та, що досі залишається в руках поляків; третя частина — між цими двома, яку гетьман дотла спустошив: спалив міста й інші поселення, перебив там чоловіків, причому більшина мешканців стала татарськими бранцями, і перетворив її на безлюдну пустелю, кордон між ним і ляхами на відстань кількох днів шляху.

Знай же, що у Хмеля вісімнадцять полковників, тобто пашів, кожен з них править округою з багатьма містами й фортецями з великою кількістю люду. Четверо-п'ятеро з цих вісімнадцяти полковників мають під своєю владою кожен сорок, п'ятдесят і навіть шістдесят міст. Вони повинні утримувати військо в шістдесят, п'ятдесят, сорок тисяч; найменший серед них має під своєю рукою тридцять-сорок міст, а війська — двадцять-тридцять тисяч. Ті, що нижчі за рангом (нижчі за рангом од полковників — сотники. — *МР.*), мають під владою кожен по двадцять поселень і не менше, а війська — по двадцять тисяч і не менше. Усі загони, що налічують понад півтисячі козаків, стають під гетьманову руку, коли засурмлять у похід. Вони досконало навчені усіляких військових мистецтв. Нині в гетьмана близько ста тисяч хоробрих молодиків, вправних у верховій їзді, володінні зброєю. Раніше це військо складали просто селяни. Вони не мали військового досвіду, але поступово його набули. Згадані ж парубки змаленства навчалися верхової їзди, стрільби з рушниць, луків, метання списів, гартувалися в хоробрості.

Треба зауважити, що козаки не отримують платні. Посполиті сіють хліба скільки хочуть, потім жнуть

його й звозять до своїх шпихлерів (засіків. — *МР*). Ніхто не бере з них ані десятини, ані чогось подібного — від усього цього їх звільнено, всі в країні козаків не знають, що таке податки. Але Хміль оддає на відкуп утримувачам митниць увесь митний збір з купців на кордонах своєї держави, а також прибутки від продажу меду, пива, горілки за сто тисяч динарів (червінців). І цього вистачає йому на цілорічні державні витрати. А населення податків не сплачує.

Оці відомості про Хмеля й козаків, описані докладно, старанно й правдиво після багатьох розпитувань та перевірки, я зібрав, пересвідчуючись у їхній достовірності, з чималими труднощами. Скільки ночей, забувши про відпочинок, я просидів над цими нотатками.

Що ж до згаданої фортеці Богуслава, то вона дуже міцна, оточена двома стінами й двома валами. Вежі її численні, а з полуденного боку фортецю захищає цілком висока гора. Попід нею тече згадана ріка Рось, з води виступають величезні скелі. У фортеці побачиш великі й пишні палаци, що належали ляхам, поблизу — їхній костел. Наш владика патріарх дозволив освятити його й правити в ньому, бо козаки раніше руйнували, зрівнювали із землею всі їхні костели, думаючи викоренити в такий спосіб саму пам'ять про ляхів; через те вони покинули напризволяще

їхні величні житла та інші будівлі, перетворили
їх навіть у нужники — ненависть
до релігійних ворогів
найдужча.

ДЕНЬ ТРИНАДЦЯТИЙ

Четвер, 22 червня літа Божого 1654-го.

КОЗАЦЬКИЙ ТАБІР ПІД БОГУСЛАВОМ. ПРОЩАННЯ
З ГЕТЬМАНОМ ХМЕЛЕМ. МІСТЕЧКО КАГАРЛИК.

Ми виїхали з Богуслава у четвер, 22 червня. Шлях наш пролягав попри козацький табір. Козаки вже зрихтувалися до походу, усе ж гетьман запросив нашого владику патріарха. Ми вїхали до козацького табору.

Ти міг би, читачу, бачити, як тисячі й сотні тисяч козаків, випереджаючи один одного, поспішали юрбами, аби припасти до руки нашого владики патріарха, падали перед ним навколішки, аж коні наші в каруцах харапудились, і ми були цим невдоволені, та водночас уражені силою-силенною війська.

Козаки не мають полотняних наметів, напинають їх із жердин та гілля, вкривають своїм одягом, коли треба сховатися від дощу, і тим задоволені. Нехай буде над ними благословення Боже!

Нарешті ми дісталися-таки до намету гетьмана Хмеля, маленького й непоказного. Гетьман вийшов назустріч нашому владиці патріархові й доземно йому вклонився. Тоді наш владика патріарх проказав молитву за успіх походу, накликаючи благословення Боже на гетьмана та його військо. Гетьман, підтримуючи патріарха попід руку, увів до свого намету. Тут не було коштовних килимів, а тільки домоткана доріж-

ка. Гетьман перед нашим приїздом снідав, на столі не було нічого, окрім ваганки з присмаченою кропом щербою (риб'ячою юшкою. — *МР.*). Дорогою ми бачили, як козаки ловили в поблизьких ставках рибу для себе. Ти бач, яка невибагливість! Гетьман почаствував нас горілкою, ми підвелися, і він вийшов з нашим владикою патріархом, аби провести його за табір.

Ми вирушили далі.

Цього дня ми проїхали чотири великі милі (тридцять кілометрів. — *МР.*) низинним краєм, густо порослим високою травою, й увечері дісталися поселення на ймення Кагарлик (на той час сотенне місто Київського полку, що мав сімнадцять сотень, а полковниками були гетьманів кум Михайло Кричевський, Явтух Пішко, Антін Жданович, гетьманів родич Павло Яненко-Хмельницький; нині — райцентр Київської області на річці Росаві. — *МР.*). Раніше воно мало укріплення, та у війну його зруйновано.

ДЕНЬ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

П'ятниця, 23 червня літа Божого 1954-го.

МІСТО ТРИПІЛЛЯ. ДИВОВИЖНА ЦЕРКВА ПРЕОБРАЖЕННЯ ГОСПОДНЬОГО. ЩО СТАЛОСЯ З МІСЦЕВИМИ ІУДЕЯМИ, ЗА ЩО ЇХ ВИНИЩИЛИ УПЕНЬ.

У п'ятницю ми вирушили з Кагарлика, поминули двоє чималеньких сіл і, здолавши три милі, прибули до великого міста, що називається Трипіллям, бо складається з трьох укріплених міст (сотенне місто Київського полку, нині — село Обухівського району, Київської області. — МР.). Ще звіддалеки бачиш немовби табір з трьох пагорбів, поміж якими можна пройти хіба що поодиноці (три долини, три пагорби, розмежовані річками Стугною, Красною та Бобрицею. — МР.).

Трипілля — це велика неприступна фортеця на вершині гори, з подвійними стінами й подвійними ровами. Більшіна осель стала пустою, бо раніше Трипілля було осереддя іудеїв, чиї добротні житла, крамниці й заїжджі двори обезлюдніли.

Нас провели, зустрівши в передмісті, до церкви Преображення Господнього. За своєю дивовижною архітектурою, красою, розмірами вона переважає усі ті храми, які ми досі бачили в краях козацьких. Ми були приголомшені. Церква дуже висока, кругляста, з двома входами, великою кількістю скляних вікон; височіні доточує кругла баня на восьмигранній основі, на взірєць бань у нашій країні, обкута блискучою бляхою.

Божественний вівтар у Преображенській церкві пречудовий, іконостас вражає уяву висотою та сяянням, образами й позолотою. Зрештою, у цій країні не так дбають про величину розп'яття Господнього, як, до прикладу, греки, та воно, читачу, прегарне: намальовані Іван Хреститель та Богородиця стоять окремо обабіч нього, розп'яття, під мальовидлами не видно дощок (ікони писалися на липових дошках, щільно стиснутих шпугами. — *МР.*), і вони мають людську подобизну. Не відвести погляду від вівтарних дверей, широких та високих, з наскрізним різьбленням і позолотою. У цій країні так заведено, що у храмі неодмінно має бути ікона Спаса Нерукотворного й завжди над вівтарними ворітьми. А над нею — постійне місце образіві Господа, що сидить на троні в пречудовому сакосі (багряниця, царські шати. — *МР.*) й митрі, обабіч Нього Іван Хреститель і Владичиця, по праву руку Петро з ключами (від Раю. — *МР.*) та п'ятьма його друзями, по ліву руку — Павло з мечем та п'ятьма друзями, бо на всіх іконостасах у країні козаків їх зображують саме отак і неодмінно з дванадцяти апостолів образ Павла відтворюють перед Петром.

Посеред хоросу (середня частина церкви, святилище. — *МР.*) влаштовано дерев'яний поміст із двома сходинками, покритий червоною тканиною, на ньому диякон виголошує ектенію й читає Євангелію. Церковну долівку викладено кам'яними плитами, а стіни напродиво мистецьки зв'язано із соснових брусів. Зовнішньої краси додає церкві вишукана галерея з різьбленою балюстрадою по всьому обводові й високі бані над кожними з двох дверей.

Церкву цю збудував блаженної пам'яті знатний чоловік на ймення Іван за часів перших гетьманових перемог, а саме вісім (шість. — *МР.*) років тому. Ми молилися в ній цього вечора, напередодні Різдва Івана Хрестителя, а удосвіта відстояли надранню.

Неподалік од церкви видко другу фортецю, вона дуже простора, мальовнича, надмічна; посеред фортечного дворища височить царського вигляду палац, який утішає глядачеву душу ще до того, як увійдеш до середини. Висока, кругляста, як баня, палацова надбудова над фортечними ворітьми гарна й величава; над нею ще одна надбудова з банею (втіха для глядачевого зору!), вишуканим парাপетом на карнизах, звідти видко на відстань одного дня шляху. Цей палац красивіший від того, що належав Калиновському в Маньківці. Перед ним купчаться будівлі ляхів та іудеїв, їхні житла, крамниці й заїжджі двори нині занедбано.

Нам оповідали в цьому місті, що коли появився Хміль і, очистивши землі від багатьох тисяч іудеїв, прийшов і в цей край, то всі іудеї, їхні багачі і знать, які залишилися живі, зібралися й подалися під захист фортеці на ймення Тульчин (у Тульчині, нинішньому райцентрі Вінницької області, фортеці не було, вона стояла на тій місцині, де тепер приміське село Нестерварка, і називалася Нестервар. — *МР.*) і там укріпилися, маючи гармати, порох, продовольчі припаси. Козаки (Вінницького полку Остапа Гоголя та Уманського полку Івана Ганжі. — *МР.*) підступили, облягли їх і, здобувши перемогу, увійшли до фортеці й побили не мечами, а палицями й дубцями всіх тих, кого запопали, близько двадцяти тисяч душ, навіть немовлят видобували ратищами з лона вагітних жінок і вбивали. Таким чином, знищили їх усіх і захопили у здобич їхні скарби. Вони ділили поміж собою мірами золото в барилах і продавали за безцінь найкоштовніші речі: за гріш — срібний таріль чи чашу, підсвічник, кадильницю тощо — речі, ціни яким вони не знали. Невірні іудеї, уявляючи себе вже полоненими, повикидали, за своїм підлим звичаєм, усе своє золото, срібло, коштовні прикраси у став, що обтікав фортецю, але козаки, яким властиві кмітли-

вість і передбачливість, усе це звідти подіставали, і таким чином невірні іудеї ошукалися.

Нам оповідали, що в одному місті (пропуск у подорожньому щоденникові. — *МР.*) козаки знищили сімдесят тисяч іудеїв, бо ті не лише гнобили козаків, вони безчестили їхніх дружин і доньок. Через те й прогнівився Бог на іудеїв та ляхів, які надали їм владу над козаками.

Ми розпитували іудея Янкеля, який знайшов пристанище у Молдові, що учинив Хміль з іудеями в країні ляхів, і той відповів, що Хміль більше заподіяв їм лиха, більше учинив серед них убивств, ніж у давнину Веспасіян (римський імператор. — *МР.*). Ми на те тільки розсміялися.

Перед описаною Преображенською церквою, за стінами другої фортеці стоїть пречудова церква в ім'я Святого Миколи. Попід місто тече велика ріка Дніпро, і тут майструють судна (чайки, байдаки. — *МР.*), які ходять у Чорне море.

ДЕНЬ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Субота, 24 червня літа Божого 1654-го.

ВЕЛИКЕ ТОРГОВЕ МІСТО ОБУХІВ. САЛИВОНКИ. МІСТО
ВАСИЛЬКІВ, ЯКОМУ ТАК ПАСУЄ ЦАРСЬКЕ ЙМЕННЯ. ЦЕР-
КОВНЕ МАЛЯРСТВО.

В ирушивши з Трипілья в суботу, 24 червня, ми проїхали одну милю й прибули до великого торгового міста, яке називається Обуховом (початкову назву поселення Лукавиці в долині річки Кобрини, що впадає у Стугну, притоку Дніпра, переінакшив Обух, підданець князя Януша Острозького; за Хмельниччини — сотенне місто Київського полку, нині — райцентр Київської області. — *МР.*), також з високим укріпленням. У ньому дві церкви: одна в честь Воскресіння Господнього, друга — Святого Михайла. В одній ми відстояли літургію святого Івана Хрестителя. Милувалися ярмарком, тобто купівлею-продажем, що тут буває щорічно в це свято.

Вирушивши з цього міста, ми подолали одну милю й прибули у зруйноване укріплення з церквою в ім'я Святителя Миколи. Проїхавши третю милю, опинилися в іншому поселенні під назвою Саливонки (нині село Гребінки, Обухівського району, Київської області. — *МР.*), поблизу тече велика, широка ріка (Протока. — *МР.*).

Цього дня на шляху нашому раз у раз траплялися сосни. А живопліт садів і полів утворюють верби, яких у цій країні дуже густо; так само, як і верби

грецькі, вони переплітаються гіллям із кроною інших дерев, правлять за огорожу. Ми проїхали четверту милю й, зустрівши сотника з півсотнею козаків, прибули в їхньому супроводі до міста Василькова, якому справді личить це наймення (тобто царське, від слова «базилевс» — цар; місто заснував київський князь Володимир Великий, який після хрещення став Василем, ним володів його внук Василько, звідси й Васильків; за Хмельниччини — сотенне місто Київського полку, нині — райцентр Київської області на річці Стугні. — *МР*). Воно велике й міцне, його утворюють троє міст з фортецями й укріпленнями, одне всередині іншого на вершині неприступної гори. Та всі вони стоять пустою, бо два роки тому впала моровиця й забрала усіх мешканців.

Нас зустріли за містом духовенство й миряни з корогвами, вийшли з нами на найвищу місцину й провели в дивовижну церкву на дворищі третьої фортеці в ім'я Святих Антонія й Феодосія Великих, тобто двох святих землі козаків, вони були першими, хто віддав перевагу чернечому, ангельському способу життя, а саме: улаштували келії й печери для відлюдників і самітників, запровадили чернецтво й заснували монастир (за літописними свідченнями, чернець Антоній, уродженець Любеча, поселився в київських печерах року Божого 1013-го, а Феодосій, уродженець Василькова, ставши ігуменом Печерського монастиря, запровадив суворий Студійний статут, що зобов'язав братію до аскетизму, за преподобного Феодосія в монастирі споруджено церкву Успіння Божої Матері. — *МР*). Через те козаки їх вельми шанують.

Цей храм ошатний, високий; іконостас дуже значущий, на кшталт грецьких, а ікона Богородиці така пречудова, що вражає уяву, подібної ми й раніше не бачили, й після цього бачити більше не довелось. Матір Божу так майстерно намальовано, аж ніби вона

озивається до тебе; шати її немовби з темно-червоного лискучого оксамиту (ми ніколи не бачили подібного виробу), тло темнаве, а бганки світлі, як на справдешньому оксамиті. Обрус, що затуляє чоло й спадає донизу, ніби міниться й коливається. Її личко й уста викликають захоплення своєю чарівливістю, їм бракує лише мови. Мир Божий над нами! Господь, якого вона пригортає, змушує повірити, що Він от-от заговорить. Як уже згадувано, бачив я багато ікон, починаючи з Греції й до цього краю, а звідсіля до Московії, та ніде не бачив я ні чогось подібного, ні такого самого. Козацькі іконописці вдумливо вивчили манеру європейських та польських майстрів живопису, відзначили переваги того способу, яким вони відтворюють обличчя та барву одягу, і тепер малюють православні ікони, винахідливо досягаючи повної достовірності у зображенні людського поличчя, як ми бачили це на портреті Феофана, патріарха Єрусалимського, та інших.

У Василькові стоять ще дві церкви: в ім'я Входу Господнього до Храму та Святого Миколи. У першій, описаній вище, ми відстояли службу увечері напередодні шостої неділі по П'ятдесятниці, а рановранці — надрання, потім — обідню, після чого вийшли до найближчого церковного саду, де густо ростуть вишні, сливи, горіхи й виноград, яких ми не бачили од самої Молдови, а також рута-м'ята і європейська темно-червона левконія.

ДЕНЬ СІМНАДЦЯТИЙ

Понеділок, 26 червня, літа Божого 1954-го.

ШЛЯХ ОД ВАСИЛЬКОВА ДО ПЕЧЕРСЬКА. ПРИЇЗД І ЗУСТРІЧ.
СВЯТІ ВОРОТА. КЕЛІЇ. ЧЕНЦІ. ТРАПЕЗА. МОНАСТИРСЬКІ
ХРАМИ. МОНАСТИРСЬКИЙ САД, ДЗВІНИЦІ.

У понеділок, спорядившись удосвіта, ми подолали п'ять великих миль (близько сорока кілометрів. — *МР.*). Васильківський сотник і його козаки проводжали нас із корогвами. Шлях видався нелегкий, бо пролягав великим лісом, а тут було тісно. Та ось заглядили озеро, в якому розводять рибу, а на берегах стоять млини. Нам сказали, що це — угіддя Печерського монастиря (Печерський монастир у XVII ст. був великим землевласником. — *МР.*). Ще й не доїхавши до цієї місцини, ми звіддалеки завважили осяйні бані монастирських церков і храму Святої Софії. Коли ж піднялися схилом догори, нашого владику патріарха зустрів ігумен (із грецької — проводир. — *МР.*) Печерського монастиря, якого називають архимандритом, бо такий звичай у цій країні, що настоятелів монастирів називають не інакше як архимандритом (у той час архимандритом (з грецької — начальник печери) був Йосип Тризна. — *МР.*). З ним були єпископ, який мешкає в його монастирі, і ченці.

Патріарха запросили до монастирської карети, яка своїм зовнішнім та внутрішнім оздобленням (позолотою, червоним оксамитом) не поступиться царській, і

нас повезли до монастиря. Ми їхали поміж неоглядними садами, в яких сила-силенна горіхів, шовковиці та винограду. Під їхнім затінком видніються житла господарів, всього близько чотирьох-п'яти тисяч осель, стільки ж садів, і все це — власність монастиря.

Нам оповідав його архимандрит, що нині монастирські володіння складають тридцять великих, повнолюдних міст, про які ми згадували, і чотири сотні упорядкованих поселень, навіть у країні ляхів по цей час, бо ці останні вельми шанують обитель і мають до неї велику віру.

Відтак ми прибули до великого міста (нинішнього Печерського району Києва. — *МР.*) з оборонними спорудами й великою кількістю садів і, опинившись на широкій, немов для царів, вулиці, проїздили спочатку попри монастир для черниць із родин шляхетних, а далі підкотили до велетенської, високої кам'яної вежі, потинькованої вапном, це були монастирські ворота, над ними немовби висить церква з багатьма круглястими вікнами, гранчастою банею, вона в честь Святої Трійці, бо всередині побачиш зображення трапези та Авраама.

Тут наш владику патріарх з поваги до святої обителі вийшов із карети; якщо навіть і цар приїде, то мусить вийти за звичаєм і далі йти пішки. Минаючи міцні залізні ворота, пильновані сторожею, в супроводі тих, хто зустрічав нас, ми ступили на дворище великого монастиря Успіння Божої Матері, відомого на їхній мові під назвою Печерського, бо Святі Антоній і Феодосій, які заснували його, раніше жили в печерах і підземеллі (за деякими джерелами, чернець Антоній поселився, вірогідно, у Варязькій печері 1013 року; під час Батієвої навали 1240 року Лаврські печери та підземні лабіринти стали прихистком для киян. — *МР.*). Тепер вони правлять пристанищем і келіями відлюдникам та самітникам.

Входячи в ці ворота, бачиш у ліву руку згадану Троїцьку церкву, куди підіймаються високими сходами. На одних дверях зображено Святого Івана Милостивого, патріарха Олександрійського; він стоїть у мантії з митрою на голові, яку зазвичай носить у цій країні патріарх; і ми возили з собою митру з чорного оксамиту, та наш владика патріарх відмовлявся накладати її, хоча в цьому не було нічого кепського і це, можливо, був найпридатніший головний убір; святого обступили жебраки, убогі, каліки, правицею він роздає динарії, а в лівиці тримає порожній гаманець. На інших дверях намальовано багача й Лазаря: багач сидить за столом в оточенні друзів та пишно вбраних жінок, вони п'ють вино; Лазар стоїть край порога, жебрає милостиню, його відштовхують і проганяють пріч, він іде і всідається край воріт навпроти них, пси зализують йому рани, поряд стоїть моторошного вигляду ангел смерті. Поміж цими двома дверима височіє обкутий залізом дуплавий стовп із карнавкою, аби всяк, хто входить, бачив зображення й укидав милостиню для убогих.

Звідси пролягає далі широка, достоту царська, дорога до тієї місцини, де стоїть свята церква, зобабіч тиснуться чернечі оселі, гарненькі та чепурненькі, з чудовими скляними вікнами на саму дорогу, сади й присадки, тому в оселях завжди багато світла. Кожна келія має три кімнати, двері яких міцно замикаються дивовижними залізними засувами. Стіни барвисто розмальовано, прикрашено усілякими картинами й іншими пречудовими витворами, стоять столи й довгі лавки, взимку келії обігріваються грубками, обличкованими розмальованими кахлями. В окремих кімнатах зберігаються поважні коштовні книги. Одне слово, ці обиталиці милують зір кожного, хто сюди входить, і додають снаги їхнім мешканцям. А ззовні перед келіями доглянуті присадки з квітниками, де

побачиш василечки й інше запахуще зілля, їх обгороджено гарненькими решітчастими парканчиками.

Отже, нас поселили у дворі Печерського монастиря. Цю назву знають в усьому світі, вона — слава землі козаків, як ми побачимо це згодом. Усенька ця місцина вкупі із сотнею таких самих здавен складають монастирські володіння. Через цей монастир сталося те, що спіткало ляхів од лихих учинків ксьондзів-єзуїтів, або, точніше, єзидів (прихильників диявола. — *МР.*), які прагнули відібрати його у православних, і він спричинився до їхньої погибелі й остаточного розпорошення.

Два роки тому в цьому монастирі жило до півтисячі ченців, та у згадану моровицю померло до трьохсот душ і залишилося тільки двісті. Вони постають перед твоїм, читачу, зором дуже лагідні, чепурні, яснолиці, зодягнуті у вовняні сутани, чулі, тихі, стримані й цнотливі. Кожен перебирає в руках чотки. Щодо їхнього харчу, то вони споживають страву раз на добу. З келії до церкви — ось де минає їхнє життя. Усі вони ходять у чорних суконних клобуках з такого самого забарвлення штучним хутром, себто з вовни на кшталт оксамиту. Намітка спадає з клобуків навіть на очі, а застібується під підборіддям на гудзик. Коли під час служби Божої чи перед своїм архимандритом ченці скидають клобуки, то вони висять у них за плечима, наче каптур у капуцинів, тільки ще мальовничіше, ніж у них та єзуїтів; зрештою, їхні обладунки схожі. Так само скромно одягаються їхні архимандрити, митрополити та єпископи, ото тільки що в них висять нагрудні золоті хрести на ланцюжках та мантиї мають сині знаки на грудях і на полах та білі, як це буває на мантиях архиєреїв, але вони одягають їх постійно, упродовж усього життя. Старші ченці, настоятелі та єпископи повсякчасно ходять з дебелинними бамбуковими ціпками, наверх яких срібне, а кінець загострений, як ратище. Отакий їхній звичай.

Повернемося до оповіді.

Коли ми підступили до великої церкви, з неї ви-йшло восьмеро пар ієромонахів, з яких кожна пара була в однакових фелонях, за ними ступало четверо пар ієродияконів, з яких кожна пара була в однакових стихарях; вони несли в руках кадила, а священники — Євангелію, ікони й золоті восьмиконечні хрести. Ми ступили на сходинки. Наш владика патріарх під урочисті співи увійшов у хорос, припав до святих ікон і став на своєму патріаршому місці. Тоді вийшов на круглий поміст-амвон посеред хоросу диякон і проголосив ектенію: «Помилуй нас, Боже, з великої милости Твоєї!», «Ще молимося за владика Макарія, патріарха Антиохійського, архимандрита Йосипа, гетьмана Зиновія, Богом береженого царя Олексія!», та не згадав імені їхнього митрополита (Сильвестра Косіва. — *МР.*), бо цей монастир нікому не підлягав, мав самотійне управління (та все ж ченці Печерського монастиря присягнули московському цареві Олексію, а Сильвестр Косів, що перебував на Київській митрополії з 1647 року, відмовився від присяги й мирянам своїм заборонив, кажучи московському послові Бутурліну, що він живе з духовними людьми сам по собі, ні під чиею владою. За гетьмана Богдана Хмельницького Москва не вдавалася до спроби підкорити Київську митрополію Московському патріархатові. У так званих «переяславських», а радше московських, статтях 1654 року, які обумовлювали взаємовідносини України та Московії, про церкву не згадувалося. Московський патріарх Никон не втручався у справи Української церкви. Тільки після Богданової смерті, 1659 року, у сфальшованих статтях, поданих на підпис Юрасеві Хмельницькому, був і такий пункт: «А митрополиту Киевскому, так и иным духовным Малыя России быть под благословением патриарха Московского...» Павло Халєбський проникливо

завважив, що в Українській церкві щось не так, як у людей. — *МР.*), затим учинили відпуст, патріарх поблагословив усіх присутніх, і йому заспівали по-грецьки «Ісполла еті деспота!», бо в тутешніх великих монастирях зазвичай знають це напам'ять і співають по-грецьки, коли приїздить до них патріарх (Царгородський, якому підлягав монастир. — *МР.*). Відтак подали йому свячену воду і він окропив церкву та всіх присутніх ченців.

Нас повели до трапезної в чудовому та благополучному домі архимандритовому. Спочатку подали до столу солодощі й варення, а саме: варення з молодих, ще зелених, молочної сплості, а тому солодкавих волоських горіхів, цілих, у шкаралупках, варення з вишень та іншої садовини, не знаної в нашій країні; ще подавали медяники й горілку. Потім усе це прибрали й подали обід із пісних страв, бо це був понеділок, коли вони не споживають скоромного, як і по середах та п'ятницях. Подавали пісні страви із шафраном і всілякими іншими присмаками, печені з тіста на олії коржі, такі тонкі й сухі, як у нас на Сході, сушені гриби тощо. Для пиття подавали спочатку медівку, потім пиво, затим чудове вино з власних виноградників.

Спершу подавали на стіл по кілька ваганів усіляких страв, мірою того, як вони порожніли, їх відсували на краєчок столу і тоді приносили інші; отак учиняли впродовж трапези за звичаєм турків, а не молдован і волохів, які складають посуд з недоїдками один на один гіркою й залишають до вечора. Кожну страву ставили спочатку перед нашим владикою патріархом, а тоді перед усіма іншими за старшинством, отож він споживав її раніше за всіх. Прибравши після страв посуд, зсунутий на краєчок столу, подали усіляку садовину, що вже дозріла, як-от царську вишню, ягоди якої солодкі й кислуваті, солодкаві китиці аґру-

су, схожого на лисячий виноград, порічки, дрібні й червоні, немов низка коралів, та іншу дивовижну монастирського саду. Ось у такій, читачу, послідовності відбувається у них трапеза. Усе начиння: вагани, таці, тарелі, ложки, що їх виставляли перед нами, як у цьому монастирі, так і в інших, повсякчасно було срібне.

Ми підвелися з-за столу, подякували Богові за трапезу й повернулися до своїх покоїв.

Знай, читачу, що ченці служать у двадцяти трьох церквах довкола цього монастиря; ті з них, які потопають у садах, призначені для мирян.

Ось назви церков, що їх ми устигли відвідати та святиням їхнім уклонитися. По-перше, в домі архимандритовому церква на честь Петра й Павла; по-друге, поза домом його церква на честь Святих Антонія й Феодосія; по-третє, на честь Воздвиження Чесного Хреста Господнього, де спочивають мощі тисячі святих відлюдників і саїтників; по-четверте, церква в підземеллі, де зберігаються в келіях та нішах мощі давніх святих; тут, у підземеллі, ще три церкви: одна — на честь Різдва, друга — Благовіщення, третя — Антонія й Феодосія поблизу їхніх келій; восьма церква — на честь Світлого Воскресіння Господнього, дев'ята — Різдва Богородиці, десята — Трійці, яку вже згадувано, над монастирською брамою; одинадцята — в ім'я Святої Параскеви, дванадцята — в ім'я Святого Миколи, тринадцята — Святого Юрія; затим ще три церкви при церкві Воздвиження Чесного Хреста Господнього.

Ось, читачу, опис Великої церкви (собору Успіння Божої Матері. — *МР.*).

Вимурувано церкву з каменю й цегли на вапняному розчині. Має вона високе склепіння й дев'ять високих бань, покритих блискучою бляхою, а хрести позолочені. Сплановано церкву чотирикутником, завдовжки, за нашими вимірами, сто сорок ступнів і

стільки ж завширшки, а заввишки — понад шістдесят ліктів. До церкви увіходять сходами. Із західного боку великі двері, поряд — інші, менші; з південного боку — троє дверей, середні найбільші; з північного боку тільки одні двері.

У церкві чотири вівтарі, найбільший — посередині. Над західними дверима зображено Успіння Богоматері, праворуч і ліворуч од нього — поличчя двох князів, будівничих цієї церкви (мабуть, синів Ярослава Мудрого — Ізяслава та Святослава, на яких мав великий вплив ігумен монастиря преподобний Феодосій; завдяки цьому церкву збудовано порівняно швидко, за п'ять років — з 1073-го по 1078-й. — *МР*). Поряд з кожною парсуною широке й високе вікно; над картиною Успіння Богоматері — дерево життя, на його гіллі сидять святі, а над ними — ще троє вікон; у міжвіконні — зображення Петра й Павла, святих апостолів, а над ними — монастирські Святі Антоній і Феодосій, слава землі козацької, вище них — ще троє вікон, а над ними зводиться велетенська арка на двох пілястрах (виступах у стіні у вигляді вмурованого в неї чотирикутного стовпа, обробленого у формі колони ордера. — *МР*) обабіч дверей. Знай, читачу, що над цією аркою бачиш балки й піддашок, тобто високий виступ назовні з добротної червоної цегли з білими вапняними швами. Вище цього зводиться вгору велика баня, саме баня нартексу (притвору, передньої частини храму. — *МР*), і над нею — ще одна, гарна, восьмикутна, обкута блискучою бляхою.

Над іншими, меншими, церковними дверима зображено Богородицю з ангелами, вони тримають над нею уготовані для неї корони; вище цього — троє вікон, а над усім — мальовничий, схожий на пагорб, склепінчастий бляшаний дах на розі церкви.

Що ж до північного від церковних дверей боку, тобто великого вугла, то вся ця частина споруди до

північних церковних дверей не що інше, як вельми висока вежа, надзвичайно міцна, придатна до військових потреб, у її стінах велика кількість бійниць. Тут міститься церковна ризниця. Двері до неї із західного боку церкви, в одному рядові з великими дверима, над ними змальовано Івана Хрестителя.

Отже, з боку західного Велика церква має трійко дверей рядком. Од верха крайніх дверей догори, аж до піддашшя, бачиш дванадцятро великих вікон з кути-ми ґратками, а над усім цим — дві арки на зразок уже описаних, і виступ з червоної цегли із фризом, як у церковних спорудах Ханака; арки увінчує велика восьмикутна баня з вісьмома вікнами навкруги. Тут, над цими західними дверима, аж попід самим дахом, бачиш такий розпис зеленою, золотою та іншими барвами, що подив побирає кожного, хто його оглядає.

З південного крила Великої церкви над великими середніми дверима влаштовано вузьке, десь до десяти п'ядей, вікно, над ним — ще троє вікон; над ними — велике розп'яття, нижче арка та баня, схожі на вже описані. Над другими дверима двоє вікон низом і одне горою, змальовано Господа й Івана Хрестителя, а під ними — трьох патріархів (святителів); над цими дверима також бачиш велику арку та баню з хрестом. Те саме можна сказати про треті двері. Між цими трьома дверима змуровано немовби дві вежі з дуже високими вікнами. З північного боку Великої церкви тільки одні двері. Над ними змальовано Святого Степана, а вище, аж до піддашку, — десять великих скляних вікон; над усім — велетенська арка, більша від усіх інших, бо займає площину від краю даху згаданої великої вежі до краю даху четвертого, крайнього вівтаря. Цю арку довершує восьмикутна баня, гарніша від тих бань.

Великий вівтар увінчує велика баня, найкраща за всіх, а також над іншими двома вівтарями височать

бані однакових розмірів, четвертий же віттар дуже низький. Що ж до велетенської бані над хоросом, то вона схожа на баню Святої Софії; вона об'ємна, простора, частково кругляста, частково восьмикутна, з великим розгоном, має по обводові дванадцяттеро скляних вікон. Знай, читачу, що всі стіни Великої церкви зміцнено зсередини назовні залізними стяжками.

Отже, всіх бань на Великій церкві дев'ять, а всіх великих вікон у стінах укупі з вікнами дев'яти бань близько восьми десятків, і всі вони з кутими ґратками, прозорим, немов кришталь, склом. Дверей — семеро, з чистого заліза, з ґратчастими стулками.

Що ж до головного внутрішнього простору Великої церкви, то він має вшир три нави (нава — «корабель», повздовжня частина храму. — *МР.*). Перший відділ притвору тримає над собою баню. Тут бачиш ікони Господа та Богородиці, вельми значні, завширшки й заввишки близько п'ятнадцяти ліктів відповідно до розмірів церковних стін. Вони стоять навпроти входу праворуч і ліворуч у потрійних кіотах завширшки півтора ліктя. Кіот із трьох боків прикрашено різьбленням та позолотою, а посеред різьблення зображено згори донизу по шестеро святих апостолів з кожного краю. У другому ряду відтворено муки Господні, а в третьому, найближчому до Господа, всі Господні святки. На долішній частині кіота бачимо також мальовидло: Господь, а перед ним густа овеча отара з пастухом попереду, він веде їх догори; Господь обертається назад і ратищем одганяє від отари вовків. У такій самій манері написано ікону Богоматері: в одному ряду зображено пророків, які сповістили про неї, в іншому — двадцять чотири похвали Богородиці. Голову Господа увінчує корона, оздоблена золотом, сріблом, діамантами; така сама корона на голові Богородиці. На цих двох іконах рясно оздоб, золотих і срібних, — хрестики, образки, коштовнос-

ті. З-під самісінької бані звисає перед ними мідний позолочений ліхтар зі скельцями — шибочками.

У другому відділі притвору увагу привертають величезні, високі, міцні стовпи. З-під склепіння звисає донизу масивне пречудове панікадило із жовтавої міді, яке ніби несуть на собі вертикальні статуї, тримаючи у правиці свічки, а в лівиці — виноградні грона. Тут, у праву руку, як увійти, бачиш неглибоку нішу, утворену просторою й високою мармуровою аркою; плоскорізьба на мармурових одвірках вельми правдоподібно відтворює людей, коней, колісниці, гармати, битви. А долішню частину арки займає надгробок із твердого червонястого каменю, схожого на порфир; на довгастому ложі спить, спершись правницею на лікоть і підклавши долоню під голову й схрестивши ноги, бородатий воїн у лицарських обладунках і позолоченій короні на голові, з позолоченими ланцюгами на грудях. Це скульптурне зображення людини в натуральну величину просто вражає уяву. Нам оповідали, що цей спочилий герой був державцем у русів, увірував у Христа близько шестисот років тому й спорудив оцю церкву. Навпроти нього, на північній стіні, змальовано його сина з довгою білою бородою.

ПРИМІТКА УПОРЯДНИКА

За переказами, оприлюдненими Миколою Костомаровим у книзі «Історія України в життєписах найвизначніших її діячів», один варяг на ймення Шимон, вигнаний з батьківщини, подався в пошуках доли на Русь. У спадок од батька йому дістався великий хрест, пояс і золотий вінець з голови розіп'ятого Господа. Пливучи морем, варяг почув голос: «Не покладай сей вінець на свою голову, а неси його на підготовлену місцину, де збудують церкву Матері Моєї, і віддай у руки превелебного Феодосія Печерського, а він помістить його над жертвником...» Тут заштормило,

Шимон стривожився, думаючи: Господь карає його за те, що взяв окрасу Христового образу, і став каятися. Тоді побачив він на небі видиво предивної церкви та почув голос: «Се церква, яку буде збудовано в ім'я Божої Матері, і тебе буде в ній поховано. Розмірай отим поясом, що маєш, двадцять ліктів у висоту, тридцять у довжину і стільки ж у ширину».

Припливши до Києва ще за Ярослава Мудрого, Шимон довгенько не брався до будівництва церкви, з Ярославовими синами Ізяславом, Святославом і Всеволодом ходив на половців. Коли ж, уже після смерті Ярослава Мудрого, явилось йому видиво втретє, Шимон прийшов перед новим походом на половців до Антонія Печерського по благословення. Превелебний Антоній мовив: «Сину мій! Багато поляже від меча, багатьох потопчуть і покалічать, багато у воді потоне, а ти уцілієш — тобі судилося лежати в Печерській церкві, що тут спорудять...» Русів було побито на Альті. Шимон, поранений, лежав посеред трупів і конаючих і побачив знову в небі образ тієї церкви, що явився було йому над водами балтійськими. Одужавши, Шимон оповів Антонію про свої видіння й віддав йому хрест, вінець і пояс. Антоній перемінив ім'я Шимона на Симона й передав його дари Феодосію. Симон вельми полюбив Феодосія й допоміг йому в будівництві церкви. Це було року Божого 1073-го.

Згодом Симон прийшов до Феодосія й сказав йому: «Дай мені, превелебний отче, слово, що душа твоя благословить мене не тільки в цьому житті, а й по смерті твоїй і моїй». — «Твоє прохання, Симоне, понад мої сили, — відповів превелебний Феодосій. — Але якщо по моїй смерті вибудують сю церкву, якщо в ній шануватимуть перекази й мої заповіді, то це буде тобі знаком, що я маю ласку від Бога». — «Господь свідчив про тебе, — мовив Симон. — Я сам чув із пречистих уст Його се свідчення. Помолись також за мене, й сина мо-

го Юрія, і нащадків моїх, як ти молишся за своїх ченців». — «Я не за самих лише ченців молюся, — відповів йому Феодосій, — а й за всіх, хто любить цю місцину». Симон доземно йому вклонився й мовив: «Отче, не виїду від тебе, поки не даси мені на письмі свого благословення!» Превелебний Феодосій дав йому молитву, яку тепер укладають у руки небіжчика. Та Симон, готуючись будувати церкву, попросив Феодосія відпустити гріхи його родичам. Феодосій звів до неба руки й мовив: «Нехай благословить тебе Господь Сіона, та щоб ви побачили краси Єрусалима по всі дні життя вашого в третім, четвертій поколінні до останнього!» Симон перейшов з латинської віри в православну.

Церкву заклали року Божого 1073-го архимандрит Феодосій і єпископ Михайло за перебування в Царгороді митрополита Юрія. Це породило перекази про те, як у Царгороді четверо митців отримало від самої Богородиці повеління вирушити в Русь і воздвигнути там церкву, вона вручила їм план — витвір мистецтва небесного. Звідси — отой пошанівок до цієї церкви, що розповсюдився по всій Русі-Україні. З вибором місцини під забудову також пов'язано перекази про усілякі чуда, схожі на чуда Старого Заповіту в історії Гедєона та Іллі. Аби дізнатися, яка місцина до вподоби Богові для спорудження церкви, превелебний Феодосій молився: нехай усюди випаде роса, а там, де має стояти церква, сухо було, і так воно сталося; наступної ночі молився, аби сталося навпаки: усюди було сухо, а там випала роса, і цього разу так воно сталося. Місцина, вказана вищими знаменнями, поросла корчами; після третьої молитви небесний вогонь спалив корчі. Стали копати на цій місцині рів для підмурівка, і першим узявся до роботи Великий Київський князь Святослав Ярославович, якого називали Святославом Другим Семеном. Багаті люди жертвували волості й села на будівництво

церкви з умовою, що їх тут поховують після смерті. Першим удостоївся такої честі варяг Симон.

Наступного 1074 року, другого травня, превелебний Феодосій помер, призначивши перед тим своїм наступником, за вибором братії, усупереч власній волі, Степана, а також заповівши не обмивати його тіла й поховати в печері у волосяниці, в якій ходив і в якій помер. Ще прохав князя Святослава Другого Семена звільнити церкву Печерську з-під влади князів та володарів, бо заклала її Мати Божя, а не люди.

Справді, монастир на тривалий час став незалежною громадою. Феодосій установив твердий моральний зв'язок між усіма, хто належав до монастиря. Коли кого з ченців було покликано на яку-небудь вищу духовну посаду на Русі, то міг виходити з монастиря за згодою старших, одначе мав дбати про успокоєння в Печерському монастирі; тільки за таких обіцяв святий засновник монастиря молитися перед Богом. Багато печерських ченців, які займали потім високий сан у Руській церкві, зважали на заповіти засновника і, хоч де вони були, не втрачали зв'язку з обителлю.

З благословенням Святого Феодосія в думці духовний вихованець монастиря, чи був він у Ростові, Володимирі, Новгороді, Полоцьку, линув серцем до Києва, заповітної обителі, як обіцяної землі спасіння, дотримувався правил, набутих у монастирі, і поширював усюди, куди сягав його вплив. Ось що, до прикладу, писав Володимирський єпископ Симон до печерського ченця Полікарпа: «Хто не знає мене, грішного єпископа Симона, і краси соборної церкви Володимирської й другої Суздальської, які сам я збудував? Скільки в них міст і сіл, і збирають десятину з тої землі, і всім тим володіє наша нікчемність! Скажу тобі, що всю ту славу й честь я вважаю гряззю та волів би я тріскою стирчати за воріть-

ми або сміттям валятися в Печерськiм монастирі, та щоб люди оте підкидали, або ж стати одним з тих убогих, що жебрають милостиню перед воротами чесної Лаври; лучче сеї дочасної честі для мене — один день в домі Божої Матері, ніж тисячі літ в оселях грішників».

Отож Успенська церква відразу ж стала усипальницею київських, відтак литовських, українських князів, а далі й московської знаті. Тут, зокрема, поховано київського воєводу Яна Вишату, сестру Володимира Мономаха Євпраксію (дружину німецького імператора Генріха Четвертого), князів Свидригайлів, Олельковичів, Вишневецьких, Острозьких, архимандритів Єлисея Плетенецького, Захара Копистенського, автора творів «Полінодій, або Книга захисту Кафолицької святої апостольської Східної Церкви», де докладно розтлумачував, чим східна церква відрізняється від західної, боронив догми й настанови першої, «Про віру єдину», «Бесіди Івана Златоуста на послання апостола Павла», «Бесіди Івана Златоуста на Діяння», «Тлумачення на Апокаліпсис Андрія Кесарійського», «Намокан, або Законоправильник», Памву Беринду, видатного вченого, автора «Лексикону словено-руського та імен тлумачення», поета, майстра друкарської справи Петра Могили, який після смерті Захара Копистенського став архимандритом Печерського монастиря, устигнувши перед тим здобути освіту в Парижі, відслужити в королівському війську, а далі — митрополитом Київським, написав видатні церковні книги «Служебник» і «Требник», заснував Могилянську академію, Братську школу у Вінниці.

Павло Халебський описує надгробок славетного князя Костянтина Івановича Острозького та насти́нний образ його сина Костянтина Костянтиновича.

Князі Острозькі, які ведуть свій родовід од князів Васильків, були некоронованими королями Руси-України. Іван Острозький, білоцерківський староста, уславився у війні з поляками й татарами, прах його поховано в монастирських печерах ув одному рядові з Божими угодниками. Іванів син Костянтин, литовський гетьман, вірний слуга польського короля, потратив у полон до московського князя Івана Третього, відтак відомстив за свою ганьбу нищівним розгромом московського війська під Оршею 8 вересня 1514 року. Ненавидячи московитів, Костянтин, як і батько його Іван, відстоював незалежність Руси, невтомно будував та прикрашував православні церкви, засновував при церквах школи для дітей, започаткувавши таким чином українську освіту. Помер на сімдесятому році життя року Божого 1553-го і похований в Успенській церкві.

Син його Костянтин Константинович (1527–1608) був київським воєводою. Замолоду віддавався утіхам світського життя, а в поважному віці виступив на захист православної віри, ставши патроном тисячі церков, і загалом українських звичаїв, заснував Острозьку академію, а при ній — друкарню, надрукував 1580 року повний текст слов'янської Біблії, бо до того православні панотці користувалися зошитами з багатьма помилками, це давало привід католикам, які мали латинський переклад, зокрема єзуїтові Скарзі, глузувати з богослужбової мови Української церкви: «Що се за мова? Нею ніде не викладають ні філософії, ні богослів'я, ні риторики, самі українські попи нездатні пояснити, що такого вони читають у церкві з отих зошитків, і змушені допитуватися в інших тлумачення по-польськи. З тієї мови тільки невігластва й плутанина».

Коли уніати скинули з уряду архимандрита Печерського монастиря Никифора Тура, князь Костян-

тин Костянтинович Острозький, поручаючись за нього, різко виступив перед королем Жигмонтом Третім у сенаті, мовлячи: «Ваша милосте, ви порушуєте права наші, топчете ногами волю нашу, гвалтуєте наше сумління. Як сенатор не тільки сам зазнаю зневаги, а й добре бачу, що все те веде до загибелі королівства польського; після того нічий права, нічия воля не захищені, незабаром настане безлад; може бути, тоді додумуються до чогось іншого. Предки наші, присягаючи на вірність своєму володареві, і від нього також приймали присягу, що пильнуватиме справедливості, милості й захисту наших прав. Між нами була обопільна присяга. Схаменіться, ваша милосте! Я вже у високих літах і надіюсь хутко покинути сей світ, а ви зневажаєте мене, відбираєте оте, що для мене найдорожче, — православну віру. Схаменіться, ваша милосте! Поручаюся перед вами за сего духовного сановника. Бог шукатиме на вас його кров, а мені дай, Боже, не бачити такого порушення прав, навпаки, нехай Бог дозволить мені на схилі літ почути про добре здоров'я його й про луччий захист вашої держави й наших прав!»

Завдяки рішучим заходам князя Костянтина Острозького з митрополії уніатського митрополита було вилучено Печерський монастир і дозволено обрати замість померлого в Марієнбурзькій в'язниці Никифора Тура православним архимандритом Єлисея Плетенецького, який, за словами Михайла Грушевського, відкрив нову добу в житті сеї твердині українського аскетизму й зробив з Печерського монастиря першорядну культурну силу, згуртувавши довкола нього найвидатніші наукові та літературні сили, як-от Памва Беринда, Захар Копистенський, Лаврентій Зизаній, Йов Борецький, перший ректор Братської школи, а з 1620-го по 1631-й — православний митрополит Київський, та інші. В один рік,

1615-й, архимандрит Єлисей Плетенецький заснував у монастирі друкарню, яка за півтора десятка років випустила понад тридцять видань — більше, ніж укупі всі інші українські друкарні, — та заснував братство, до якого вписалося багато усякого люду — духовенство, міщанство, шляхта, а наступного, 1616-го, — гетьман Петро Сагайдачний зі всім Військом Запорозьким...

Підлогу церковного хоросу вимощено міцними червонястими плитами на вигляд як порфир. Кажуть, цей камінь видобувають понад Дніпром. Така сама кам'яна й уся долівка, на ній досі видно сліди дивовижної багатобарвної мозаїки. Посеред хоросу вивищується круглий дерев'яний поміст із двома сходинками, засланий червоним сукном; на ньому дякон проказує казання й читає Євангелію. Архирейське місце вельми привабливе; поблизу чотирикутний крилас, там стоять священики й півчі, і точнісінько так само навпроти нього з лівого боку. На склепінчастій стіні великої бані написано образ Господа — нехай буде прославлено імено Його! Балкон, де стоять півчі, дуже високо, над зовнішнім притвором, і виходить звичайно на хорос.

Мало сказати, що іконостас пречудовий, однак давній. Над ним піднято розп'яття; настегнова пов'язка Спасителя кута зі щирого золота. Ікони при вівтарних воротах вельми благоліпні, особливо ікони Господа й Богоматері, вони більші від усіх інших у притворі, у вінцях, з багатьма оздобами: золотими й срібними хрестиками, образками, діамантами й коштовними перлами; палітурки книги Господньої, тобто Євангелії, обкуто сріблом, а письмена золоті. Ліворуч од ікони Господа — ікона Успіння Богородиці, вельми благоліпна. Праворуч од ікони Богородиці — такі самі ікони Святих Антонія й Феодосія. Такі ж іконостаси при інших вівтарних воротах.

Перед дверима великого вівтаря стоїть двоє великих підсвічників, відлитих з міді, кожен з них опертий на чотирьох левів і важить близько одного халебського кинтаря або навіть і більше (тобто понад 15 пудів. — *МР.*). Перед дверима інших вівтарів стоять підсвічники, вирізьблені з дерева й позолочені. Мідні підсвічники мають п'ять гнізд для свічок рядком, але гніздо, найближче до царських воріт, вище від чотирьох інших, які нижчають у напрямку криласа. Коли засвічують свічки, то над підсвітниками утворюється ніби світляна напіварка, це дуже гарне видовище. За святим престолом підсвічники поставлено рядком на дощаних сходинках, середній — найвищий, а бокові — нижчі й нижчі, у вигляді арки. Пречудове видовище, коли засвічують свічки. Щодо багатьох срібних лампадок перед вівтарем, то в них замість олії горять свічки. Знай, читачу, що свічі не тільки в цій церкві, а й в інших великих монастирських церквах мають усі пречудову зелену барву.

Святий вівтар дуже високий і ніби злинає в простір. Від круглястого верху арки до її середини зображення: Мати Божа, стоячи, благословляє мирян, з хустою коло пояса, а нижче неї Господь в оточенні архирейів — мозаїка із золотом, як у Святій Софії та Віфлемській церкві. У передній, східній частині вівтаря троє великих скляних вікон, підлогу викладено чудовою дрібною мозаїкою. Довкруг вівтаря йде катедра (нагірне місце) з трьома сходинками; над нею, у людський зріст, також мозаїка з пречудового мармуру. Позаду святого престолу стоять шафи, скрині на замках, тут зберігається священне начиння. Точнісінько так само позаду образу Господа, у великому закуті, стоять скрині, де священники й дяки зберігають свої шати, дорогі, розшиті золотом, вартістю в сотню динарів (червінців) і дорожче.

Вівтарна баня з багатьма скляними вікнами висо́че якраз над тим місцем, де стоїть священик перед престолом, так само й над двома іншими вівтарями. У північному вівтарі священики учиняють проскомі́дію на святому престолі. Над аркою цього вівтаря, вгорі, змальовано образ Івана Хрестителя з двома крильми, бо престол — у його честь. Тут і шаплик чудової роботи, де панотці умивають руки, поряд — велике добротне дзеркало. (Завваж, читачу, що в усіх монастирях і козацьких церквах у Києві й околицях неодмінно побачиш одне, ба й двоє свічад у церковному вівтарі). Перед дверима цього північного вівтаря стоїть коштовна рака, запнута дорогим покривалом; тут зберігаються мо́щі святої на ймення Іуліанія, нової святої (княгині Ольшанської. — *МР.*). На цій стіні, згори донизу, зображено Успіння Богородиці й апостолів, що витають у хмарах, кожен апостол має при собі свого ангела. Найнижче зображено апостолів довкола мармурової домовини Святої Діви; саван розгорнуто, і вони у подиві здіймають руки до неба, кажучи: «Вона вознеслася!» Навпроти цього місця вони також гуртом, і хітон її серед них (у розписах церковного інтер'єру, якими захоплюється Павло Халєбський, за літописними свідченнями, брали участь видатні давньоруські живописці Алімпій та Григорій. — *МР.*). Чудові, царські на вигляд, корогви поставлено край обох криласів. Північні двері ведуть до четвертого вівтаря в ім'я Святого Миколи.

Ось, читачу, що ми оповіли тобі про облаштування всієї Великої церкви, воздвигнутої на міцних підмурівках і велетенських величавих колонах. Довкруг її пороблено сидіння.

Якщо описувати архимандритові келії, то скажемо, що се — великий добротний дім. Горішній поверх увінчує висока баня з балюстрадою, звідки видно ріку

Дніпро за монастирськими садами. Нас водили до архимандритових садів; туди ми спустилися сходами й увійшли крізь браму з банею, утвореними зі штахетника й живоплоту завтовшки з лікоть. За штахетником росте собі дивовижне деревце, густі віти якого так само густо вкрито шпичаками, воно схоже на жасмин Хами; пнучись догори й на всі боки, пагони його й утворюють цей живопліт. Кожну гілочку, тільки-но вона випнеться з-за штахетника, обтинають ножицями.

Це ж деревце править за живопліт і садової шкільки. Ти бачив би, читачу, як стовбурець виростає з ґрунту на лікоть заввишки, а зелені пагони виганяються на два лікті й, переплівшись поміж собою, ніби утворюють широченьку стіну. Деревце дає плоди. Ми їх куштували, ягоди схожі на недозрілий виноград, зеленаві й солодкі. Деревце називають ікрис (за всіма прикметами, мова йде про агрус. — *МР.*). Така дивовижно гарна садова огорожа — справа умілих садівникових рук.

У цьому саду ростуть абрикоси й шовковиці. Кажуть, ніби булий архимандрит цього монастиря, відтак митрополит козацький (Петро Могила. — *МР.*) розводив шовкопрядів і, згодовуючи листя шовковиць, мав чудовий шовк. Крім цього, у саду безліч горіхів, а ще більше винограду. Вино з нього — густо-червоне, його розвозять із цього монастиря по всіх інших церквах землі козаків.

Знай, читачу, що тут у кожному великому монастирі, у митрополита козаків, усіх його єпископів зустрінеш служилий люд з поважних достойників; за рангом кожен з них рівня полковникові, їх називають монастирськими челядниками. Коли митрополит, чи єпископ, чи архимандрит монастиря їде своїм повозом, вони гарцюють попереду й позаду на баских породистих конях, у пишних обладунках, при

коштовній зброї. Такий у них звичай. До слова, в усіх келіях митрополитових, архимандритових, дияконових, чернецьких побачиш силу-силенну коштовної зброї, а саме: малі алжирські й черкеські рушниці, пістолі, шаблі, луки зі стрілами тощо.

Край воріт Великої церкви, із західного боку, стоять навпроти одна одної дві дзвіниці, дерев'яні, чотирикутні. Одна вельми висока, добутиися туди, до дзвонів, височенними крученими сходами, мінаючи безліч усіляких закапелків, однаково що піднятися на мінарет Іси (Ісуса) в Дамаску. Якщо дістанешся туди, то побачиш п'ять великих і п'ять малих дзвонів, підчеплених до дерев'яних балок навхрест. Там же, на дзвонарні, у комірчині, улаштовано великий залізний дзигар, бій якого чути на великій відстані. Він сповіщає кожну чверть години одним ударом у малий дзвін; коли мине година, ударяє чотирикратно стиха, відтак відбиває певне число годин у великий дзвін. Того дня, коли ми оглядали дзигар, 24 червня, він бив до півночі двадцять чотири години, таким чином, день мав сімнадцять з половиною годин, а ніч — шість з половиною. Знадвору, на стіні цієї дзвіниці, видно круг для сонячного годинника. Ще один дзигар, зовнішній, висить на кам'яній дзвіниці Троїцької церкви, про яку ми згадували. Коли великий дзвін опівночі проб'є двадцять чотири години, то цей гучно калатає багато разів у залізну плиту, аби чули всі, хто перебуває поза монастирем, увійшли й замкнули браму. Друга дзвіниця, що навпроти, нижча за першу. Там висить велетенський дзвін, такого ми ще й не бачили; він завбільшки з невеликий намет і важить близько півсотні халєбських кинтарів (сімсот п'ятдесят пудів, або дванадцять тонн. — *МР.*).

ДЕНЬ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

Вівторок, 27 червня літа Божого 1954-го.

ПЕЧЕРСЬКИЙ МОНАСТИР. БЛИЖНІ
Й ДАЛЬНІ ПЕЧЕРИ.

У вівторок, перед празником апостолів (Петра і Павла), ми пішли на поклоніння до церкви Воздвиження Чесного Хреста Господнього, де спочивають тисячі мощей затворників-іноків, які усаїтнілися від світу, чиї імена знає вся земля. Церква ця розташована нижче Великої церкви, на гірському уступі, має дві бані, обкуті бляхою, з хрестами, і новий прегарний іконостас. Дереворізьба й позолота царських воріт така, що не відрізнити від кутих зі щирого золота.

Коли ми відстояли тут обідню, нас повели донизу, у підземелля, викопане в довгій горі, потім до печери, де жили саїтниками Святі Антоній і Феодосій, перші, хто обрав у цій землі спосіб ангельського, затворницького життя. Прихопивши з собою багато свічок, ми оглядали численні закутини й тісні, убогі келії та ніші, де спочиває багато отців і владик; вони досі лежать у своїх домовинах, у саїтницьких волосяницях, залізних вузьких поясах і мантиях, — усі в тому ж вигляді з часу їхнього скону й донині, як мовлено про них: «Дивен Бог у святих Своїх, і всі Його прагнення в них!» У цьому переконалися ми навіч, ставши свідками вагомих тому доказів, бачили

приголомшливі дива, і наша уява була вражена цими незвичайними явищами, бо ж яким чином плоть їхня, така ж, як і наша, досі не розсипалася прахом, залишається, як і була, в природному своєму вигляді? Їхні бороди й русява чуприна тримаються міцно й чудові на вигляд, незважаючи на те що повсякчасно перебувають у цій похмурій печері.

Уся ця печера — це нори й келійки, де затісно й дитині, як же вони могли умістити кого-небудь із них? О диво! Там вони провели роки свого життя без хліба, споживаючи лише злаки. Вони замикалися у своїх келіях. І їм подавали поживу та пиття крізь дірку. Один печерник викопав собі яму в породі до пояса, пробув у ній роки й роки, там і помер, залишившись досі таким, яким він був: стоїть у ямі немов живий, повернувшись лицем до сходу (Іван Багатостраждальний. — *М.Р.*). Інший саїтнік, зачинившись у келії, вік там звікував. Коли він упокоївся, поховали його в могилі. А він мав брата, затворника на Святій горі (на Афоні у Греції. — *М.Р.*). Той постановив навідати його й застав уже небіжчика. Поселився в його келії й зустрів тут смертну свою годину. Його понесли ховати поряд з братом в одній могилі, і — о диво! — його брат, померлий багато років тому, повернувся в тісній могилі набік, аби мали де поховати того небіжчика, і отак лежить і досі, викликаючи подив усіх, хто оглядає цю могилу, і примножуючи славу Бога нашого (преподобні Іван і Теофіл. — *М.Р.*).

Що ж до великих святих, їхніх зверхників, Антонія й Феодосія, то їхні келії прикупі, і перед ними витесано з каменю стіл, а ще укопано дерев'яного стовпа, до нього прив'язують божевільних, і вони відразу зцілюються. Над келіями у скалі видно дзюркало, звідки капала вода, якої було достатньо для всіх цих святих. Неподалік гарна церква з іконостасом, який здається

новим, хоча йому вже сотні літ. Тут вони учиняли літургію, і досі ієреї монастирські служать тут обідню. У цій печері для інших самітників і досі правиться в інших трьох церквах з іконостасами, тут і досі учиняють літургію. Ми помолилися й доторкнулися до окремих мощей, з яких струмує миро: вони жовті, як віск, і лежать у скляних гробницях, усі дванадцяттеро прикупі, один коло одного (дванадцяттеро братів, перших мулярів кам'яної Великої церкви, імена їхні невідомі. — *МР.*). Нам оповідали, що вони були родом з Румелії (Візантії. — *МР.*). Коли, за часів Василя Македонянина (867–886 рр. — *МР.*), вони прибули від нього сюди і через них тутешній люд увірував у Христа, то вони стали учителями віри й збудували цю Велику церкву й інші. У літах високих вони усамітнилися в цій печері й тут померли.

Одне слово, мені бракує снаги усіх їх перелічити — їх багато, близько тисячі: половина останків їхніх доступна для огляду, решту поховано в їхніх келіях, і вхід туди замуровано. Мир Божий над усіма ними! Вони славетні в усьому світі. Нехай допоможе нам Господь їхніми молитвами.

Потому ми пройшли на відстань, як ото каменем кинути, од цієї місцини до підніжжя гори, попід якою тече велика ріка Дніпро, до іншої церкви, де спочивають мощі стародавніх святих (мовиться про дальні печери. — *МР.*). Згадані Святі Антоній та Феодосій, які перевершили своїх славетних тезок Антонія Великого й Феодосія Великого, світочів пустель Скитської та Палестинської, народившись у часи пізніші, перші показали цей ангельський спосіб життя й стали світлом землі козаків і московитів. Вони прийшли сюди і, викопавши цю печеру під горою та влаштувавши в ній церкву, тривалий час жили затворниками вкупі з численними учнями. Коли ж виникло у них бажання улаштувати киновію,

монастир і церкву, аби зібрати всіх пустельників, бо в схилі цієї гори над Дніпром було багато їхніх келій, а та місцина, де нині стоїть Велика церква, була вершиною гори, густо порослою лісом, — явилася їм тоді Богородиця, Пресвята Діва, посеред лісу, у вогненному сянні, а дерева охопило полум'я, як тоді, коли Господь постав перед Мойсеєм з купини. Вона мовила до них врозумливо: «Збудуйте отут монастир і церкву в моє ім'я!» Тоді вони, вражені, повиходили з печер і заходилися будувати церкву, яку довершив христолубивий князь (Святослав Другий Семен. — *МР.*). Вони ж улаштували цю печеру й у ній спочили. Тим-то досі на багатьох іконах Святу Діву змальовують посеред охоплених полум'ям дерев, а перед нею — Антонія й Феодосія, які благають її заступництва. Цей великий монастир присвячено їм, а тому на іконі посередині між ними зображують монастирську Велику церкву, яка вона є. З цієї ж причини в землі козаків панотці, учиняючи відпуст, повсякчасно додають: «Молитвами Святих Антонія й Феодосія монастиря Печерського».

Повертаємося до опису печери. Тут цілий лабіринт ходів і ще й досі діють три церкви з іконостами й іконами: одна — в ім'я Різдва, друга — Благовіщення, третя — Антонія й Феодосія, поблизу якої їхні келії, та ще зберігся стіл, схожий на вже згаданий. Тут також спочивають численні мощі, одначе вельми зітлілі, бо, як ми вже згадували, давніші од тих і стільки часу лежать у підземеллі, вогкому й холодному. Більшину їх сховано. Ми бачили мощі двох отроків, їхні голови зжовкли й досі випромінюють миро (мабуть, Святі Леонтій та Геронтій. — *МР.*), а також мощі єпископа, привезеного з Московії, у видовбаній з дерева домовині (преподобного Теофіла, архієпископа Новгородського, сучасника московського князя Івана Третього й Марфи-посад-

ниці, який усамітнився в Києві після ув'язнення в Чудновому монастирі. — *МР.*).

Ми вийшли з печери у сльозах, вражені до безміри. Нехай допоможе нам Бог заступництвом усіх їх. Амінь! Тим часом архимандрит прислав по нас карету, і ми повернулися до монастиря дорогою поміж садами, бо узвіз у цьому місці прикрий і довгий.
Звично сіли до трапези.

ДЕНЬ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

Середа, 28 червня літа Божого 1954-го.

ЖІНОЧИЙ ВОЗНЕСЕНСЬКИЙ МОНАСТИР. ДРУКАРНЯ ПЕЧЕРСЬКОГО МОНАСТІРЯ. ПРИЇЗД КИЇВСЬКОГО МИТРОПОЛИТА СИЛЬВЕСТРА.

У середу, перед празником апостолів, приїхала ігуменя жіночого монастиря в честь Вознесіння Господнього й просила нашого владика патріарха бути присутнім у них за літургією (літургія — послідовна служба Божа, під час якої учиняється таїна євхаристії, тобто причастя. — *МР.*), прочитати їм молитву на відпущення гріхів та благословити незайманих черниць. Ми вирушили туди. Усі черниці вийшли зустрічати владика. Це заможний монастир: у ньому понад півсотні чи шістдесят черниць, і всі вони з давніх та багатих польських родів, ігуменя належить до сімейства самого польського короля; відчуваючи любов до цього монастиря, де більшість з них виховалася, вони повертаються сюди, постригаються й залишаються тут черницями; лиця їхні осяйні, немов сонця, а шати — з чорної вовни, спадають до самої землі. Чоловікам заборонено до них приходити.

У монастирському дворі викопано глибоку криницю, воду витягують корбою з ланцюгом; коли корбу крутять руками, один кінець ланцюга з коновкою опускається донизу, а другий намотується на барабан і підіймає повну коновку догори. Монас-

тир оточують згадані сади, а посеред двору стоїть свята церква, дерев'яна, гарна, з шістьма банями, увінчаними хрестами.

Ми увійшли до церкви. Увагу привернули велика срібна люстра та двоє срібних напрестольних підсвічників. На іконах Господа, Богородиці, Вознесіння Господнього та мучениць безліч усіяких оздоб — вінців, хрестиків, образків, привісок, золотих і срібних ланцюжків з перлами та іншим коштовним камінням. На стінах змальовано десять дів: і праведниць-мучениць, і святих.

Нас запросили до лівого крила хоросу, а черниці, з'юрмившись, стояли праворуч. Їхній священик, оточений кадилоносіями, розпочав літургію. Черниці співали й читали поперемінно «Достойно є» та інші молитви такими приємними мелодійними голосами, аж серце розчулювалося і сльози наворачалися; цей піснеспів, зворушливий, задушевний, перевершує чоловічий. Ми були захоплені чистотою голосів і співу, особливо ж дів, як дорослих, так і малолітніх. Усі вони уміють читати, обізнані з філософією, логікою, захоплюються творчістю. Вони співали «Святий Боже», «Алілуя» і «Господи, помилуй» немовби одними вустами, одна з них прочитала послання апостола Павла вельми виразно. Псалом (псалом — натхненна Давидова пісня. — *МР.*) і прокімен (прокімен — вірш, вибраний із Псалтиря, придатний до свят, співається перед апостольськими посланнями. — *МР.*) вони співають з переливами. Перед «Достойно є» ударили у дзвін, і черниці вийшли насеред хоросу й, укланувшись навколішки, проспівали цю молитву дуже мелодійно і зворушливо.

Приймаючи Святі Дари й антидор (антидор — благословенний хліб, велика проскура, яку дрібними кусниками роздають богомольцям; з нього виїнято агнца для служіння. — *МР.*), черниці прохали нашого

владику патріарха прочитати над ними молитву на відпущення гріхів. Вони припали до землі, і він уволив їхню волю, а потім покропив їх святою водою. У них батато дівиць дорослих і малолітніх, які носять вовняні клобуки, їх виховують для чернецтва, бо більшина з них сироти.

Після служби Божої ігуменя повела нас до своєї келії. Тут нам подали на сніданок солодощі, смачнуще варення, медяники й горілку. Відтак, з дозволу нашого владика патріарха, черниці написали на великому аркуші молитву на відпущення гріхів усім черницям. Наш владика патріарх, за вірою їхньою, приклав до неї руку.

Ми повернулися до своїх покоїв у Печерському монастирі.

Поблизу Великої церкви стоїть славетний, чудовий друкарський дім, що служить цій країні. З нього виходять усі їхні церковні книги усілякого дивовижного вигляду й кольору, а також малюнки на великих аркушах, пам'ятки країн, святі ікони, вчені трактати тощо. За звичаєм патріархів ми надрукували в цьому домі багато відпускних грамот з іменем нашого патріарха їхньою мовою (до речі, чому на шостому році Державної Незалежності України друкарня Києво-Печерської лаври випустила подорожні нотатки Павла Халєбського не мовою тієї землі, яку він описує, а московською й набробивши в книжці купу помилок? — *МР.*), червоними літерами та з парсуною Святого апостола Петра. Грамоти були трьох гатунків: на цілий аркуш — для шляхти, середні — для простого люду, й маленькі — для жіноцтва.

Цього дня владика Сильвестр, митрополит (митрополит — вищий духовний сан. — *МР.*) Києва та всієї землі козаків, приїхав до нашого патріарха каретою, обшитою червоним сукном. З ним було

двое єпископів (єпископ — священоначальник усієї єпархії. — *МР.*) та ігумени монастирів. Зодягнуті вони були в повсякденні шати, а на грудях висіли на ланцюжках золоті хрести. Їх, як ведеться, супроводили челядники, гарцюючи попереду й позаду на чудових конях, пишно вбрані, при коштовній зброї. Перед тим як вони мали вітати нашого владику патріарха, ми за їхнім звичаєм почепили йому на груди хреста.

ДЕНЬ ДВАДЦЯТИЙ

Четвер, 29 червня літа Божого 1654-го.

ПЕЧЕРСЬКИЙ МОНАСТИР. БОГОСЛУЖІННЯ В ПРАЗНИК
СВЯТИХ АПОСТОЛІВ ПЕТРА І ПАВЛА.

Сповідуючи про початок празника Святих апостолів Петра і Павла, спочатку ударили кілька разів у дзвін Великої церкви, це був знак довколишнім церквам, і там задзвонили у свої дзвони. Усі зібралися в церкві Петра і Павла при домі архимандритовому й там відслужили велике повечір'я. Тоді священники, диякони й кадильники підступили до нашого владики патріарха по благословення, пішли й задзвонили в усі дзвони та у великий, такий важезний, що його здужають розгойдати тільки восьмеро чоловіків, по четверо з кожного боку, щосили смикаючи за товстезні мотузки. Його подзвін гримів, мабуть, на відстань трьох годин їзди, бо він вельми чистий, а било важить близько п'ятнадцяти халєбських ритлів (близько трьох пудів. — *МР.*). Від його ваги уся баня й риштування описаної величезної вежі хилиталися, гойдалися й двиготіли.

Ми увійшли до церкви. Після завершення малого повечір'я повернулися до своїх покоїв. За дві години, як настала ніч, задзвонили знову в усі дзвони та у великий. Ми пішли до церкви на всеношну.

Засвітили панікадила й свічі, поставили гарний аналой (аналой — високий столик з похилою стіль-

ницею для читання стоячи, покладання ікони. — *МР.*), і канонарх (чернець-регент. — *МР.*) став читати під співи півчих псалом вечірній віршами попеременно на обох крилах на кшталт нашого напів'елею і також співаючи. Співали дуже мелодійно, поки не умовк канонарх. Співали також «Слава Отцю, і Сину, і Святому Духу» до кінця. Відтак вийшов диякон і виголосив велику ектенію (ектенія — молитва, яку читає диякон або священик, на яку богомольці відповідають: «Господи, помилуй!» або «Подай, Господи!». — *МР.*). Потім співали «Подібні», відтак «Слава Отцю», причому ченці, полишивши звичні місця, стали в хоросі колом, як у них узвичаєно за кожної «Слави» й за кожного «Достойно є». Потім виходили на малий вхід і співали «Світло тихе святої слави Отця Небесного» гучним за їхнім звичаєм голосом. Диякон сказав ектенію й прочитав «Сподоби», далі він мовив: «Учинимо вечірню молитву». Після цього вийшли на великий вхід у зовнішній притвор (на паперть. — *МР.*) шестеро пар священиків — кожна пара в однакових фелонях (фелоня — верхній одяг, риза священика. — *МР.*) — і двоє дияконів з кадильницями. Наш владика патріарх, зійшовши, став на своє місце перед великими головними ворітьми, а панотці стали круг нього. Після того як обидва диякони обкадили образи й патріарха уперше та вдруге, відтак предстоятелів, один з них виголосив прохання літійне (літія — коротка молитва поза храмом чи у притворі його за упокій душ померлих. — *МР.*): «Спаси, Господи, людей Твоїх!», одійшов, інший панотець мовив: «Ще молимося за володарів наших», згадавши ім'я нашого владика патріарха й архимандрита, і пішов, перший же прочитав решту, причому «Господи, помилуй!» співали мелодійно й протяжно. Наш владика патріарх прочитав належну молитву.

Ми ступили уперед, і наш владика патріарх кадив довкола п'яти хлібин, поклавши їх зазвичай хрестовидно.

Закінчивши молитву й після того, як знову задзвонили в усі дзвони, розпочали надранню. Прочитали псалми, диякон кадив при паліелеї, священник прочитав Євангелію надранні, а диякон — «Спаси, Господи, людей Твоїх!». Затим настала черга канону (канон — церковна пісня в похвалу святому чи церковному празникові, яку читають чи співають на службі надранній і надвечірній. — *МР.*). По сьомій пісні й санаксарі (санаксара — короткий житійник, тлумачник празників. — *МР.*) первосвященик прочитав повчання Афанасія, патріарха Єрусалимського. Потому проспівали на обох криласах «Слава у всевишніх Богу», як ото співають вірмени, мелодійно, усі гуртом, з півчими, що заміняють орган, тобто з маленькими хлопчиками, голосом, що полонить душу; так чинили щоразу, як співи виконувалися з особливою силою за нотами, упродовж цього всеношного пильнування до кінця обідні цього дня.

ДЕНЬ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

П'ятниця, 30 червня літа Божого 1654-го.

ПЕЧЕРСЬКИЙ МОНАСТИР. ВЛАДИКА ПАТРІАРХ СЛУЖИТЬ
ЛІТУРГІЮ У ВЕЛИКІЙ ЦЕРКВІ. ЦАРСЬКА ТРАПЕЗА

Ми вийшли з церкви удосвіта. Звечора просили нашого владика патріарха відслужити в них літургію. Благовістом до неї стало кількаразове бамкання великого дзвону. У відповідь задзвонили у дзвони в усіх церквах, відслужили обідню й поспішили на літургію до Великої церкви — ченці й миряни, чоловіки й жінки, а також ігуменя жіночого монастиря зі своїми черницями.

Спочатку взяли благословення панотці й диякони, потім кадилозапалювач, і задзвонили в усі дзвони. Ми пішли й облачилися з кількома священиками. Нам не дозволили скористатися нашим облаченням, дали нам свої коштовні шати, бо вони сподіваються, що їхні шати освятяться, адже ми — посланці Святої Землі.

Потім ми усі вийшли з кадилами і свічками зустрічати нашого владика патріарха поза храмом. Ми стали його облачати на круглому помості в хоросі, при цьому усі священики стояли рядами круг нього. Ми виходили на вхід.

Цього дня видобули багато позолочених Євангелій, дорогих кадильних і коштовних хрестів. Під час Апостола вийшов один з дияконів і прочитав його, а я прочитав Євангелію апостолам по-арабськи і за їхнім

звичаєм Владичиці по-грецьки. Після того як наш владика патріарх учинив належне при літургії кадіння, монастирський служилий люд укупі з іншими став перед царськими ворітьми; один тримав срібний дзбанок, інший — срібний цебрик, ще інші, стоячи з того й того боку, розгорнули великий коштовний рушник, і наш владика патріарх, умившись, тим рушником утерся. Те саме вони учинили наприкінці літургії. Коли оголошували імена архиєрея (архиєрей — первосвященик у православній церкві, особа, що належить до вищих священнослужителів. — *МР.*), ми поминали нашого владика патріарха, а вони — Паїсія Константинопольського і свого архимандрита.

Коли наш владика патріарх умив руки, йому подали антидор, і він скуштував його, відтак йому подали срібне відеречко з вином, і він надпив за звичаєм. Також подали й нам. За з'яви чаші підступила ігуменя зі своїми черницями й інші, аби причаститися, при цьому вийшли з вівтаря два диякони й розгорнули килим під чашею, аби жодна крапля не упала на підлогу, — зверни, читачу, увагу на це благоговіння! Кожному причаснику давали антидор і трохи вина. Відтак вийшов наш владика патріарх і роздав їм за їхнім звичаєм антидор, навіть немовлятам.

Після обідні ми пішли до трапези. Після солодощів та горілки подали царські страви, яких ми ніколи в житті не бачили: присмачену прянощами юшку з яйцями та рибою (щербу. — *МР.*) на мигдальному молоці, приправи ж усі з чистим шафраном, хоча він у них дуже дорогий: око (око — три з третиною фунти, або близько півтора кілограма. — *МР.*) коштує, мабуть, червонець, ба й дорожче, усілякі інші прянощі також вельми дорогі. Такі страви в них завжди подаються, бо вони перейняли цю щедрість у ляхів.

Перед суботою, після вечірні, вхід було учинено чотирма священиками в чорних шатах, диякон був у

чорному ж стихарі (стихар — нижнє облачення священників і архиєреїв, верхнє — дияконів, іноді священнослужителів при богослужінні. — *МР.*) й орарі (орар — частина дияконського облачення, перев'язь із хрестами на лівому плечі, порамниця. — *МР.*). Один з панотців, що вів перед, отримавши благословення, пішов і обкурював образи й нашого владыку патріарха уперше й удруге, священників та інших предстоятелів, повернувся й став на своє місце. Те саме учинили трое священників, які йому співслужили, і нарешті диякон, при цьому півчі співали заупокійний канон, у них-бо заведено напередодні кожної суботи учиняти це для поминання померлих і будівничих церкви. Наш владыка патріарх прочитав молитву за померлих і учинив відпуст. Після цього вони просили нашого владыку патріарха прочитати над ними усіма молитву на відпущення гріхів; вони попадали ницьма на землю, і він прочитав їй над ними. Затим помолилися на сон грядущий, і ми вийшли.

ДЕНЬ ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ

Субота, 1 липня літа Божого 1654-го.

ВІДЇЗД ІЗ ПЕЧЕРСЬКОГО МОНАСТИРЯ. ЗУСТРІЧ З МИТРОПОЛИТОМ СИЛЬВЕСТРОМ У МОНАСТИРІ ЦЕРКВИ СВЯТОЇ СОФІЇ. ДЗВІНИЦЯ.

Було учинено службу й суботнього ранку, після чого ми попрощалися з ними, маючи намір вирушити в дорогу. Вони повели нашого владика патріарха до церкви, подали святу воду, і він окропив їх. Ми вийшли за монастир, де наше перебування тривало з понеділка до суботи. Архимандрит посадовив нашого владика патріарха до себе в карету, а служилий люд гарцював попереду й позаду, поки ми не приїхали до монастиря церкви Святої Софії, що є катедрою митрополії Київської та всієї землі козаків (у цьому місці видавці російського перекладу звично уживають вираз — «и Малой России», що суперечить самому духові подорожнього щоденника Павла Халєбського. — *МР.*). Архимандрит попрощався з нами й повернув назад. Наш переїзд тривав з півгодини, бо відстань дуже коротка.

Нас зустрів митрополит владика Сильвестр (Косів. — *МР.*) зі своїми єпископами й настоятелями монастирів. Ми зупинилися в нього. Нас чекали, аби ми були присутні в них на літургії. Тоді, як ударили у великий дзвін, ми вийшли подивитися на нього й побачили дещо приголомшливе. Він набагато більший від дзвона Печерського монастиря, усемеро-

увосьмеро, буде, мабуть, з великий намет. Залізне било його важить близько одного халєбського кинтаря (понад п'ятнадцять пудів, або ж чверть тонни. — *МР.*); дванадцятєро молодиків залєдвє здужали розгойдати його, і без того, аби хто-небудь не розгойдував його всередині дзвона, він не міг би «добігти» до країв з причини його ширини. Коли ударили у цей дзвін, ми оглухли на вуха; я щось гучно казав своєму супутникові, та він нічого не чув. Міцна, висока дерев'яна дзвіниця, більша від усіх, бачених нами, хилиталася й двигтіла. Але звук дзвона Печерського монастиря різкіший і вищий, а звук цього дзвона м'якший і нижчий, вочевидь, він з емеського сплаву (Емес, або Хомс, — місто, що славалося виробами з мідного сплаву. — *МР.*).

Ми пішли до обідні в благополучну церкву Святої Софії, другу Святу Софію, бо вона справді гідна цього імені («софія» з грецької — мудрість. — *МР.*), як ми бачили це навіч і опишемо за слухного часу, яка вона є. Коли молилися «Достойно є», також ударили в цей дзвін. Ми вийшли від обідні до трапези, а увечері, тобто напередодні сьомої неділі по П'ятдесятниці, пішли до вечірні. Літію було учинено в зовнішньому притворі, і диякон прочитав «Спаси, Господи, людей твоїх!» без освячення хліба.

ДЕНЬ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

Неділя, 2 липня літа Божого 1654-го.

ОПОВІДЬ ПРО МІСТО КИЇВ І ПРО ТЕ, ЯК КОЗАКИ УЛАШТУВАЛИ ЦЕРКВИ Й МОНАСТИРІ. ПОСОЛ ОД ШВЕДСЬКОЇ КОРОЛЕВИ ДО ГЕТЬМАНА ХМЕЛЯ. ФРАНЦУЗЬКИЙ ФІЛОСОФ, ЩО РОЗЛЮТИВ ПАПУ.

Цього дня було відслужено літургію. Знай, читачу, що тут було стародавнє місто Київ, і досі видко сліди його воріт, земляних валів і ровів. Досі цілі в ньому великі ворота з кам'яною вежею, які називаються Золотими, бо вони були позолочені. Останній раз вони горіли, коли несподівано напали на це місто татари й підпалили його. Місто було пречудове. Печерський монастир розташовувався поза його стінами, а ця церква Святої Софії стоїть у середмісті вкупі з Михайлівським монастирем, що навпроти неї, а баня його ще позолочена; а довкола них було багато пречудових церков. Місто бо це в давнину було столицею князівства тутешніх країв, як вони самі нам оповідали.

Коли засяяло світло віри у Христа за часів згаданого царя (візантійського імператора. — *МР.*) Василя Македонянина, за літочисленням 651 рік тому, як це позначено на воротях тутешніх церков і монастирів, і Володимир, князь русів, оженився на Василевій сестрі (Павло Халєбський, чувши оповідь про велику княгиню Ольгу, першу християнку, бабусю Володимира Великого, помилково називає Василеву сестру Анну Ольгою, що не повинно викликати подиву, як і

те, що імператора чи князя він називає царем, ця назва для нього звичніша. — *МР.*), після того як прибули з нею митрополит і єпископи охрестили князя і всіх його підданців, які були величезним народом, як оповідають літописи, не підлягали ніякому закону й не сповідували ніякої віри, тоді цариця спорудила в них багато церков і монастирів, будівничими яких були майстри з Константинополя. Через те й усі написи зроблено грецькою мовою. За тих часів племена, які мешкали довкола землі Київської, були поганими, невірними, а саме: ляхи, московити, татари й інші; повсякчасно воювали з княгинею, але вона їх здолала, доки через неї не засяло для них світло віри у Христа і вони увірували, за винятком татар.

Митрополит Києва мав тоді під своєю духовною владою також країну московитів, але шістдесят років тому Єремія Константинопольський, прибувши до Москви, зробив архієпископа московитів патріархом, аби правити самотійно, ні від кого не залежати, бо вся ця країна підпорядкована Константинопольському патріархові, і вони згадують ім'я його за певних випадків, кажучи: «З Константинополя засяло для нас світло віри у Христа, звідти ми прийняли обряди», Константинопольський патріарх завжди надсилає до них, тобто в країну козаків, екзарха (главу церковної округи. — *МР.*), і вони дають йому милостиню. Він має точні свідчення про їхні монастирі, як нам оповідали. Ми бачили в архимандрита Печерського монастиря давні, майже 500-літні, грамоти булих патріархів Константинопольських на пергаменті; зміст їхній у тому, що монастир незалежний. Ми бачили також у нього грамоту небіжчика Феофана, патріарха Єрусалимського, та пізніше — нинішнього Паїсія. Показували також грамоту до нього (архимандрита Йосипа Тризни. — *МР.*), написану їхньою мовою; наш владика патріарх

розписався на ній і приклав печатку; зміст грамоти в тому, що архимандрит діє за законом, що монастир цей незалежний і т.ін.

Серед цих монастирських настоятелів є люди вчені, законознавці, оратори, що знають логіку, філософію, займаються глибокими питаннями. А проте вони не називають Константинопольського патріарха вселенським, а тільки архієпископом. Щодо цього існує в них багато досліджень і велика кількість доказів, отож вони неабияк нас подивували. Як вони, так і вся ця країна до Московії твердо вірять, що патріарх Антиохійський має владу в'язати й постановляти, що він — наступник апостола Петра, кому одному доручив Господь Ісус Христос ув'язнювати й постановляти на небі й на землі, і що він — найдавніший з патріархів. Від нього вони брали аркуші з відпущенням гріхів із глибокою вірою й повним упованням.

З цього приводу я наведу, доречну тут, прецікаву оповідь. До нашого владики патріарха в цьому місті Києві, яке ми опишемо, прийшов священик, грек родом, мешканець міста Парижа, що у Франції, на нього покладено важливе завдання. Ми з великим задоволенням з ним зустрілися. Він саме прибув послом від цариці великого шведського народу, діви-цнотливиці (королеви Христини, яка правила у Швеції з 1633-го по 1654 рік. — *МР.*), до гетьмана Хмеля (мовиться про Данила Калугера, який перебував на дипломатичній службі у Швеції, згодом виконував важливі доручення Богдана Хмельницького. — *МР.*). Вона ще давніше відсилала до нього двох послів, крім цього, а що її країна межує з країною ляхів, то ті впізнали їх і схопили. Тоді вона послала цього панотця до Константинополя, звідтіль він прибув у країну козаків до Хмеля з посланням од королеви в похвалу його звитяг, уславлення його діянь і того, що він заподіяв її ворогам ляхам, бо, як ми згадували раніше, вони заволоділи багатьма

з її міст і маєтностей. Королева писала гетьманові: «Нехай буде тобі достеменно відомо, що я споряджу з прикордонних моїх земель шістдесят тисяч воїнів тобі в поміч, аби ти розбив моїх ворогів». Після того як цей панотець бачився з Хмелем, гетьман також спорядив з ним посла від себе з листом у відповідь королеві (уже після від'їзду арабських мандрівників з Богуслава у таборі під Білою Церквою гетьман прийняв посланця шведської королеви Христини панотця Данила Калугера й відрядив з ним свого посла Івана Макаріва до Стокгольма; у листі до королеви гетьман висловлював задоволення, що нарешті пощастило налагодити відносини, просив не затримувати у Швеції козацьких послів; усно посли мали подякувати королеві за те, що Швеція не допомагала Польщі у війні з козаками, запевнити, що вони ніколи не помиряться з польською шляхтою, а зі Швецією підтримуватимуть добрі відносини, в Україні хотіли б бачити добросусідськими й відносини між Швецією та Московією. — *МР*). Тоді цей грек-парижанин з гетьмановим послом поїхав до московського царя, також із листом до нього від шведської королеви, знову ж через те що кордон її держави близько до кордону московитів і між нею та царем велика дружба. В її країні багато підданих з московитів.

Мимоволі мені доводиться казати: «Хто ти, о Хмелю, в личаки взутий, як глузують з тебе вороги твої ляхи, що володарі й володарки шлють до тебе послів і великі дари? Слава Єдиному Богові, Котрий воздвиг тебе й підкорив ворогів твоїх під ноги тобі!»

Повертаємося до оповіді. Оповідав же нам цей грек-панотець таке. Останнім часом об'явився в землі французькій один учений муж, великий філософ, лютеранської віри, і його наслідувало багато люду. Він став неабияк допікати Папі багатьма вчинками. Один з них полягав у тому, що він одіслав йому до

Рима послання, кажучи: «Питання. Був великий чесний державець, мав п'ятьох синів і всіх любив однаково. Він поділив порівно поміж ними свою державу. Сталося так, що один із синів відокремився й зажив своїм розумом, решта четверо залишилися вірні взаємній любові та батьківському заповіту. Кому з них належить підкорятися? Чи тому, який відділився від братів, чи тим чотирьом, які zostалися у взаємній згоді?» Далі він дає відповідь на це, кажучи: «Чотири патріархи й п'ятий Папа стали такими від часів апостола Петра й інших апостолів та від часів Уселєнських соборів. Як відомо, вони тривалий час залишалися в єдиній правій вірі; наостанок Папа відхилився від них, тобто відокремився, як орган який-небудь од тіла, як палець від долоні. Отже, належить підкорятися чотирьом, а не одному!»

Оповідач вів далі: «Коли Папа вислухав це послання і не знайшлося геть нікого, хто зумів би заперечити щось, то, розлютившись, негайно вдався до французького короля, звелівши йому стратити цього мужа, аби його трактат не розповсюдився по світу й не баламутив церкву своїми ересьми». Король йому відповів: «Я не можу цього зробити й налаштувати проти себе лихо, яке нині спить, у моїй-бо державі двісті тисяч домів сповідують це вчення й усі люблять цього мужа. Вороги, що оточують мою країну, численні, не беручи до уваги тих, що всередині країни; вони суть народ англійський, фламандський, нації шведська та інші. Твоя ж святість перебуває в Римі, і ні довкола тебе, ні поряд нема нікого, крім римлян. А через те я не можу його стратити».

Згаданий філософ дав іншу відповідь: «Якщо Папа виставляє претензії на те, що він наступник апостола Петра, то ці претензії більше пасують патріархові Антиохії, бо апостол Петро став у ній патріархом і зажив великої поваги, в Римі ж його розіп'яли».

Нам також оповідав цей панотець-посол, що в усіх франкських країнах люблять патріарха Антиохійського й мають до нього повну віру, не так, як до інших; після нього шанують патріарха Олександрійського, а Константинопольського та Єрусалимського ненавидять, одного — через нинішні їхні взаємини, іншого — через його гризню з франками в Єрусалимі.

Повертаємось, одначе, до того, на чому ми призупинились, — до оповіді про Київ.

Київську церкву Святої Софії збудовано за планом славетної Константинопольської Софії; такі ж, як і в тої, арки, обвід і дах. Розуму людському несила досягнути цю велич — таке розмаїття барв мармуру та їхнього поєднання, симетричність розташування частин будівлі, велика кількість та висота колон, піднесеність бань, обшири, така ж велика кількість портиків (покрытих зверху, на стовпах і перемичках, зовнішніх переходів та галерей. — *МР.*) і притворів (притвор — передня частина храму, передхрамів'я, паперть. — *МР.*). Та, Константинопольська, Свята Софія на ім'я і в дійсності, а ця, Київська, — на ім'я і на подобу.

Споруда чотирикутна й склепінчаста, мурована з каменю й цегли на вапняному розчині всередині й знадвору. Але з боку західного нартексу (притвору. — *МР.*) вона наполовину в руїнах. Оповідали, що татари в давні часи її поруйнували і спалили, й вона залишалася зруйнованою близько ста років, була стійлом для домашнього бидла та в'ючних тварин. Потім її відбудували, та її зруйнували уніати, тобто руські прихильники Папи; вони виламали всі плити з підлоги й мозаїку та оздобили свої костьоли. Нам оповідали, що Софійську церкву, зі всіма її притворами, долішніми й горішніми галереями, прикрашувала мозаїка. Кажуть, церква мала сімдесят віктарів унизу й угорі. Коли її зруйнували згадані ляхи, вона лежала

в руїнах близько сімдесяти років, поки не з'явився (вічна йому пам'ять!) Петро на прізвище Могила, брат Мойсея, господаря Молдови (Могили належали до шляхетних молдовських родин. Наприкінці XVI ст., за підтримки польського гетьмана Яна Замойського, один з Морил, Єремія, став господарем молдовським, а 1602 року брат його Семен — господарем волоським, через сім років — господарем молдовським, але ненадовго. Спершу відступив господарство небожеві Костянтину, відтак турки позбавили Морил господарства. Петро, Семенів син, 1628 року став архимандритом Печерського монастиря, а з 1637-го по 1647 рік — Київським митрополитом. — *МР.*) Ставши митрополитом Руси, він постарався по змозі відбудувати Софіївську церкву й надати їй нинішнього вигляду (Київську Софію Петро Могила називав єдиною окрасою православного люду, головою й матір'ю усіх православних церков; до реставраційних робіт митрополит залучив відомого італійського архітектора О. Манчіні; з приводу реставрації у Триодії, виданій у Львові 1642 року, про Петра Могилу було сказано: «Церкву Святої Софії у Богом береженому місті Києві, колись святої пам'яті князем і самодержцем усієї Руси Ярославом збудовану й на взірець усьому світові виставлену, Преосвященство Ваше, в руїнах уже будучу, знову реставрував і до первісної оздобы коштом і стараннями довів, а до того й усередині розмаїтими іконами Святих Божих і прикрасами церковними дивно оздобив». — *МР.*) Бог нехай помилує його!

Коли уходиш до храму в західні ворота, то у праву руку бачиш нині двоє завмерлих вітварів: один — в ім'я Богоявлення, тобто Хрещення Господнього; тут стоїть з твердого, схожого на порфир, каменю шаплик для поважних людей, а всередині другого вітваря збереглися споруди. Обабіч, праворуч і ліворуч, цих

великих західних дверей зроблено ще малі двері. Кожен західний кут увінчує величезна, кругла, висока вежа з багатьма бійницями. До вежі ведуть двері, від них ступаєш на широкі, місткі й довгі сходи з багатьма приступцями й опиняєшся у найвищій бійниці, крізь яку виходиш на горішню галерею церкви.

З полудневого боку маємо п'ятеро дверей в'їжд, з північного — тепер двоє, одні з них — вхідні для всіх. Над ними — фреска Святої Софії: Христос, промені Духа Його Святого сходять на церкву; диявол із сарацинами в серпанкових тюрбанах натягують луки й вицілюються стрілами в церкву, ляхи з гарматами й рушницями її облягають.

Зі східного боку церква має сім апсид (апсид, чи абсида, — напівкругла чи багатокутна вівтарна частина храму, що виступає. — *МР.*), великих і високих; чотири з них однакові, а три низькі. В усіх апсидах багато великих вікон, усі з прозорим склом, навіть круглі віконця. У горішній галереї влаштовано двоє вівтарів, один навпроти одного. Кожен з них має над собою високу баню з осяйним позолоченим хрестом. Великий же вівтар дуже високий, немовби зливає в небеса. Обабіч нього височіють дві великі пілястри з гладенькими карнизами.

Уся зовнішня стіна церкви оздоблена декоративними нішами, що нагадують забілені вапном та алебастром вікна, в нішах — фрески святих. Число стовпів і пілястрів, що тримають на собі будівлю ззовні та зсередини, — десять. Довжина церкви складає двісті десять футів (фут — англ. ступня, міра довжини, від 28,3 до 32,48 см. — *МР.*), а ширина ще більша, бо нави (нава — витягнуте в довжину кульгове приміщення або частина його, відокремлена рядом колон чи стовпів, розрізняють середню, бічну та поперечну нави. — *МР.*) не просто полічити (насправді розміри Софіївського собору такі: довжина — 37 метрів, ширина —

35 метрів, висота від підлоги до zenіту центральної бані — 29 метрів. — *МР.*). Щодо нав із заходу на схід, то їх дванадцятєро, в один ряд, з восьмикутними стовпами й арками. Горішні галереї, скопійовані за константинопольським зразком, милують око вишуканим архітектурним мистецтвом.

Коли увіходиш до храму західними дверима, то зорові твоєму відкривається дивовижна краса мистецьки вимощеної багатобарвною мозаїкою підлоги хоросу. Така ж вона всередині вівтарів і перед ними. Посеред хоросу вивищується чотирикутний дерев'яний поміст із трьома приступками, засланий пречудовим червоним сукном. Над хоросом злинає догори склепіння головної бані з дванадцятьма за-склєними вікнами. У горішній частині зображено Господа Ісуса Христа з ангєлами, а по обводові — дванадцять учнів його, в чотирьох же кутках бані — четверо євангєлістів — усе це з пречудової позолоченої мозаїки з дивовижним орнаментом і грецькими написами. Так само оздоблено чотири арки й портики з цього боку.

Величавий вівтар нагадує славетний вівтар Константинопольської Святої Софії за довжиною, шириною, загальним обширом і добором кольорів мозаїки на його стінах та підлозі. У ньому, од верху апсиди до низу, по всій висоті пречудово понад усяку похвалу зображено на повен зріст Богоматір з хустою за поясом, вона стоїть, звівши догори руки з розкритими долонями. Це витвір з багатобарвної лискучої, позолоченої мозаїки. У Константинопольському храмі Святої Софії ми бачили досконале зображення на повен зріст Господа Ісуса Христа, Який благословляє. Тут же під мозаїчним зображенням Пречистої Диви ми бачимо стіл Таємної вечері в оточенні апостолів: Господь передає праворуч Петрові та його друзям Божественний хліб, кажучи (а суттєві слова зли-

нають з Його Божественних уст великими грецькими літерами): «Прийміть, споживайте, це тіло Мое!»; та інше Його зображення: Він подає чашу ліворуч, кажучи: «Пийте з неї всі, бо це — кров Моя Нового Заповіту, що за багатьох проливається на відпущення гріхів...» Нижче ікони Таємної вечері трое великих вікон. Між двома вікнами відтворено давніх Святих Олексія й Петра, митрополитів Київських, у шатах та митрах, білих, розшитих золотом, при них написано по-грецьки їхні імена. Праворуч од них стоять архидиякон Степан з кадильніцею і, як належить архиєреям, у світлих шатах Григорій Чудотворець, Григорій Нісський, Іван Золотоуст і Василь. Ліворуч, біля вікна, зображення Лаврентія, Миколи Мирликійського, Григорія Богослова, Папи Римського Климента та Єпифанія Кіпрського. Усі ці образи відтворено позолоченою мозаїкою і зроблено відповідні написи по-грецьки.

По всьому півколу катедри (горнього місця) побудовано три високі сходинок, а трон, що посередині, має шість таких сходинок. Стіни довкола нього оздоблено на висоту півросту розмаїтими породами мармуру та пречудовою кольоровою мозаїкою. Ця сама мозаїка та образи святих надають урочистої пишноти аркам вітарів і високої бані. Довкола святої апсиди написано мозаїкою по-грецьки: «Бог посеред неї, і вона не похитнеться; допоможе їй Бог од ранку до ранку». Оповідують, пригадуючи, як будувалася Константинопольська Свята Софія, що імператор Юстиніан повелів зробити такий напис на кожній цеглині, покладеній у муровану стіну.

Святий престол, відповідно до розмірів вітаря, вельми великий і опертий на основу. З тильного боку змайстровано своєрідну дощану арку зі сходами, на них рядком стоять підсвічники з традиційними зеленими свічами; коли їх засвічують, вони

утворюють гарну дугу — приємна втіха для зору. Праворуч од головного вівтаря зроблено двері та дуже високе вікно над ним, ці двері ведуть до першого вівтаря в ім'я Різдва Богородиці, високого, з банею й двома зашкльованими вікнами в передній (східній) стіні. Поблизу — ще один, такий самий, в ім'я Святого Михайла. З північного боку головного вівтаря влаштовано чотири вівтарі; два з них, з високими банями, — на честь Покладання Господа в гріб і Нерукотворного Образа, четвертий — в ім'я Святого Миколи (про третій вівтар Павло Халебський чомусь не згадує. — *М.Р.*).

Іконостас при воротах цих вівтарів пречудовий, величний; ще новий, надзвичайно великий, вражає уяву глядача. Не до снаги нікому описати красу й розмаїття різьблення й позолоти. Царські ворота, заввишки шість ліктів, завширшки два лікті, нагадують арку міської брами, як правило, двостулчасті й заглиблені в подобищу склепіння, прикрашені різьбленням і позолотою. На одній стулці зображено срібного лелеку; він продовбав собі дзьобом бік, і кров скапує на лелечат під ним; ніхто не відрізнити це зображення від карбівки. Ікони, числом дванадцять, благоліпні, великі, ніби заглиблені в ніші, що їх утворюють товсті бокові колони, різьблені й позолочені. Колони, що обрамлюють ікони Господа та Богородиці з боків, масивні й дуже високі, оздоблені глибоким різьбленням, що відтворює виноградну лозу з лискучими гронами, зеленими й червоними. Над іконостасом і всіма тяблама (тябло — ряд в іконостасі, ярус; іконостаси бувають дво-, три- та багаторядні; де цього нема, тяблом називають ікону «Таємної вечері» над царськими ворітьми. — *М.Р.*) бачимо вельми широку раму, різьблену й позолочену; вона починається й закінчується над дверима чотирьох вівтарів і має не пряму лінію, а утворює западини. Розп'яття Господа

над нею вельми вишуканої роботи; довкола нього, згори донизу, своєрідна різьблена рама, оздоблена маленькими круглястими заскленими іконками святих і апостолів.

У ліву руку від ікони Господа стоїть ікона Святої Софії, роботи мудрого й досвідченого умільця; посередині зображено церкву з колонами, своєрідним склепінням на підмурівку; над церквою Ісус Христос, його Дух Святий сходить на неї в сяянні; внизу змальовано гієн; довгоносий диявол з луком і стрілами в руці, коло нього велика кількість бусурманів у серпанкових тюрбанах стріляють з луків стрілами в церкву; юрмисько ляхів у капелюхах і шатах стріляють з рушниць і гармат, усі вони воюють проти неї (уже 1871 року такої ікони в Київській Софії не стало. — *МР.*).

Сходами однієї з наріжних веж ми піднялися на другий ярус церкви. Це місце не може не зачарувати, звідси видко хорос та вівтарі. Ярус має дві нави: одну — з п'ятьма банями, в передній (східній) частині один з вівтарів в ім'я Святого Миколи; друга нава також з п'ятьма банями, в передній частині вівтар в ім'я Святого Дмитра. Вони виходять на нижні вівтарі. Парапет перед арками витесано з одного бруса червоного каменю та йде від основи одної арки до сусідньої, на ньому викарбувано хрести й постаті, достеменно як у Константинопольській Святій Софії. Над цими двома вівтарями височать дві бані зі скляними вікнами. Число арок цієї галереї — тридцять, а бань — десять. Інші два вівтарі поблизу північних дверей, по праву руку, як виходиш із церкви, у приземкуватих нішах. Замість тябел зроблено простору залізну клітку, оздоблену усілякими фігурами й зображеннями ангелів і святих, чиї обличчя зазвичай білясті, а шати позолочені, з хрестами й грецькими написами, квітами, зеленими й червоними, і т.ін., — усе оздоблення виготовлено з тонкого залізного листа з кріпленням і вражає уяву.

В одному з описаних вівтарів стоїть масивний біломармуровий саркофаг з віком, схожим на могилу, та хрестами (саркофаг Ярослава Мудрого, за князювання якого зведено в Києві Святу Софію. — *МР.*); він нагадує ступу Святого Іліана в Емесі (в Емесі, Хомсі, де виготовляли мідні ступки, існувало повір'я, нібито Святий Іліан являється ночами до хворих, ударяючи в ступу, і зцілює їх. — *МР.*). О диво! Звідкіль кияни привезли цей мармур, ці великі надвірні колони, в цій-бо країні, безперечно, нема каменярень, де видобувають мармур? Мабуть, привезли на суднах з Мармара, що поблизу Константинополя, Чорним морем, відтак увійшли в ріку Дніпро, яка в нього впадає, і вивантажили мармур тут, у Києві. З Києва та інших міст кораблі ходять по ріці Дніпру й виходять у Чорне море.

Завваж, читачу, що всього бань ця церква має вісімнадцять, а позолочених хрестів на банях, зубцях і пагорбистих склепіннях тридцять шість. Велика баня (церковна баня — символ неба. — *МР.*) височіє посередині, її прикрашує глава, вишукана, легка — на подив глядачів. Усі бані окуто блискучою бляхою.

Ось що ми зібрали й переповіли, над чим я старанно працював, не спавши ночами, докладаючи зусиль та непокоячись, — щодо опису будівлі Святої

Софії в країні козаків, що не має собі
подібної, крім однойменної в
Константинополі.

ДЕНЬ ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ

Понеділок, 3 липня літа Божого 1654-го.

КИЇВ. ЗОЛОТОВЕРХИЙ МИХАЙЛІВСЬКИЙ МОНАСТИР.
КИЇВСЬКА ФОРТЕЦЯ, ЗБУДОВАНА МОСКОВИТАМИ. ОПИС
МІСТА. БРАТСЬКИЙ МОНАСТИР.

Затим владика Феодосій, архимандрит Михайлівського монастиря, що поблизу Софійської церкви, навпроти, приїхав каретою запросити до себе нашого владика патріарха (наприкінці травня того 1654 року гетьман Богдан Хмельницький звернувся листовно до московського царя Олексія Романова з проханням підтвердити привілеї Київського митрополита Сильвестра Косіва та ігумена Київського Михайлівського монастиря Феодосія Васильовича; у наступні дні гетьман клопотав за ченців Київського Богоявленського Братського, Київського Пустинного Микільського та Печерського монастирів. — *МР.*).

Ми вирушили до нього. Це зовсім недалеко (через тодішню Софійську Слободу, що займала нинішній майдан Богдана Хмельницького та прилеглий мікрорайон. — *МР.*). Наш владика патріарх вийшов з карети перед брамою, і ми увійшли до монастиря. Усі його будівлі дерев'яні, а святу церкву, благоліпну, високу й гарну, змуровано з каменю на вапняному розчині; церковні бані високі, всі окуті золотом. Церква має одну наву; по обводі численні засклені вікна. Забудова трьох описаних церков (Печерської

Великої, Софійської та Михайлівської. — *МР.*) однакова й одночасна. Архирейське місце пишне й гарне. Перед ним, у ліву руку, зображення Теофана, патріарха Єрусалимського, у митрі, мантиї та з наперсним хрестом.

Великий вівтар схожий на вівтар Святої Софії, Печерської Великої церкви, з трьома великими вікнами. На передній, східній, стіні позолоченою мозаїкою відтворено образ Богородиці, вона стоїть, звівши руки з відкритими долонями до неба; таке ж зображення Господа, Який подає учням зобабіч себе божественні хліб і вино (плоть і кров Його. — *МР.*). Нижче такі ж мозаїчні зображення архирейів. Праворуч од цього вівтаря — другий, з високою банею, а ліворуч — третій.

Свята церква має троє дверей: одні, великі, — північні, а інших двоє ведуть до обидвох хоросів. Коли увіходиш до північного хоросу, бачиш у ліву руку перед собою вишуканий вівтар. Він має двостулчасті залізні ґратки, викуті з досконалою умілістю, прикрашені мальованими квітами й зображеннями ангелів і святих, на взірець описаної нами клітки у Святій Софії. В середині цього вівтаря стоїть гарна рака з мощами Святої Варвари Баальбекської (Ліопольської). Праворуч од вхідних церковних дверей бачиш у західному вуглі другий вівтар, поза яким ще шостий вівтар. Всю підлогу церкви вимощено великими червоними плитами.

Щодо ікони Святого Михайла, то її вельми благоліпно, благоговійно пошановують. Кольчуга, лати, шолом, наручі, зброя — карбівка з чистого срібла, а виступи й усе інше — позолочено. Це — робота справдешнього умільця (за тих часів словом «умілець» висловлювали найвищу похвалу майстрові; Павло Халєбський не дарма так багато уваги приділяє описові Божих храмів у країні козаків; їх-

ня архітектура, внутрішнє оздоблення, одне слово, краса — то для нього, судячи з усього, істина, що перетриває віки. — *МР.*)

Ми відстояли у Свято-Михайлівській церкві обідню, потім, за трапезою, милувалися монастирськими садками та вежею бань над монастирською брамою, після чого повернулися до монастиря Святої Софії.

Поряд з Михайлівським монастирем та брамою Святої Софії зведено дерев'яні стіни й вежі та викопано рови фортеці, щойно спорудженої Богом береженим царем Олексієм (будівництво в Києві московської фортеці стало найпершим брутальним порушенням Переяславського трактату з боку царя Олексія Романова; московити прийшли сюди не прохані; гетьман Богдан Хмельницький не давав дозволу на будівництво фортеці, і митрополит Сильвестр Косів чинив цьому спротив, тим паче що це була церковна земля, та московити ні на що не зважали, вони, як пише Михайло Грушевський, знали: за ким буде столиця, за тим піде й увесь край. — *МР.*). А що московити мають здоровий глузд, як ото франки (Павло Халєбський, можливо, мав на увазі французького інженера-фортифікатора Гійома Левассера де Боплана, який, перебуваючи на службі у Польської Корони, спроектував фортеці Кодак, Батіг та інші. — *МР.*), то придумали для захисту фортеці такі хитромудрі пристрої, яких ми не бачили навіть у їхній країні.

Ці московити поробили зокола фортечних стін, понад ровами, засіки з дубових колод, схожих на дебелі й довгі осі зрошувальних коліс, припасували до них навхрест, як ото хрестовини в криничних коловоротів, гострі, немов кинджали чи вістря ратищ, палі й поклали їх понад землею двома ярусами заввишки приблизно півтора людського зросту. Ворог-нападник не зможе проникнути до фортеці

крізь такі засіки ні низом, ні горою; якщо зависне на горішньому ярусі, то неодмінно впаде на нижній, нахромиться на гострі палі і тут знайде свою могилу. Мости перед ворітьми підіймаються ланцюгами, а запаси пороху для гармат, яких тут багато, зберігають у підземних льохах. У кожній надбрамній вежі висить великий дзвін. На випадок небезпеки б'ють у дзвони на сполох, даючи знати фортечній залозі. Начальниками у фортеці царські воєводи (Ф.С. Куракін і Ф.Ф. Волконський. — *МР.*), під рукою у них шістдесят тисяч стрільців. Одні з них чатують удень, інші — вночі. Один з воєвод прийшов до нас цього дня й шанобливо уклонився владиці патріархові.

І ось до цієї місцини простягалось стародавнє місто Київ. Коли його захопили вороги (зокрема, й суздальський князь Андрій Боголюбський, який 1169 року учинив у Києві жакливу різанину, не милуючи ні старого, ні малого, пограбував Святу Софію, Десятинну та інші церкви й монастирі, вивіз до Суздаля ікони, ризи, церковні книги, дзвони та інше добро. — *МР.*), то з плином часу місто перетворилося на руїну і кияни переселилися з гори в діл, на рівнинний берег великої ріки Дніпра. Шлях до Києва долішнього такий: ти входиш в одну браму й виходиш крізь іншу; тоді узвозом, прикрим і вузьким, де не розминутися двом зустрічним однокінним повозам (ідеться, мабуть, про нинішній Андріївський узвіз. — *МР.*), спускаєшся з гори, де стоїть новозбудована фортеця й звідки видно долішнє місто, і вже ти тут. Нині від стародавнього Києва залишилися Свята Софія й Михайлівський монастир. Усі міста цієї країни збудовано з деревини, якщо їх підпалили, то згоряють дотла, залишаються лише кам'яні будівлі. Тож після того, як міста було зруйновано, довкола них вибудували нові монастирі й укріпили

їх. А старійшин у містах і селах цієї країни, щоб ти, читачу, знав, називають старостами.

Нам оповідали, що, починаючи з Печерського та довколишніх монастирів, Святої Софії і зруйнованих сусідніх церков, а також кам'яних, які тепер під захистом фортеці, зруйнованих і відбудованих, до Києва та околиць його, — усього налічишдесь близько сотні церков і монастирів.

ДЕНЬ ДВАДЦЯТЬ П'ЯТИЙ

*Вівторок, 4 липня літа Божого 1654-го.*ПРОЩАННЯ З КИЇВСЬКИМ МИТРОПОЛИТОМ.
ДОЛІШНІЙ КИЇВ.

У вівторок, 4 липня, ми попрощалися з митрополитом і, після того як він сповістив кого треба і нам нарихтували там велике помешкання, спустилися з горішнього Києва в долішній (мабуть, Павлові Халєбському не розповіли, що долішній Київ називається Подолом. — *МР.*). За звичаєм митрополит дав нам супровід — озброєних челядників-верхівців.

Коли ми подолали прикрий узвіз, нас зустрів густий гурт панотців і дияконів, у шатах, з корогвами та свічками. Вони увели нас до пишної — посеред ринку — церкви з п'ятьма банями, розташованої хрестовидно, названої в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці. Звідси, ступаючи попереду, вони повели нас до великого помешкання, де ми й отаковилися.

У цій частині Києва також густо людей знайомих, поважних, ясновельможних панів та багатіїв. Їхня прикмета — бамбукові та з іншого дерева дебелинькі ціпки. Вони стали привозити нам каруцями у великих барилах медівку та пиво. Щодо горілки, то її тут багато. Хліб нам постачали одною мірою — химлями (химля — сирійська міра ваги, одна химля — понад двісті тридцять кілограмів. — *МР.*), а рибу — кин-

тарями (кинтар — двісті двадцять вісім кілограмів. — *МР.*), бо цього всього в них удосталь. Риба напродиво дешева, будь-яких гатунків і видів (тоді у ріках, озерах та лиманах виловлювали на продаж білугу, часом до трьох сажнів завдовжки, осетрів, севрюгу, стерлядь, сомів, сазанів, або коропів, судаків, або сулів, окунів, шук, тараню, скумбрію, вирезуб, рибець, бичків, камбалу, або піврибицю, язів, чаликів, марену, лящів, оселедці, білизну, шаблі, пліток, карасів. — *МР.*), бо ж поряд велика ріка Дніпро, якою ходить багато кораблів. До слова, вони велетенські. Ми виміряли довжину від носа до корми одного з них, видовбаного із суцільного стовбура (такі човни називалися «дубами». — *МР.*), вона дорівнювала півтора сотні шібрів (сирійська міра довжини, один шібр — 22,5 сантиметра, отже, довжина дуба складала близько 34 метрів. — *МР.*). А на цій ріці багато суден, видовбаних із суцільного стовбура, довжина яких сягає десять зірів (зір, лікоть — 67,98 сантиметра. — *МР.*). І цими довбанками, як ми вже згадували, ходять аж до Чорного моря (мабуть, Павло Халєбський під «довбанками» має на увазі козацькі чайки, які брали на борт до п'яти–семи десятків козаків, крім легких гармат і запасу харчів, але чайки мали тільки видовбане днище, а облавки — борти — нашивалися із просмолених, щільно припасованих дощок, здається, уперше чайки став майструвати князь Дмитро Вишневецький-Байда, тому їх називали ще байдаками, згадаймо народну пісню: «По синьому морю байдаки під вітром гуляють, братів щоб визволити, запорожці чимдуж поспішають». — *МР.*)

Будинки в долішньому Києві ошатні, високі, поставлені в зруб, з деревини, обтесаної зі всіх боків (дерево спилювали чи зрубували ще до сокобродіння, тоді висушували в природних умовах; перший вінець тесали з дуба, як найтривкішої деревини, у спідній частині кожного бруса вирубували жолобок, аби

щільно прилягав брус до бруса, кінці брусів не спилували, а обрубували, ущільнюючи в такий спосіб деревні волокна, чим запобігали загниванню. — *МР.*) Коло кожної хати, неначе коло палацу, росте великий сад, тут побачиш плодові дерева, які лише в цій країні прижилися: сила-силенна шовковиці білолистої та червонолистої, але ягодами цими нехтують, горіхів, винограду (в тодішніх садах, крім цього, росли яблуні, груші, вишні, сливи, терен, калина, барбарис, персики, ожина, дикий чай, шавлія. — *МР.*) А на доглянутих огіркових грядках вони висівають крокус, руту і гвоздику усіляких барв.

Купці привозять сюди оливкову олію, мигдаль, оливки, рис, родзинки, смокви, тютюн, червоний сап'ян, шафран, прянощі, перські килими та бавовняні тканини — у великій кількості з турецьких володінь, що їх відділяє од Києва сорок днів шляху. Але увесь цей крам вельми дорогий.

Жіноцтво торгує на мальовничих ярмарках та в чудових крамницях виробами з тканин і соболиного хутра; молодиці пишно вбрані, заклопотані своїм ремеслом, і ніхто не пасе їх ласим поглядом. Нам оповідали, що в країні козаків існує звичай: коли заскочать на перелюбстві чоловіка або жінку, негайно виступають проти них цілою громадою, розтелешують і становлять під рушничне дуло. Цього закону ніхто не може уникнути.

Не дивно, що в цьому долішньому місті багато роботи для козацьких малярів. І є серед них справдешні умільці, які володіють досконалим хистом змальовувати людей такими, якими вони є, а також зображувати в усіх подробицях страждання Господні, як про це буде мовлено.

Скільки скорботних зітхань, скільки стогону сердечного в ляхів, шляхти й поспільства про цей Київ, він-бо вважався престольним містом, великою столи-

цею їхніх королів (чи не відтоді, як Болеслав Хоробрий, польський князь, а відтак і король, пощербив меча об Золоті ворота і згвалтував двох князівен, доньок Ярослава Мудрого. — *МР.*), бо густо заселений шляхтою. Усі ці розкішні палаци, ошатні будинки й сади належали шляхті та багатим іудеям. Вони мали тут дві благоліпні церкви, змуровані з каменю на вапняному розчині, їхнє склепіння підтримували високі стовпи. Одна з них давня, друга — новіша, тендітна, вишукано оздоблена архітектурними дивами. А проте, збудована, як було задумано, вона тепер оплакує богомільців, які сюди приходили, а далі їх поглинули доля і час. Зрештою, ні гіпсове ліплення гарної стелі, ні інші прикраси так і не довершені оздоблювачами. Занедбана, вона стала місцем, де справляють людські потреби, і стійлом для бидла та в'ючних тварин. Неоковирна, обгуркана, полускана, густо вкрита темно-сірою пліснявою та зеленим мохом, вона тільки й тримається на підмурівку й стовпах.

У цих двох церквах у середмісті й тих, що на околицях, правило кілька тисяч єзуїтів, точніше, єзидських ксьондзів. Коли з'явився в цій землі Хміль і, обходячи в усіх напрямках країну, тлумив усіх тих з них, хто потрапляв йому до рук, то ті, хто лишився живим, утікали сюди, кажучи: «Нам нема ніде порятунку, окрім як тут», бо це долішнє місто, на їхню думку, недоступне для приступу та облоги, оточено фортецями та горами. А проте Хміль і козаки проникли сюди, пов'язали їх мотузками, що ними вони підперізувалися, і, піддавши спочатку великим тортурам, повикидали в ріку Дніпро, а кого й псам безпритульним.

Єзуїтам мало було того, що вже мали ляхи, заповзялися винищити увесь рід козаків, загарбати Печерський монастир і Святу Софію, перетворити на свої костьоли й кляштори. Тоді Хміль спалахнув гнівом, як ото пророк Ілля, помстився їм, визволяючи обраний

народ Божий з рук невірних і мерзенних людців, у яких багато голів, та нема тої, що до булави, і визволив його від рабського гноблення безбожними іудеями й від влади лихих вірмен-єретиків. О невірні! О вороги істинної віри! Ви настановляєте ворогів віри панами над християнами, правителями над обраним Божественним народом православним, аби, гнобячи його, свавільно навертати у свою віру, аби, поневоливши його й терзаючи через його ворогів, примусити прийняти вашу релігію. Чому ви не проповідуете безбожним іудеям і не вихрещуете їх у свою віру, аби повернути їх на істинну путь і зробити їх християнами засобами проповіді та вчення? Вірмен-єретиків ви робите своїми спільниками. Ви примушуєте козаків, які християни, до молитви з вами у ваших костьолах. Але апостоли за давніх часів проповідували тільки народам заблуканим і невірним та ізраїльтянам; ви ж чинили тоді всупереч проповіді святих апостолів і дали ворогам Божим єретикам вивищитися над православними, аж Господь розгнівився на вас і винищив багато тисяч з вас, давши силу кожному з козаків примусити тікати сотні вас, а сотням — тисячі, а вас, пихатих, піддав презирству й знищенню, як обіцяв устами древніх своїх пророків. Він визволив козаків із рабства, і вони стали кращими, обраними синами. Через своє терпіння вони, зрештою, стали спадкоємцями Його Царства; вас же Він зробив живою їхніх мечів, а в майбутньому житті — народом заблуканим і лихим, згідно з тим, як Він обіцяв,

що буде нечуйним до пихатих і дарує свою
благодать покірливим, лихі ж стануть
клеветами проклятого
сатани.

ДЕНЬ ДВАДЦЯТЬ ШОСТИЙ

Середа, 5 липня літа Божого 1654-го.

КИЇВ ДОЛІШНІЙ.

Перед четвергом ми відстояли Божу службу в благоліпній церкві з трьома вівтарями: в честь Світлого Воскресіння Господнього, Петра і Павла та мученика Євстафія, чий образ бачимо на дверях його вівтаря: він зсідає з коня, а неподалік — олень, у рогах якого Христос бесідує з Євстафієм.

У кожній з церков київських побачиш зображення мерзенного зборища проти Господа нашого: іудеї бундючаться на кріслах, тримаючи в руках письмові свідчення, і Никодим — те, що він написав; Пілат, сидячи на троні, умиває руки, а Пілатиха щось нашіптує йому на вухо; внизу — Господь, нагий, пов'язаний; Каяфа безбородий, в одягові, схожому на вірменський, такий же ярмулці на голові, стоїть вище за всіх і роздирає на собі одяг.

ДЕНЬ ДВАДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ

П'ятниця, 7 липня літа Божого 1654-го.

КИЇВ ДОЛІШНІЙ. МОНАСТИР САГАЙДАЧНОГО. БЛАГОВІЩЕНСЬКА ЦЕРКВА. ТРАПЕЗНА, ІІ МИСТЕЦЬКЕ ОЗДОБЛЕННЯ.

У п'ятницю ми слухали літургію у великому монастирі, який називають їхньою мовою монастирем Сагайдачного, тобто в монастирі трьох братів-гетьманів, які його збудували. Він у честь Богоявлення, має ігумена й ченців (року Божого 1615-го Гальшка, Ганна, Гулевичівна, дружина мазирського маршалка Степана Лозки, подарувала свою садибу з будівлями й майданом на Подолі під Братський монастир за умови, що він ніколи не перейде з православної віри в католицьку; тут збудували Богоявленську церкву; року Божого 1620-го Єрусалимський патріарх Теофан, який на прохання гетьмана Петра Сагайдачного висвятив на Київського митрополита Йова Борецького, архимандрита Золотоверхого Михайлівського монастиря, схвалив статут Братського монастиря й поблагословив його. — *МР.*)

Перед монастирською брамою вкопано два дерев'яні стовпи, їхнє різьблення таке дивовижне, немовби стовпи сплетено з пелюсток, на них висить годинник, а міський годинник долішнього Києва — на дзвіниці.

Край воріт височіє Благовіщенська церква, гарна, з банями й вікнами. Зокола церкву оточують галереї;

кожні з трьох вхідних дверей увінчує баня. В середині просторо, велично, амвон зі сходинками. У хоросі круглий дерев'яний поміст; місця для стояння ідуть рядами й звернуті до сходу, перед ними з правого боку гарне архиерейське місце, тильний бік якого гранчастий. Церковні бані величаві й дуже високі.

Після обідні нас повели до трапезної. Вона має одну наву, змурована з каменю на вапняному розчині, з довгим склепінням, одвірки мармурові. У ній два столи й велика кількість застелених вікон. У передній (східній) частині вівтарна апсида уміло розписана. У нижньому поясі апсиди зображено Господа (нехай буде прославлено ім'я Його!), який постить на горі; диявол, стоячи перед Ним, спокушає Його, він тримає в руці три камені й каже: «Якщо ти — Син Божий, то скажи цим каменям, щоб вони стали хлібами!» Інше зображення — на іншому місці: Господь каже йому: «Відійди від мене, сатано!» Третє зображення: Господь зіходить з ослика й виливає вино та оливу на спійманого розбійника. Четверте: Він несе на плечах заблуदлого агнця, а вівцю прив'язано між деревами на гірській вершині; п'яте — на вівтарній арці: поперше, двоє римських легіонерів б'ють Його по голові дубцями, а третій подає Йому зелений пагін з листям і свіжими квітами; по-друге, двоє воїнів ведуть зв'язаного Господа, один — у римських обладунках, в іншого на голові білий серпанковий тюрбан; на горішній частині арки зображено, як нагий, поранений Господь сидить на стільці, а з Його утроби проростає виноградна лоза й осіняє Його голову; в руках Він тримає гроно, вичавлює сік у чашу, відповідно зі словами Його (нехай прославиться Його ім'я!) у Євангелії: «Я питиму нове в Царстві Отця Мого». Під цим — четверте зображення: Господа прив'язано до стовпа, двоє б'ють Його бичем з металевими шипами й терновим вінком. Нижче — п'яте

зображення: Пілат у круглій білій серпанковій чалмі, як у мулли, перед ним Господь, судимий, оточений воїнами. На передній частині арки шосте зображення: Господь несе хреста й у знеможі припадає до землі, потім хреста перекладають на Симона Кірінейця; воїни оточують Христа, Марія — не мати Його — витирає піт з Нього хустинкою. На самісньому верху арки сьоме зображення: Господа розп'ято вкупі з розбійниками, Пресвята Діва непритомніє, її підтримують Соломія і Марія. У нижній частині північного боку арки восьме зображення: Пілат умиває руки, на голові така ж чалма. Іконописець намалював розп'яття наверху передньої частини арки з такою метою, аби його міг бачити кожен, хто увіходить до трапезної. З правого боку ведуть на

Голгофу Господа, який несе свій хрест, з лівого — також ведуть на гору осудженого.

Розписано також і всю
трапезну.

ДЕНЬ ТРИДЦЯТИЙ

Неділя, 9 липня літа Божого 1654-го.

КИЇВ ДОЛІШНІЙ. ОБІДНЯ В ЦЕРКВІ УСПІННЯ ПРЕСВЯТОЇ БОГОРОДИЦІ. ВЕЛИКІ УРОЧИСТОСТІ. ЩО НОСЯТЬ НА ГОЛОВІ КИЇВСЬКІ ДІВЧАТА.

У восьму неділю по П'ятдесятниці наш владика патріарх відслужив обідню в церкві Успіння Пресвятої Богородиці на прохання мешканців долішнього Києва. Були великі урочистості. Святий престол прикрасили василечками й іншими квітами. Наш владика патріарх роздарував антидор усім присутнім у церкві богомольцям, навіть хлопчикам і дівчаткам. Знай, читачу, що доньки київських вельмож носять на голові віночок з чорного оксамиту, розшитий золотою ниткою, оздоблений перлами й коштовним камінням, на взірець корони, вартістю двісті злотих — більше чи менше. Доньки бідняків сплітають собі віночки з усіляких квітів. Цього вечора випав переддень празника Святого Антонія Нового, слави землі козаків, який укупі з другом своїм Феодосієм спочиває в печері Печерського монастиря, заснованого ними.

ДЕНЬ ТРИДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

Понеділок, 10 липня літа Божого 1654-го.

РОЗГУЛ СТИХІЙ. ВІДЇЗД ІЗ КИЄВА. ПЕРЕПРАВА ЧЕРЕЗ ДНІПРО. ПОДАЛЬШИЙ ШЛЯХ КРАЇНОЮ КОЗАКІВ. МІСТЕЧКО БРОВАРИ.

Починаючи з недільного надвечір'я, перед заходом сонця, і до полудня наступного дня, тобто понеділка, 10 липня, безугавно дзвонили усі дзвони, сіючи тривогу. Цієї ночі зовсім ніхто не спав — стільки відправлялося служб під перегук дзвонів. Цієї ночі й після того ішов дощ, сталася повінь, повіяло сильним холодом, наліг туман, ніби це вже було 10 грудня.

Ми виїхали з долішнього Києва в понеділок 10 липня та опинилися за міською околицею, на березі славнозвісного Дніпра, більшого за Дунай. Ми повантажилися на великі судна вкупі зі своїми повозами й кіньми та плвли за течією близько двох годин, милуючись краєвидами правого берега, монастирями на київських горах, а саме: Михайла, Миколи, Печерським, тим, що його збудував молдовський господар Василь (невідомо, що за монастир. — *МР.*), церквами, печерами. Потім ми ступили на землю лівого берега.

Далі їхали вузьким шляхом поміж озерами та піщаними косами й кучугурами, неоглядною пущею, де ростуть самі тільки сосни; схожі на кипариси, вони вражають уяву.

Увечері, здолавши дві милі, прибули в невеличке містечко, назва якого — Бровари (першу згадку про місто броварів-пивоварів датовано 1628 роком, воно було власністю Вишневецьких; у травні–червні 1648 року князь Ярема Вишневецький укріпив Бровари, залишив загін дворового війська, озброївши його півсотнею гаківниць, тобто фортечних рушниць; з наступного, 1649-го, Бровари — сотенне місто Київського полку; нині — районний центр Київської області. — *МР.*) Містечко має гарненьку церкву в ім'я Петра й Павла, а при ній — двір, заселений ченцями, бо це — маєтність Печерського монастиря.

ДЕНЬ ТРИДЦЯТЬ ДРУГИЙ

*Вівторок, 11 липня літа Божого 1654-го.*ПОДАЛЬШИЙ ШЛЯХ. МІСТЕЧКА ГОГОЛІВ,
РУСАНІВ, ЯДЛІВКА.

Ми вирушили з Броварів у вівторок, 11 липня. Промандрували дві великі милі й прибилися до великого міста, обкопано-го двома ровами з проточною водою, з іншим укріпленням та замком. Воно називається Гоголів (поселення згадується в історичних документах того ж року, що й Бровари; на довколишніх болотах серед пернатої дичини переважали гоголі, вони й дали назву містові; Тарас Шевченко вживає й іншу назву — Оглав; за Хмельниччини — сотенне місто Переяславського полку; нині Гоголів — село Броварського району, Київської області. — *МР.*). У місті дві церкви: одна — в ім'я Преображення Господнього, друга — Різдва Пресвятої Богородиці. Стоїть також католицький костьол, ще не добудований. Наш владика патріарх звелів мешканцям Гоголева добудувати його, освятити і, назвавши церквою Святого Юрія, провадити в ній службу Божу.

За милю від Гоголева зустріли поселення на ймення Русанів, воно має церкву, поблизу розливається широчезне озеро, на березі стоять дуже великі млини й сукновальні. За півмилі ми приїхали у невелике поселення з мальовничою форте-

цею на ім'я Ядлівка (Русанів на правому березі Трубежа і така ж рівнинна Ядлівка, сьогоднішня Перемога, де так багато простору, — села Баришівського району, Київської області. — *МР*). У містечкові пречудова церква Різдва Пресвятої Богородиці. У Ядлівці ми заночували.

ДЕНЬ ТРИДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

*Середа, 12 липня літа Божого 1654-го.*ВЕЛИКЕ МІСТО БАСАНЬ. ЗВИЛЮДНІЛЕ
МІСТО БИХІВ. ЦЕРКВИ.

Спорядившись у середу вранці, ми проїхали три милі й прибули у велике місто з трьома фортецями й трьома ровами. Назва його — Басань (на річці Недрі, притоці Трубежа, відоме з XV століття як фортеця для захисту від татарської навали; за часів Хмельниччини — сотенне місто Прилуцького полку, який мав дев'ятнадцять сотень, а полковниками були Іван Мельниченко, Федір Кисіль, Тиміш Носач, Іван Шкурат, Семен Герасименко, Яків Воронченко, Петро Дорошенко; нині це — Нова Басань, село Бобровицького району, Чернігівської області. — *МР.*). У серединній фортеці стоїть церква з банями в ім'я Різдва Пресвятої Богородиці; іконостас тонкої роботи, вишуканий, поєднання синяви із золотом створює враження парчі. Навпроти — занехаяний костьол ляхів. У третій фортеці залишилися пречудові палаци ляхів, дорогі, високі, але спорожнілі.

Виїхавши звідси, ми промандрували одну милю й прибули у велике місто на ймення Бихів, також із трьома фортецями і ставом (сотенне місто Прилуцького полку, нині — село Бобровицького району, Чернігівської області. — *МР.*). Це вельми велике місто, як-от Васильків з його спорожнілими будівлями,

та сильна моровиця, спіткавши його, винищила всіх мешканців, тепер місто занедбано, людей мало, і вони дуже нещасні.

У дворі другої фортеці стоїть церква в ім'я Різдва Пресвятої Богородиці, чий образ бачиш по ліву руку від образу Господа, як заведено в країні козаків. Ікона велика й умілого письма: Анна (Маріїна мати. — *МР.*) відпочиває, а Святу Діву купають, один з ангелів тримає в руках глечик, другий — ночовки, третій — рушник; Яким (Маріїн батько. — *МР.*) спостерігає за діємством крізь вічко з кімнати. Праворуч од ікони Владичиці благоліпна ікона Трійці: трапеза Авраама й ангелів, перед ними на таці запечене порося; Сара й Агар несуть дзбани з питтям; над головами ангелів зображення Содома й Гоморри, вельми виразно виконане: на ці міста спадає з неба вогонь, і ангел руйнує їх, вежі перекидаються й падають; Лот і дві його доньки утікають, а дружина його обернулася — і перетворилася на соляний стовп. Це чудесна ікона! Починаючи від кордону землі козаків і в країні московитів повсякчасно вельми дбають про ікону Трійці, вона неодмінно буває в кожній церкві, як ікона Спаса Нерукотворного над царськими ворітьми.

Трійцю з трапезою й Сарою, що усміхається
за ширмою, зображують також
і на коштовних ошатних
корогвах.

ДЕНЬ ТРИДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ

Четвер, 13 липня літа Божого 1654-го.

ПОДАЛЬШИЙ ШЛЯХ. БЕЗЛЮДНІ СТЕПИ. ЗРУЙНОВАНЕ МІСТО ПІДДУБІВКА. МІСТО ПРИЛУКИ. ПАЛАЦ ЯРЕМИ ВИШНЕВЕЦЬКОГО. ЛАЗНЯ ЗАГАЛЬНОГО КОРИСТУВАННЯ. ПРИЛУЦЬКІ ЦЕРКВИ.

Учетвер ми виїхали удосвіта з Басані, залишили позаду три великі милі, подорожуючи безлюдними степами, і прибули до зруйнованого міста на ймення Піддубівка (уперше згадується в історичних документах за 1629 рік; сотенне місто Прилуцького полку, зруйноване литовським князем Янушем Радзивіллою у помсту за Переяславський трактат перед Великоднем; нині — село Прилуцького району, Чернігівської області. — *МР.*). У місті стоїть церква в честь Різдва Пресвятої Богородиці, а людей дуже мало.

Відтак, подолавши великі чотири милі, приїхали увечері до великого впорядкованого міста Прилуки з великим укріпленням (одне з найдавніших українських міст на річці Удаї; згадується в Іпатіївському літописі за 1092 та 1138 роки у зв'язку з боротьбою проти половців; з 1648 року — полкове місто; нині — районний центр Чернігівської області. — *МР.*). Фортеця в середмісті дивовижна за своєю висотою, укріпленням, вежами й гарматами в бійницях, своїм упорядкуванням та глибиною рову з проточною водою. З полуденного боку влаштовано потаємну копанку, де збирають воду з озер та річок для потреб міста на випадок облоги.

До фортеці ведуть потаємні підземні ходи. Посеред фортеці стоїть величний і дуже високий палац, дивовижний за обширом як низом, так і горою, масивністю покладених у зруб брусів, відгембльованих зсередини і знадвору та щільно припасованих один до одного, височезними — вищими од кипарисів — димарями.

Палац не добудовано. Дату забудови написано по-грецьки на фронтоні під двоскатним дахом з різьбленими прикрасами й прибудовами, які побачиш на будівлях Ханаану й області Маари, — 1647 рік; отже, палац стоїть уже сім років відтоді, як фортецю здобули козаки через рік після повстання, бо нині 1654 рік од Різдва Христового. Цей палац належав четвертому з ляхів-магнатів на ім'я Вишневецький, що походить од слова «вишня» (друге прізвище князів Корибутів походить од назви маєтку Вишнівця, що на Волині; збудувавши у Прилуках міцну фортецю та пишний палац, Ярема Вишневецький мав намір перенести з Лубен до Прилук свою резиденцію. — *МР.*)

Його володіння були безмежні, від ріки Дніпра до ріки Сейму, на якій стоїть Путивль, тобто до кордону Московії. Вишневецький мав під рукою шістдесят тисяч добірного жовнірства з молдован, греків, арнаутів, німців та багатьох інших народів. Татари прозвали його кучук-шайтаном, тобто маленьким дияволом, бо він раз у раз нападав на їхню країну, з якою межували його володіння, спалював, плундрував.

Коли заявився Хміль і визволив землі по той бік Дніпра до Києва, Вишневецький удався до нього і, виказуючи йому дружбу, прагнув його ошукати, бо підступність загніздилася в його серці. Він плекав такий намір: коли Хміль із військом піде в країну ляхів і заглибиться в неї, рушити слідом зі своїми найманцями та в такий спосіб заскочити його спереду і ззаду. Та Хміль, обдарований неабияким розумом, розгадав його хитрощі й послав до нього сказати: «Якщо ти хочеш

миру, схаменися, покинь цю країну, віддай мені без бою, бо я не залишу тебе ворогом позаду себе!»

Отоді учинилася між ними війна, князь Вишневецький рушив зі своїм численним жовнірством назустріч гетьману Хмелю. Мудрий Хміль двигонув проти нього тисячі своїх козаків і знищив усіх мечем. Князя сповістили про це, та ні він, ні його придворні не йняли тому віри. Вишневецький з чотирма десятками підпанків бенкетував у палаці посеред фортеці, аж раптом замайорили козацькі корогви. Тоді князь отямився, протверезів, забув про свою пиху, скинув із себе пишні шати, напнув сякий-такий одяг, скочив на коня й ударився навтьоки; кінь, одначе, викинув Вишневецького із сідла, він упав і звередив собі в'язи; козаки наздогнали його, відтяли йому голову й принесли в подарунок Хмелеві, гетьман наказав насилити її на довге ратище й виставити над його палацом. Отже, будівництво прилуцького палацу так і залишилося недовершеним, бо, як то кажуть, палац із'їв голову свого господаря; нині його занехаяно, він став помийницею, лігвиськом псів і свиней.

Коли козаки вже оточили місто, слідом за князем кинувся навтьоки і його управитель. Він проник крізь потаємні двері на міст і пустився до озера. Козаки помітили його й погналися слідом. Він мав при собі сакви зі скарбом — золотом і сріблом, отож, коли вони його наздоганяли, він пообтинав заплічники, сподіваючись, що встигне втекти, поки козаки підбиратимуть розсипані гроші, та козаки і гроші підібрали, і його наздогнали своїми кінями. З переляку управитель загнався конем в озеро, козаки вихопили його звідтіля ратищами, відтяли йому голову, настромили на палю поряд з головою Вишневецького.

КОМЕНТАР УПОРЯДНИКА

Насправді спольщений український князь Ярема Вишневецький скінчив життя на смертному одрі у

своєму маєтку у Вишиневиці в рік Берестецької битви, а моці цього «національного героя Польщі», як уже було сказано, утворює роздівлявся, відчуючи душевне сум'яття, у скелі костюлу Святого Хреста на Лисій горі під воєводським містом Кельцем. Записану ж Павлом Халєбським легенду про ганебну погибель одного з польських «короленят» породила всезагальна ненависть українців до князя-перекинчика.

Загалом же історія князя Яреми Вишиневецького — класичний приклад того, як надміру амбітні представники панівної верхівки за всіх часів запроднують свій народ чужій владі в ім'я особистих інтересів. Він — один з тих, кого Тарас Шевченко у своєму дружньому посланні «І мертвим, і живим, і ненарожденним» назвав «славних прадідів великих правнуки погані».

Яреминим прадідом був князь Дмитро Вишиневецький-Байда, чиє ім'я Україна обезсмертила в народній думі. Року Божого 1575-го турки закатували Байду, зачепивши ребром за гак, бо не запродав православну віру, не зрадив Україну. Сам Ярема народився в родині князя Михайла Вишиневецького й молдовської господарівни, себто доньки молдовського господаря Яреми Могили Райни Могиланки. Яреміні батьки не тільки сповідували православну віру, а й були дародавцями Української православної церкви, стали ктиторами, тобто засновниками, фундаторами Густинського монастиря під Прилуками, на землях села Великої Дівиці, мова про який попереду. Ярема ж вихрестився на католика, запродав чужій вірі душу й тіло. Зрештою, він був не перший і не останній з тих, кого амбітні інтереси поєднали з ворогами українських селян, міщан, козаків. Року Божого 1610-го Мелетій Смотрицький, автор славетної «Слов'янської граматики», православний єпископ, висвячений Єрусалимським патріархом Теофаном, писав од імени України у своєму «Треносі» («Плач»): «Де нині неоціненний камінь... як сонце поміж

зірок, — де нині дім князів Острозьких, що перевершував усіх яскравим блиском своєї давньої віри? Де й інші славні роди руських князів, мої сапфіри й алмази: князі Слуцькі, Заславські, Збаразькі, Вишиневецькі, Сангушки, Чарторийські, Пронські, Рожинські, Соломирецькі, Пузини й інші без ліку? Де... Ходкевичі, Глібовичі, Кишки, Сапіги... Паці... Тишкевичі... Семашки... Гулевичі... Калиновські... Скумини, Потії й інші? Ви, злі люди, глузуєте нині над немічним моїм тілом, з якого, одначе, всі ви виійшли... Прокляті будете й ви всі!»

Найлютішими ворогами свого народу стають якраз перекинчики. Ярема ж Вишиневецький був не просто ворогом, а найжорстокішим катом українського народу. Він найзапекліше воював проти гетьмана Хмеля. Там, де проходили загоны його надвірного жовнірства, палали міста й села, виростали понад шляхами рядами палі з набитими на них українцями, ріками лилася кров. Захоплюючи повстанців у полон, Ярема Вишиневецький наказував своїм жовнірам: «Мучте їх! Мучте їх так, аби вони відчували, що конають!» Не було поміж українцями такого, хто б не зичив князеві-катові найганебнішої погибелі.

Роздивляючись тодішні парсуни Яреми Вишиневецького, бачиш, який огидний, потворний був цей «національний герой Польщі» зовні. На пихатому поліччі — ані найменшого проблиску духу.

Мимоволі напрошується паралель з Яреминим родичем і сучасником Петром Могилою. Життя Петра Могили — класичний приклад того, як Високий Дух покликає до служіння вірі й народові, серед якого випало жити. Син Молдови, молдовський воєводич, польський шляхтич, Петро Могила став справдешнім українським патріотом. Відкинувши меч військового, він підперезався мечем духовним, став пастирем українського народу, світочем Української православної церкви, святительськими трудами своїми Україн-

ську православну церкву увінчав і, за деякими істориками, устиг перед смертю поблагословити Богдана Хмельницького на Священну війну проти ляхів.

У Прилуках було багато іудеїв і ляхів, яким не пощастило утекти; ті з-поміж них, хто охрестився, придбали ліпшу долю, а хто відмовився, тих побили й одіслали в царство сатани.

Повертаємося до опису міста Прилуки.

З полуденного боку до фортеці підступає величезне, наче море, озеро, в яке впадає багато річок. На мілководді росте біле й жовте латаття. Над озером перекинуто довгий міст з багатьма млинами, а там, де він починається, улаштовано згадану потаємну копанку. Неподалік стоїть дерев'яний дім — лазня загального користування. Перед ним лежить видовбаний з довгої дубової колоди жолоб; лазневий служник накачує в нього воду з річки хитромудрим пристроєм, вона тече жолобом у мідний казан, де підігрівається. Чоловіки й жінки миються в лазні одночасно, не користуючись запиналами, ото тільки кожне бере в служника віника й ним прикриває, за їхнім звичаєм, наготу свою. О диво! Виходячи з лазні, вони занурювалися й плавали в холодній річці, що тече перед лазнею.

Мешканці Прилук, священники й миряни, вийшли за звичаєм зустрічати нас далеко за містом. Нас увели до великої, високої, величавої нової церкви з невідповідними ще банями в честь Преображення Господнього. Навпроти неї — друга церква в честь Різдва Пресвятої Богородиці. Дзвіниця висока й вельми гарна. Нас поселили в просторому домі.

Його балкони з дашками виходять на велике озеро й лазню. Тут ми пробули до понеділкового ранку.

ДЕНЬ ТРИДЦЯТЬ ШОСТИЙ

Субота, 15 липня літа Божого 1654-го.

ГУСТИНСЬКИЙ МОНАСТИР СВЯТОЇ ТРІЙЦІ. ШЛЯХ ДО МОНАСТИРЯ. МОНАСТИРСЬКИЙ ДВІР. СВЯТА ЦЕРКВА. ДИВОВИЖНИЙ ІКОНОСТАС. БЕЗСОННА НІЧ ЧЕРЕЗ КОМАРІВ. МОНАСТИРСЬКА ТРАПЕЗНА.

Потім ми вирушили на поклоніння до ближнього Густинського монастиря в ім'я Святої Трійці. Його спорудив молдовський господар Василь, а згаданий дім у Прилуках, де ми замешкали, складає маєтність цього монастиря (за істориками Миколою Костомаровим та Миколою Аркасом, Густинський монастир насправді заснували донька молдовського господаря Яреми Могили Раїна Могилянка та її чоловік князь Михайло Вишневецький, тобто батьки Яреми Вишневецького; Микола Костомаров, автор «Історії України в життєписах найвидатніших її діячів», у нарисі про Петра Могилу пише, що князь Михайло Вишневецький для улагодження Густинського монастиря коло Прилук покликав Ісайю Копинського, який дев'ятнадцять років доглядав печери, де з волі Божої благословенні печерні отці жили та скинули з себе тягар своїх тіл. Коли року Божого 1631-го помер Йов Борецький, Ісайя Копинський став Київським митрополитом, Василь же Лупул посів трон молдовського господаря року Божого 1634-го. — МР.).

Прилуцький архиєрей послав гінця попередити настоятеля, і той негайно приїхав каретою, запро-

сив нашого владику патріарха, кажучи: «Хвала Богові, Котрий удостоїв мене бачити третього істинного патріарха!...» Він мав на оці те, що вже бачив патріарха Єрусалимського Паїсія та Константинопольського Афанасія Паттелларія, про якого ми вже згадували (в попередніх, молдовських, записах. — *МР.*), що він, скинутий з престолу, утік з Константинополя до Молдови, а звідтіль раніше нас виїхав до Московії, повертав до цього монастиря, а потім помер, на третій день сьогорічної Пасхи (тобто сьомого квітня, Великдень-бо року Божого 1654-го, як уже згадувалося, припав на 5 квітня. — *МР.*), поблизу Чигирина, Хмелевої столиці (у Троїцькому монастирі, заснованому генеральним писарем Іваном Виговським. — *МР.*). «Отож ми бачимо твою милість, блаженніший кіре Макарію, патріарху Антиохійський!»

Ми залишили в Прилуках свої тяжарі, слуг, коней, повози й у суботу вирушили з настоятелем, прихопивши свої облачення, бо мали намір відслужити в монастирі обідню.

Від Прилук до Густинського монастиря близько однієї великої милі. А полиск п'яти бань його Троїцької церкви бачиш уже звіддалеки. Ще й не доїхали до монастиря, як довелося спуститися в долину вузьким шляхом та густим садом, де росли горіхи, вишні й сливи. Поблизу монастиря побачили великий став із млинами на греблі, колію тут вимощено хмизом (мабуть, баюри, вимиті дощами. — *МР.*), і їхати нею нелегко. Дорогою до монастиря ми поминули, маючи її в праву руку від себе, гарну церкву в ім'я Святого Миколи. Там, як оповідають, раніше був монастир; коли ж він згорів, його перенесли на нинішню місцину. Зовні він має дві дерев'яні стіни й два рови; над ворітьми височить гарна дзвіниця з величезними, вельми коштовними дзигарями.

Тут наш владика патріарх вийшов з карети. Архимандрит, панотці й диякони в пишних, ніби царських, шатах зі свічками, корогвами, хрестами та божественними іконами вийшли його зустрічати. Ми увійшли до монастиря Святої Трійці. Двір його просторий, широкий. Бань на святій церкві, як уже сказано, п'ять, вони утворюють хрест, середня найбільша. Зокола церкву оточує гратчаста галерея з трьома дверима, увінчаними банями в один ряд.

Ми увійшли до святої церкви. Іконостас її вражає. Патріарх окропив усіх святою водою, і ми вийшли, вельми подивовані, бо ні величавий іконостас Київської Софії, ні іконостас Печерської Великої церкви не йдуть ні в яке порівняння з довершеною досконалістю цього іконостаса.

Коли монастир згорів деякий час тому, а вже тоді розповсюдилася слава про любов молдовського господаря Василя до будівництва храмів і монастирів та щедрі його пожертвування, то настоятель і ченці звернулися до нього й просили пожертвувати і милостині, аби він допоміг їм відбудувати для них монастир од щедрот своїх. Василь цілком оправдав їхні сподівання й дав їм золота на відбудову монастиря стільки, скільки вони просили. Повернувшись, вони побудували монастир на цій місцині, кажучи: «Ця місцина ліпша для нас!» Коли до слуху Богом береженого царя Олексія, державця Божого міста Москви, дійшла чутка про те, що учинив Василь, господар молдовський, то й він також надіслав півтори тисячі злотих на розпис та позолоту іконостаса, на прикраси його боголіпних ікон та посилення їхньої цінності. Отак і було вчинено. Нині цей іконостас перевершує красою всі інші, принаймні досі ми не бачили нічого ліпшого від його розпису та позолоти (через шістнадцять років після цього запису, тобто 1670-го, монастирський ієромонах Михайло Лосицький уклав за

давніми джерелами Густинський літопис; у ньому знаходимо підтвердження сказаного про молдовського господаря Василя Лупула, а ось про «щедроти» московського царя Олексія нема жодної згадки; навпаки, у Густинському літописі натрапляємо на факти давніх звичок московитів привласнювати собі чуже; так, наприклад, за 1414 рік, коли Русь-Україна входила до складу Великого князівства Литовського, читаємо, що митрополит Фотій, живучи зазвичай у Москві, многі данини з руських священників стягує; Вітовт же, Великий князь Литовський, не любив, що з його князівства до іншої області данину вивозять, наказав митрополита Фотія пограбувати і з нічим до Москви відпустити; під роком 1415 записано, що Великий князь Вітовт, бачивши, як митрополити, приходячи з Москви до Києва, забирають із церкви Святої Софії все, що красно, і в московську землю відносять, не міг далі терпіти, що маліють багатства в землі руській, отож скликав єпископів Чернігівського, Полоцького, Луцького, Володимирського, Туровського, інших священників та велику кількість бояр і наказав їм обрати свого митрополита, а коли вони обрали Григорія Цемивляка, Вітовт надіслав до Царгородського патріарха Калліста прохання висвятити його на митрополита Київського, бо не хоче митрополитів Московських, і патріарх благословив Русі посвятити собі Григорія на митрополію Київську. — *МР.*)

Коли увійдеш до церкви великими західними дверима, то всередині церква має вигляд заокругленого хреста; на перехресті — притвор, вівтар — навпроти, обидва криласи, як і вівтар, — у нішах. По обводі церкви влаштовано місця для стояння — форми. Обидва криласи чотирикутні, з формами, відокремленими одна від одної, вони стоять посередині, а поза ними — два проходи. Архиерейське місце, вельми вишукане, коло першого криласа, а неподалік од

церковних дверей, у притворі, ще й друге архиєрейське місце, таке ж, як і перше.

Край обох криласів вивищуються помости, а в хоросі — восьмикутний поміст, засланий червоним сукном. Місце, де стоять півчі, дуже високе й гарне, огорожене ґратками.

Іконостас і тябла чарують зір і дивують розум. Досі ми не бачили чогось подібного й рівноцінного; жодній людині не до снаги описати цей іконостас, його обшир, висоту, рясноту позолоти, мальовничість і полиск. Він зводиться від підлоги аж до горішньої частини великої бані; святі ікони, вельми великих розмірів, — це верх малярської досконалости. Їх углиблено в ніші, аби виразніше бачилися їхня краса й дзеркальний полиск їхньої позолоти. Над ними влаштовано дивовижно блискучу раму, на взірець карниза, великого розміру, до неї на блоках підчеплено лампаду. При благоліпних іконах Господа й Владичиці стоять вельми великі, високі, товсті різьблені колони, порожнисті всередині, але здаються суцільними, ніби мистецьки злютовані, не так, як колони Софії Київської, які з тильного боку порожнисті. Їх обвивають лози, золоті пагони звиваються догори, грона — одні червоні, блискучі, інші — недозрілі, зелені, звисають, немовби вони — непідробне творіння Боже, тло гладеньке. Колони вивищуються від підлоги на висоту зросту. Під іконою Господа бачиш таке зображення Його (нехай буде прославлено ім'я Його!) та Його учнів: Він несе на раменах заблудле ягнятко, за Ним дріботить незліченна овеча отара з пастухом попереду, який відчиняє ворота кошари. Ліворуч од цієї ікони високі південні двері вівтаря із зображенням Святого архиєпископа Степана великого розміру, на повен зріст, у розкішному стихарі, у правій руці — золота кадильниця. Поблизу, у цьому ж ряду, ікона Святої Трійці: трапеза Авраама й Сари; під

нею ікона Благовіщення, поряд ікона Успіння Богородиці, благоліпна, позолочена і нова. Ці три благоліпні ікони бачиш у правому ряду. Під ними зображено апостолів; вони, зібравшись, дивляться, вражені, у порожній гріб Богородиці; саван її видко край мармурової раки праворуч; апостоли втупили в неї погляди й здіймають руки до неба, ніби мовлять: «Діва вознеслася!» Під іконами цього ряду стоять чотиригранні, позолочені, блискучі стовпи, поміж ними зображено архиереїв, патріархів і православних Пап Римських у їхньому облаченні.

У лівому ряду велика, пречудова ікона Богоматері, під нею змальовано введення її до храму. Поруч із цією іконою північні двері з образом Святого Михайла преславного — благоліпна, велика, пречудова робота вельми умілого майстра, який писав ці образи, що дивують глядача життєвістю облич, їхнім кольором, обрисами, немовби це іконопис критських греків (іконопис греків з острова Крит для Павла Халєбського — найвищий взірець Божественного мистецтва. — *М.Р.*). Поряд із цією святою іконою бачиш ікону Антонія й Феодосія, між ними зображено подобищу Великої церкви Печерського монастиря, а вгорі — з'явлення Пречистої Диви посеред пущі в огненному сяянні.

Під цим рядом ікон чотиригранні позолочені стовпи й зображення мучеників та дияконів. Колони при великих іконах, числом десять, великі, різьблені, кручені. Над ними другий ряд ікон: дванадцять апостолів, Владичиця й Хреститель. Започатковує цей ряд над Царськими ворітьми Нерукотворний Образ, а вище над ним — Великий четвер (Таємна вечеря), ще вище — Господь, Який сидить на троні в митрі й коштовному сакосі; довкола Нього — ангели, Пречиста Діва, Хреститель і апостоли по праву й ліву руку: праворуч — Петро з ключами, ліворуч — Павло з мечем.

Число різьблених колон обабіч цих ікон — дванадцять, але вони тонші від нижніх. Понад карнизом і над ними зображено пророків.

Над образом Господа — образ Богородиці, яку називають Платітера (Простора. — *МР.*): Син на колінах у Матері; вони в колі, посеред сонячних золотих променів, промені змайстровано з деревини, а враження таке, ніби викуті зі щирого золота. По праву й ліву руку від Богоматері — дванадцятро пророків, які прорекли про неї. Над нею зображено розп'яття.

Під зенітом головної бані написано образ Господа в Трійці, оточеного ангелами і святими. Над карнизом великих місцевих ікон змальовано головні Господні празники.

Різьблення Царських воріт дивовижне, позолота розкішна; їх змайстровано з досконалим мистецтвом, отож вони нічим не відрізняються від золотокутих, сяють і вилискують пречудовою позолотою, а вночі миготять, як блискавиці. Довкола їхньої рами зображено дияконів у стихарях і священників у фелонях. Ці та інші двоє дверей заввишки сім ліктів. Вівтар, божественна трапезна та ризниця вельми просторі й чепурні. Шати й начиння, що там зберігаються, — царської розкоші. У вівтарі, церкві та бані — двадцять великих вікон з пречудовим склом.

Ось що ми змогли описати лише з деяких красот цього іконостаса, на подив людського слуху й утіху приятелів-співбесідників. Нехай вони помоляться за автора, який складав цей опис не заради розваги та відпочинку, а в поті чола свого.

Трапезна довга, велика, з багатьма вікнами; у ній два столи. Внутрішні двостулчасті ґратчасті двері, що засовуються в порожнину стіни, ведуть до багатівіконної церкви в ім'я Богоматері; перед іконами, що її прикрашують, благоговієш. Довершують красу обкуті бляхою бані, а вівтар висяває блиском.

Напередодні дев'ятої неділі по П'ятдесятниці ударили в дерев'яні, залізні й мідні била і ми увійшли до церкви.

Перед читанням кафізм із Псалтиря прийшов за їхнім звичаєм юний чернець, поставив посеред церкви високий гарний аналой, на взірець шафки для книг (у всіх східних церквах на криласах стоять шафки, де зберігаються святі книги, під час богослужіння їх виймають і кладуть зверху. — *МР.*), запнутий шовковою пеленою, поклав на нього Псалтир — у козаків зазвичай не читають жодної книги, важливої чи неважливої, інакше як на аналої — і став канонаршити псалом по псаломові поперемінно, а на обох криласах їх співали. Перед входом священники підходили під благословення й вийшли на вхід у шахах попарно, відтак пройшли до притвору й учинили літургію, причому кожен із двох дияконів кадив з обох боків і також обидва поперемінно проголосили: «Спаси, Господи, людей Твоїх!», але благословення п'яти хлібів не було.

Ми вийшли з церкви до трапезної. Наш владика патріарх сів на покутті, ми — по праву й ліву руку від нього, решта монастирських панотців — край столу. Подали на стіл по два кухлі з пивом і солонину, за звичаєм ерусалимських монастирів. Перед нами виставляли на деякий час страви, потім їх прибирали та подавали нові й нові — до кінця. Щодо монастирських отців, то перед кожним з них поклали мисчину перлової каші, присмаченої олією, а більше — нічого. Такий їхній звичай. Ніхто не споживає вишуканих страв, крім гостей і прочан. Вони, безумовно, святі й дотримуються статуту Святого Сави.

До другого столу, за яким сиділи прочани й наші служителі з мирян, подавали м'ясні страви.

Тоді читець став посеред трапезної, розгорнув перед собою на аналої велику книгу і став виразно

читати. По прочитанні молитви над трапезою наш влади́ка па́тріарх зви́чно тричі ударив у маленьке било по праву руку від нього, подаючи знак до початку трапези. Ми усмак попоїли, були цілковито задоволені, тоді як цей неборака читець усе читав з Патерика. Затим наш влади́ка па́тріарх ударив у било завдруге, після чого пригубив спочатку сам, потім кожен з нас випив один із двох поставлених перед нами куклів. Нарешті він ударив у било втретє, подаючи знак, що пора вставати з-за столу.

Нашому влади́ці па́тріархові піднесли на блю́дці маленьку проскуру, тобто Панагію в честь Пресвятої Богородиці. Він підняв її обома руками за афонським звичаєм тричі, проголошуючи: «Нехай возвеличиться ім'я Святої Трійці!» Слідом за цим священники та ієромонахи підступили до нього й проспівали «Достойно є», стоячи простоволосі, а по закінченні доземно вклонилися. Вони отримали від проскури маленьку дрібку, і наш влади́ка па́тріарх роздачував її також усім присутнім. Потім принесли кошик для куснів, і кожен з нас поклав у нього свою скибку, за прикладом Того, Хто благословив хліби. Було зібрано всі кусні.

Відтак удали у дзвін на сон грядущий. Ми подалися до церкви й стали вкупі зі всіма у притворі, за їхнім повсякчасним звичаєм. Наш влади́ка па́тріарх став на своє архиєрейське місце коло дверей. Коли читець довершив канон, молитву й писання, всі попарно підходили до нашого влади́ки па́тріарха й, доземно вклоняючись, просили прощення — до останнього богомольця.

Ми вийшли, щоб відновити сили у сні, та сну не було, бо комарі, численніші, ніж їхні міріади в повітрі, не дозволили навіть очей зажмурити, їх у цій країні — море, що виходить з берегів (у своєму «Описі України» Гійом Левассер де Боплан ще раніше нарікав на

це справдешнє лихо: «Уздовж берегів Борисфену літає незліченна кількість комах; вранці видно цілі міриади ледь помітних мушок, але вони не надокучають; опівдні літають комахи завбільшки на дюйм, вони обсідають коней, так упиваючись їм у шкіру, що аж кров виступає. Та найгірше увечері над рікою, коли з'являються комарі й мухи. Не годен тоді заснути без положу, як то кажуть козаки. Це невеликий намет, під яким сплять, щоб захиститися від комарів. Якби не це, то вранці прокидаєшся з опухлим обличчям. Якось таке зі мною сталося, тому можу про це говорити. Три дні минуло, перш ніж обличчя моє набуло нормального вигляду. Я нічого не бачив на очі, не годен був їх розжмурити, бо повіки зовсім порозпухалися, мав я жалюгідний вигляд». — *МР.*)

Перед цим запросили нашого владику патріарха звершити службу Божу, та як можливо учинити це не спавши? О четвертій годині ударили в била, ніч-бо тривала тільки вісім годин, і ми підвелися. Зрештою, у цих святих, ангельських монастирях існує добрий звичай: спочатку довгенько калатають окремо в один дзвін, подаючи знак, аби сонні пробудилися і, вставши, могли неквапливо зодягнутися, не так, як у країні волохів та молдован, де увіходять до церкви тієї хвили, коли дзвонять усі дзвони.

Ми подалися до церкви, не засмакувавши через комарів сну. Злинули співи надранньої, читання псалмів і молитов речитативом. Вийшли ми тільки на світанку, відчуваючи потьмарення.

Відтак задзвонили до літургії. Ми пішли до церкви, облачилися та облачили нашого патріарха в архиерейські ризи. По завершенні обідні, на яку прибула більшіна мешканців Прилук та інші миряни, ми сіли до трапези, за якою пильнували того ж порядку в читанні Патерика, переміні страв і десерту, що й до цього. Нарешті диякон, що служив,

приніс використовуваний під час літургії дискос, загорнутий у покривальце, прозоре, немов повітря, і поклав перед нашим владикою патріархом; патріарх оте покривальце відгорнув, там, усередині, був другий дискос (дискос — блюдо з піддоном. — *МР.*), срібний, з таким же покривальцем і замочками; він одімкнув їх, там було зображення Пресвятої Богородиці Платітера й лежала одна проскура, тобто Панагія. Над усім цим була велика чаша з медівкою замість вина. Наш владика патріарх тричі підніс проскуру, як учиняв це напередодні, відщіпнув од неї дрібку після співу «Достойно є», відтак передав іншим, а ті, сидячи за столом, передавали один одному.

Так само пили з чаш він і всі інші. Вставши
з-за столу, ми попрощалися з ними й
повернулися до міста Прилук,
де залишили свої
тяжарі.

ДЕНЬ ТРИДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ

Понеділок, 17 липня літа Божого 1654-го.

ПОДАЛЬША ПУТЬ. ВІЛЬШАНА. ІВАНИЦЯ.
ТРЕТІЙ ТИЖДЕНЬ ЖНИВ.

Ми покинули Прилуки в понеділок уранці, 17 липня, і, промандрувавши півтори милі, дісталися великого впорядкованого поселення під назвою Вільшана, із садами й присадками, проточним, як річка, озером (поселення виникло в першій половині XVII століття, сотенне місто Прилуцького полку, нині — село Ічнянського району, Чернігівської області. — *МР.*). Проїхавши ще одну милю, натрапили на інше квітуче містечко з великим озером. А ще за милю подорожування прибули до невеликого міста з невеликим мальовничим укріпленням і дуже великим озером, назва його — Іваниця (засноване наприкінці XVI століття на річці Удаї, сотенне місто Прилуцького полку, нині — село Ічнянського району, Чернігівської області. — *МР.*).

Воно має чепурненьку церквцю в ім'я
Святого Юрія. Усі місцеві селяни
на той час, з кінця червня,
уже третій тиждень
жнивували.

ДЕНЬ ТРИДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ

*Вівторок, 18 липня літа Божого 1654-го.*КРОПИВНЕ. ЗУСТРІЧ ІЗ КОЗАЦЬКИМ СОТНИКОМ.
КРАСНИЙ КОЛЯДИН.

Далі ми вирушили у вівторок, 18 липня, уранці. Промандрувавши дві милі, поминули велике, впорядковане, потонуле в садах поселення під назвою Кропивне (нині — село Талалаївського району, Сумської області. — *МР.*); у ньому стоїть церква на честь Успіння Пресвятої Богородиці.

За милю від Кропивного нас зустрів сотник з великим козацьким загоном під корогвою. Козаки гарцювали попереду нас ще дві милі горами й долами, звивистим, вузьким і грузьким шляхом, через греблі, мости й засіки. Скільки разів доводилося нам у країні козаків розширювати на їхніх шляхах засіки з поперечинами-засувами, через те що наші волоські та молдовські каруци ширші за їхні повози, скільки часу марнували на численних мостах, пристосованих тільки для їхніх повозів.

Місто, звідкіль виїхав сотник з козаками під корогвою зустріти нас, виднілося дуже близько, у ліву руку, але перед ним лежало велике, довге й широке, озеро, уже багнисте, тому доводилося накидати гак, милі зо дві чи навіть більше.

Нарешті нас привезли до міста під назвою Красний Колядин, з великим укріпленням і фортецею, навислою над урвищем гори, більшої за ту, на вершині якої виросло місто (сотенне місто Прилуцького полку, сотня усявилася під Зборовом, Берестечком, Жванцем; нині — село Талалаївського району, Сумської області. — *М.Р.*).

За звичаєм нас вийшли зустрічати панотці, клір та інший люд і увели до церкви в ім'я Святого Різдва. При цьому тричі просалютували з великих гармат. Тут стоїть ще дві церкви: в ім'я Святої Трійці та в ім'я Святого Миколи. Поблизу Красного Колядина лежить інше місто (не названо. — *М.Р.*) з церквою в ім'я Воскресіння Господнього.

ДЕНЬ СОРОКОВИЙ

Середа, 19 липня літа Божого 1654-го.

МІСТО КОРИБУТОВЕ — МЕЖА ЗЕМЛІ КОЗАКІВ. СІРИТСЬКІ ПРИТУЛКИ. ПОСЛАНЕЦЬ ВІД ПУТИВЛЬСЬКОГО ВОЄВОДИ.

Ми вирушили звідси в середу, 19 липня. Проїхали три милі й прибули до невеликого міста Корибутового, поблизу якого розкинулося двоє великих болотистих озер (поселення як укріплення засновано князями Корибутами-Вишневецькими в 70-ті роки XVI століття на правому березі річки Великого Ромену, там, де впадає в нього річка Торговиця; 1638 року тут було шістсот дворів; з 1649 року — сотенне місто Прилуцького полку; нині — село Конотопського району, Сумської області. — *МР.*)

Нас увели до розкішної, великої, високої церкви, щойно збудованої та ще не освяченої. Нашого владика патріарха попрохали освятити її. Він учинив водосвяття й освятив храм: окропив вівтар ззовні та всередині, освятив престол і вівтар божественним миром, пойменувавши церкву в честь Святого Миколи.

Коли наш владика патріарх, бувало, освячував храм, щоразу брали від нього грамоту за його підписом і печаткою, що він його освятив, аби їхній архиєрей повірив і не докоряв їм.

Знай, читачу, що по всій країні козаків, у кожному місті й у кожному селі, відразу коло мосту чи в серед-

місті, збудовано для їхніх бідняків і сиріт притулки, знадвору на цих будинках висить безліч образів. Хто до них навідується, подає милостиню — не так, як у країні волохів та молдован, де вони жебрають по церквах і заважають людям молитися, через те що їх багато; а скільки в країні козаків нещасних, один Усевишній Бог відає; це здебільшого осиротілі діти, голо-та; здається, найжорстокіше серце сповниться співчуття, як погляне на них. Щоразу, як ми підходили до них, вони збиралися довкола нас по милостиню тисячами. Наш владика патріарх дуже опікувався ними. Нас дивувало, як вони опинилися в такому становищі за часів гетьмана Хмеля, коли запанували правосуддя й справедливність. Яким же було становище їхнє за ляхів, які дерли з кожної душі по десять грошів щомісячно? А нині й чужоземці подають їм милостиню — нехай благословен буде Бог!

Знай, читачу, що місто Корибутове — остання межа землі козаків, за ним нема уже їхніх поселень, лише покинуті землі, руйновища та недоглянуті поля. Звідси до Путивля — шість великих миль.

Путивльський воєвода пан Микита (насправді, як видно з гетьманового листа до путивльського воєводи від 26 серпня того року, Олексій Зюзин. — *МР.*) присилав до Корибутового, за три дні до цього, одного зі своїх челядників розізнати про нашого владика патріарха в цих поселеннях. Посланець розпитував, переходячи з місця на місце, бо, на їхню думку, ми вельми припізнилися. Тоді наш владика патріарх надіслав через нього листа з благословенням його панові, сповіщаючи, що загостює в нього завтра. З ним же відправили тяжарі при наших служках, бо, як ми вже згадували, ми брали безкоштовно від міста до міста повози й коней, бо наші коні укалічили, стали непридатними для подальшої подорожі.

Знай, читачу, що ще на початку нашої мандрівки, коли ми тільки-но приїхали з Дамаска до Константинополя, нашого владика патріарха навідало багато московських купців і переказували нам, що благополучний цар і новий патріарх з великим нетерпінням чекають на його святість і що чутки про його подорож дійшли до них, щойно він виїхав зі свого престольного міста, і додавали: «Вони мають до тебе велику віру та велике бажання тебе видіти». Мандруючи Молдовою, ми зустріли одного митрополита з кількома ченцями, які сказали: «У Москві чекають на твою святість з великим нетерпінням». Під час нашого побутування в Молдові приїздили з Москви архиєрей, настоятелі монастирів, багато ченців та купців, і мова їхня була та сама. Коли ж господаря Василя спіткала притичина (мається на увазі повстання проти Лупула його канцлера Стефана Георгіци. — *МР.*), шляхи в тих краях було відрізано, через те ми подалися до Волощини, відтак повернулися. Щоразу, коли ми зустрічали кого-небудь з московських ченців і купців у землі козаків, нам казали: «Чому ви зволікаєте до сих пір? Богом бережений цар декілька разів питав про твою святість і з великим нетерпінням чекає на тебе. Коли до нього дійшла чутка про те, що лучилося з тобою у Молдові, і про тамтешні події, він наказав путивльському воєводі, ще два роки тому, аби негайно, тільки-но ти до них прибудеш, провів тебе у глиб країни, і досі вони ждуть на твою святість. Тільки-но прибудеш до Путивля — тебе проведуть далі, бо благополучний цар, перед тим як вирушити в похід (проти ляхів і литвинів під Смоленськ, куди Хміль спорядив і козаків на чолі з наказним гетьманом Іваном Золотаренком, ніжинським полковником. — *МР.*), повторив воєводі свій наказ».

Виїхавши з Корибутового, ми проїхали одну велику милю й увечері зупинилися на ночівлю посеред чистого поля в повному спокої та безпеці; паші для коней було вдосталь, і так безпечно, що кожен мандрує самотою, хоч би мав із собою вози щирого золота.

ДЕНЬ СОРОК ПЕРШИЙ

Четвер, 20 липня року Божого 1654-го.

ПУТИВЛЬ — РУБІЖ ЗЕМЛІ МОСКОВИТІВ.

Рано-вранці в четвер, 20 липня, у свято Пророка Іллі, рівно через два роки після нашого від'їзду з Халеба, ми піднялися, зрихтувалися, рушили далі й проїхали п'ять великих миль безлюдними степами та просторими, але безводними лісами. Місто Путивль виразно забовваніло звіддалеки. Ми перетнули кордон землі козаків і прибули на берег глибокої ріки, названої Сеймом, яка вже є рубежем землі московитів.

ЧАСТИНА ДРУГА

*Від Москви
до Рашкова*

*Травень — серпень
літа Божого 1656-го*

...Упродовж цих двох років у Московії замок висів на наших серцях, а розум було до крайнощів пригнічено й скуто, бо в цій країні ніхто не може відчувати себе хоча б трохи вільним і вдоволеним, крім хіба що корінних обивателів, а всяк, як-от ми, хоч би він став володарем цієї країни, ніколи не перестане ніяковіти духом і тривожитися серцем. Навпаки, країна козаків була для нас немовби нашою рідною землею, а її мешканці стали для нас добрими приятелями та людьми, як-от ми самі.

ВІД УПОРЯДНИКА

Вирушивши з Путивля 20 липня літа Божого 1654-го, сирійські святі мандрівники змогли потрапити до Москви тільки в лютому наступного року. Моровиця, що спалахнула в землі московитів, затримала їх у Коломні на цілих півроку.

Відвідавши Новгород та Іверський монастир на Валдаї, патріарх Аитиохійський Макарій Третій пустився у зворотню путь — з Москви до Близького Сходу через країну козаків — наприкінці травня літа Божого 1656-го, коли Козацькій Державі довелося воювати не тільки з ляхами, а й татарами, які спільно поміщалися козакам за те, що піддалися під руку московського царя, а московський цар, тильнуючи власних інтересів, усе брутальніше порушував умови Переяславського трактату.

Подорожні нотатки Павла Халєбського, писані на зворотному шляху від Москви до Рашкова, російський арабіст, професор Московського університету Г.А. Муркос, перекладаючи з арабської на російську, скоротив як сам хотів. За спостереженням українського арабіста Яреми Полотнюка, який мав справу з оригіналом Павла Халєбського, переклав деякі

фрагменти з рукопису, що зберігається в Британському музеї, десятки сторінок переказано реченням-другим. Можна лише здогадуватися про мотиви такого скорочення, поспіху та неваги, що внесли в текст непростиму для професора плутанину.

А що упорядник мав за основу саме текст російського перекладу, зіставляючи його з текстами українського, на жаль фрагментарного, та польського перекладів, то вже не міг, як у першій частині нотаток, поділити й другу частину за підказаним Павлом Халебським принципом, довелося скористуватися іншою методою — ділити на розділи, відповідно до змісту.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ЗВОРОТНИЙ ШЛЯХ З МОСКВИ ЧЕРЕЗ КАЛУГУ, ЛОХВИН, БЕЛЄВ, ВОЛХОВ, КАРАЧЕВ, СЕВСЬК. ЛІТНЯ КАРТИНА МІСЦЕВОСТІ. ОЗИМИНА. СЕВСЬКИЙ ВОЄВОДА. ПРИБУТТЯ ДО ПУТИВЛЯ. ШЛЯХ ЧЕРЕЗ УКРАЇНУ. ЯРМАРОК У ПРИЛУКАХ. НАБЛИЖЕННЯ ДО КИЄВА. РАДІСТЬ ПОДОРОЖНИКІВ.

У середу по П'ятдесятниці ми попрощалися з патріархом (Никоном. — *МР.*). Нам привели підводи, і в четвер, 28 травня, ми виїхали з міста каретою, подарованою нашому владиці патріархові царем, бо наша карета розбилася на зворотному шляху сюди і ми віддали її митрополитові Нікейському. Цього дня ми переїхали три ріки мостами, а наступного дня через дві човнами — одна називається Нара, на півшляху між Москвою та Калугою, друга — Протва. Ця друга ріка, коли ми до неї повернулися, як виявилось, дуже прибула, і повінь залила всю ту місцевість, отож майже цілий день ми потрапили на переправу. Потім ми переїхали шосту ріку незначної величини й прибули до міста Калуги, де застали наріхтовані для нас підводи, бо старший боярин московський вислав попереду нас гінця з наказом у кожне місто, що лежало на нашому шляху, не затримувати нас до самого Путивля ані на мить. Ми тільки співчували десяťом стрільцям, які супроводжували нас од міста до міста, причому несли на собі свої рушниці та іншу зброю, допомагали витягувати наші повози на важких місцинах шляху. Через те що підводи для нас було наріхтовано завчасу, ми їхали

безупинно. Від Москви до Калуги — сто вісімдесят верстов. Від Калуги стрільці, які супроводили нас, повернулися додому, їх замінив інший загін до Лохвина, а цих замінили інші до Белева, а відтак знову інші до Волхова, де було залишено наші тяжарі.

Від Калуги до Волхова відстань сто десять верст. Тут ми затрималися на день, укладаючи наші тяжарі, і купили коней для повозів і в'юків, бо раніше надіслали розпорядження продати залишених у Путивлі.

Дивно було спостерігати те, що тепер відкривалося нашим очам, бо ті самі землі, які за нашого виїзду з Москви всуціль покривав сніг, а за нашого другого приїзду перетворилися в суцільне болото, нині, коли проїздили ними утретє, як виявилось, хвилювалися високим, у людський зріст, житом, яке вже колосилося, межуючи з ячменем та іншими посівами.

Ми вже раніше згадували, що московити мають звичай сіяти хліб у серпні-вересні, і він виростає на одну п'ядь чи вище до настання холодів у листопаді. Тим часом на посіви виганяють худобу, аби вона паслася та нагулювала тіла. Потім випадає сніг, укриває озимину й тримається від листопада до початку квітня, коли він тане, а що ґрунт розмерзається, м'якне, то посіви набирають сили, кущаться й за сорок днів досягають повної висоти. Нам про це оповідали, та ми вірити тому не хотіли, поки не побачили на власні очі.

Десять стрільців провели нас од Волхова до Карачева, інші десять — од Карачева до Севська, відстань між цими містами — сто дев'яносто верст. Севський воевода вельми гостинно зустрів нашого владику патріарха. А коли його запитали, чим він урядує, відповів: «Я маю владу над вісьмома тисячами поселень, більшина яких — помістя, подаровані знаті, і послав з них цареві вісім тисяч ратників!» Ми подивували значущості наданої ним підмоги цареві.

Супроводжувані стрільцями, виділеними воеводою, ми залишили це місто й прибули до Путивля 12 червня, рівно через п'ятнадцять днів після виїзду з Москви; відстань од Севська до Путивля складає сто двадцять верст. У всіх згаданих містах ми згаяли менше чотирьох днів, отож здолали шлях за одинадцять днів, маючи змогу їхати швидко завдяки вчасній заміні підвід і тривалості дня сімнадцять годин. Понад те, значна частина шляху була добре вторована, і ми їхали навіть прудкіше, ніж звичайно їздять гінці, бо давали нашим коням перепочинок од міста до міста. Кіньми тут ніколи не їздять ступою, а тільки риссю чи учвал, і коні все ж не стомлюються. Відстань од Москви до Путивля, за нашими підрахунками, складає рівно шістсот верст, та через труднощі шляху зростає верст на сотню. Завдяки зусиллям наших коней, яких ми щоденно міняли, ми подолали цей шлях за одинадцять днів, тоді як купці своїми кіньми можуть це зробити не менше ніж за місяць.

Коли ми під'їздили до Путивля, наш приятель — воевода тамтешній — вийшов нам назустріч, радісний та веселий, у супроводі всього духовенства, і нас повели великою хресною ходою спочатку в церкву, а потім одвели до наших покоїв у просторому будинкові. Тут до нашого владики патріарха постійно приходили відвідувачі. Нас неабияк подивував вельми промовистий збіг, а саме: коли ми два роки тому уперше сюди прибули, був четвер; коли ми вдруге в'їздили до Москви, був також четвер; виїхали з Москви в четвер і нині в четвер знову прибули до Путивля.

У третю неділю по П'ятдесятниці на запрошення воеводи ми відслужили обідню в його присутності в соборній церкві, а рано-вранці в понеділок, 16 червня, воевода прийшов попрощатися з нами і ми виїхали з Путивля на підводах, супроводжувані десятима вершниками й драгоманами (перекладачами. — *МР.*), відповідно до царєвого указу.

Коли підїздили до Корибутового, сотник зі своїм загоном під корогвою виїхав звідтіль на значну відстань зустріти нас. Нам оповідали, що гетьман Хміль розіслав накази в усі підвладні йому міста, аби повсюди виходили зустрічати нашого владику патріарха й проводжали від міста до міста, що повсякчасно й робилося. Отак ми прибули до Корибутового. Тут підводи, вершники й драгомани покинули нас, після того як ми винагородили їхню працю подарунками. З ними відправили вдячні листи до царя й патріарха.

Тепер уже козаки везли нас далі від міста до міста на своїх повозах, поки не привезли до Прилук. З міста пішки вийшов зі своїми козаками назустріч нам полковник (Петро Дорошенко, майбутній великий гетьман, який прагнув об'єднати під своєю булавою обидва береги Дніпра і постановив, за прикладом придунайських країн, піддатися зі всією Україною під протекцію турецького султана, бо українці виявляли до поляків зненависть і злобу за минуле, а поведінка московитів в Україні спричиняла повсякчасні бунти. — *МР.*)

Ми зупинилися у знайомому помешканні й незабаром потрапили у вировисько великого ярмарку, який буває тут на празник Івана Хрестителя. Сюди зїхалося багато купців, зокрема й грецьких, з Румелії (європейської частини тодішньої Туреччини. — *МР.*) та Караманії (давньої Кілікії, турецької провінції в Малій Азії. — *МР.*), понавозили шовкових та бавовняних виробів, перських килимів, хусток, мусліну, білих вовняних габ (покривал. — *МР.*) та іншої всячини. Ярмарки в країні козаків улаштовуються цілорічно, за будь-якої пори; на кожен празник у тому чи тому місті неодмінно буває ярмарок, як це повелося ще за ляхів. Ми не тільки милувалися мальовничим видовиськом, а й купили на ярмаркові коней.

На четверту неділю по П'ятдесятниці на прохання його настоятеля ми вирушили до Густинського монас-

тиря, про який уже оповідали раніше, і відслужили там обідню. Супроводила нас велика юрма грецьких купців.

У вівторок ми покидали Прилуки. Полковник (Петро Дорошенко. — *МР.*) проводжав нас пішки. Попереду грали музиченьки, а духовенство, оточивши патріархову карету, співало священні гімни. Коли Прилуки залишилися далеко позаду, вони попрощалися з нами, ми поїхали далі, а вони повернулися назад.

У п'ятницю, увечері, 28 червня, ми дісталися берега Дніпра, навпроти Печерського монастиря, і дали знати про своє прибуття до Києва. Ми мали із собою листа від московського царя до київських воевод (Куракіна та Волконського. — *МР.*) з повелінням виявляти усіляку увагу нашому владіці патріархові й усюди влаштовувати йому зустріч.

Цієї ночі ми спали на березі Дніпра цілковито задоволені й спокійні, бо тієї самої миті, як заглядили Печерський монастир, що вилискував банями звіддалеки, і як тільки обвіяли нас пахощі цієї квітучої землі, наші душі затрепетали з радощів і веселощів, серця наші розкрилися і ми ревно та вдячно молилися Господові Богу. Упродовж цих двох років перебування нашого в Московії замок висів на наших серцях, а розум було до крайнощів пригнічено й скуто, бо в цій країні ніхто не може відчувати себе хоча б трохи вільним і задоволеним, опріч хіба що корінних обивателів, але усяк, як-от ми, хоч би він став володарем цієї країни, ніколи не перестане ніяковіти духом і тривожитися серцем. Навпаки, країна козаків була

для нас немовби нашою рідною землею, а її

мешканці стали для нас добрими

приятелями та людьми,

як-от ми самі.

РОЗДІЛ ДРУТИЙ

КИЇВ. УРОЧИСТА ЗУСТРІЧ. ЛІТУРГІЯ В ЦЕРКВІ СВЯТОЇ СОФІЇ. ОБІДНЯ В БОГОЯВЛЕНЬСЬКОМУ МОНАСТІРІ.

Уранці, в суботу, 29 червня, ми сіли на судно й тільки з ополудня причалили до київського берега, бо Дніпро хвилювався від дужого вітру, а ще ж нам довелося йти проти течії.

Коли ми підпливали, воєводи вислали одного з бояринів у човні зустріти нашого владика патріарха, уклонитися від них і привітати. А вже на березі зустрічали нас митрополит (Сильвестр Косів. — *МР.*) у митрі зі всіма настоятелями монастирів, священниками, дияконами й усім населенням міста, вкупі з царськими воєводами та військом під знаменами й при зброї, і нас повели з великою пишнотою до церкви, де було учинено звичайну службу і наш владика патріарх окропив усіх свяченою водою. Нас провели до великого розкішного дому, відведеного під наше помешкання, і попрощалися з нами.

На п'яту неділю по П'ятдесятниці, на яку випав празник апостолів Петра і Павла, митрополит прислав свою карету по нашого владика патріарха, аби він приїхав до церкви Святої Софії. Тут, в одному з притворів в ім'я святих Петра і Павла, ми були присутні на літургії, після чого пішли до трапези з митрополитом, а увечері спустилися в долишнє місто.

У середу прибув настоятель Богоявленського монастиря, про який ми вже оповідали раніше, запросити нашого владика патріарха відслужити в ньому обідню — у празник Чудотворного образу Богоматері, принесеного з країни ляхів (мова йде про ікону Ченстоховської Богоматері. — *МР.*). Ми уволити його волю й відслужили обідню, а потім пішли до трапезної.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

ВІДПУСКНІ МОЛИТВИ Й ГРАМОТИ. ПОРТРЕТИ
ПАТРІАРХІВ У ПОКОЯХ КИЇВСЬКОГО МИТРОПОЛИТА.

На шосту неділю по П'ятдесятниці ми побували на обідні в головній церкві, названій собором, а в понеділок, 7 липня, зрихтувалися в путь. Під урочистий подзвін усіх дзвонів наш владика патріарх поїхав своєю каретою до собору помолитися на прощання. Сюди зійшлися усі мешканці (Подолу. — *МР*), і він прочитав над ними відпускні молитви й поблагословив їх, бо всі вони сповнені великої віри до патріархів та їхніх відпускних грамот, і ніхто з них, ні вельможі, ні панотці мирські й монастирські, ні молодиці, ні бабки, ні дівчата, ні навіть маленькі хлопчики, не поминув нагоди підійти, з його дозволу, до нашого владики патріарха, аби він помолився над ними і поблагословив, та отримати з його рук відпускну грамоту, отож ми дивувалися з їхньої набожності, пошанівку й старання. Деякі жінки, чий чоловіки були п'яницями й маловірними, дбаючи про їхні душі, брали відпускні грамоти не тільки для себе, а й своїх чоловіків, бо вважали такий дар найвеличнішим і найцілющим. Що може переважити такі чудові релігійні почуття, властиві не тільки киянам, а й воістину усім козакам у кожному місті й селі? Ми не мали наміру пробути серед них довше,

та ми не могли інакше, бо вони пливли до нас плавом, запрудивши не тільки покої і двір нашого постоя, а всі ближні й дальні підступи до нього, пливли з ранку й до вечора, безупинно й невідступно, і поназносили за їхнім звичаєм стільки хліба, що ми вже й місця для нього не знаходили.

Нарешті, під подзвін усіх дзвонів, нас провели за межі долішнього Києва і ми поїхали до Києва горішнього відвідати митрополита Святої Софії.

Нас поселили в його покоях, де виставлено портрети чотирьох попередніх патріархів, написаних на полотні в повен людський зріст. У країні козаків повсякчасно існував звичай, що, коли приїздив патріарх, з нього писали портрет, на якому він поставав кап-у-кап таким, яким появлявся поміж ними, аби мати його подобищу назавжди. Усі ці четверо патріархів у ризах, митрах, з патерицями й панагіями (іконками, які носять на грудях. — *МР.*). Першим з них, що нас приємно подивувало, був Яким, патріарх Антиохійський, на прізвисько Світло; він темнолиций, сивувата борода клинцем. На портреті його імено написано по-грецьки, і за датою ми вирахували, що з часу написання портрета минуло сімдесят два роки. Поряд з ним Мелетій, патріарх Олександрійський, з довгою сивою бородою; далі — Єремія, патріарх Константинопольський, темнолиций, бородатий;

і Теофан, патріарх Єрусалимський, з довгою чорною бородою. Усі четверо приїздили в цю країну майже одночасно, слідом один по одному.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

МИХАЙЛІВСЬКИЙ, ПЕЧЕРСЬКИЙ, МИКОЛЬСЬКИЙ ТА
ВИДУБИЦЬКИЙ МОНАСТІРІ. ВІД'ІЗД ІЗ КИЄВА.

У вівторок вранці ми попрощалися з митрополитом і на запрошення архимандрита поїхали до монастиря Святого Михайла, відомого своїми позолоченими банями. Тут ми були присутні на обідні Святої Варвари Баальбекської (Іліопольської), бо вони прazникують її цього дня, 9 липня, на спомин про перенесення її мощей з Константинополя до Києва, коли цар Василь Македонянин надіслав їх зі своєю сестрою в подарунок Володимирі, князю київському й усіх русів. Доторкаючись уперше мощей цієї святої, ми думали, що Варвара — одна з нових московських святих, а нині, почувши читання її синаксаря й ознайомившись з її житієм, ми достеменно зрозуміли, що вона тут — саме Свята Варвара, мучениця Баальбекська. Ми знову доторкнулися до її останків, що нагадують тіло молоденької дівчинки з маленькими ніжками й ручками. Нещодавно змайстрували для неї пречудову раку з чорного дерева, обкуту сріблом. На прохання нашого владика патріарха архимандрит подарував йому часточку її ребра, і ми зберегли її в себе.

Після трапези, надвечір, ми переїхали до славетного Печерського монастиря в супроводі великої

кількості московських стрільців, виділених київськими воеводами. Монастирська братія, у повному складі, з архимандритом Йосипом попереду, зустріла нас вельми урочисто, під перегук монастирських дзвонів.

У середу ми відвідали монастир Святого Миколи на особливе запрошення його архимандрита, бо раніше в ньому не бували. Він розташований з того боку Печерського монастиря, що обернутий до Києва, і оточений дерев'яною стіною. Навпроти його воріт, край шляху з Києва до Печерського монастиря, вкопано білокам'яний слуп, що тримає на собі золоте зображення Святого Миколи — знак монастиря (від цього слупа — стовпа походить назва — Ново-Слупський Миколаївський монастир, заснований на Аскольдовій могилі. — *МР.*). До монастиря треба спустатися глибоким ярмом, схожим на вузький лаз до льоху, у глинистій горі, порослій густим гаєм. Монастир має дерев'яну церкву поважних розмірів. Ми відстояли в ній обідню, після чого побували у трапезній. Відтак подалися оглядати монастир. На цій місцині раніше був густий ліс. Його вирубали і тоді заклали підмурівок цієї чудової будівлі. Посеред двору влаштовано фонтан, вода збігає з пагорба й високим струменем б'є вгору. Цю місцину зусебіч оточують пагорби, порослі високими деревами. Ріка Дніпро тече зі східного боку монастиря, береги тут вузькі й прямовисні. Коли ми попрощалися з ченцями, нас повели до винних погребів, що вже за монастирською брамою. Їх змуровано склепінчастими, а прохід до них освітлюють гарні бані, замість навскісних підвальних вікон. Після цього ми повернулися до Печерського монастиря.

Цього вечора було влаштовано великі урочистості: ударили у дзвони, і настало неспання з нагоди упокоєння в Бозі Святого Антонія, засновника монастиря, а малу повечірню відслужили в церкві, що наверху.

У четвер уранці, 10 липня, наш владика патріарх служив обідню на особливе прохання монастирської братії у присутності всіх мешканців міста; при цьому він висвятив ієрея в диякони. У п'ятницю ми служили обідню в жіночому монастирі.

У суботу вранці ми отримали запрошення від настоятеля монастиря Святого Архангела Михайла, що розташований південніше від Печерського на відстані трьох миль (мова йде про Видубицький монастир, настоятелем якого був Гнат Оксирович-Старушич, учень Петра Могили; ставши року Божого 1628-го, після смерті Захара Копистенського, архимандритом Печерського монастиря, Петро Могила намислив заснувати при ньому вищу школу, а щоб мати в ній добрих учителів, відрядив своїм коштом до Західної Європи на навчання здібних молодиків, серед яких були Сильвестр Косів, Ісайя Трохимович, Тарас Земка, Інокентій Гізель, Гнат Оксирович-Старушич; вони стали викладачами Братської школи, перетвореної в колегіум; 4 липня 1654 року гетьман Хміль звернувся до московського царя Олексія з проханням підтримати ігумена Видубицького монастиря Гната Старушича в його домаганні повернути відібрані монастирські землі. — *МР.*)

До цього монастиря ведуть дві дороги: одна — берегом Дніпра для вершників, вельми прикра; друга в'ється верхами пагорбів через пречудові сади, де ростуть сливи, яблуні, горіхи; ці пагорби схожі, як нам казали, на височини Святої гори своєю мальовничістю й усамітненістю; по правді, це — благословенні гори, вони самі дають поживу для пустельників та подвижників, яких тут, за оповідками, дуже багато, вони споживають плоди цих садів.

Цей монастир також стоїть на березі Дніпра, а через те діставатися до нього доводиться прикрим узвозом та глибоким ярмом. Його оточують круто-

схилі пагорби, порослі плодовими дичками; з-під крутосхилів б'ють джерела, а церква нагадує церкву Архангела, бо зодчий тої і тої був один, як нам сказали; та від давнини й через те, що основи вівтарів заклали на дніпровому березі, високому й стрімчасному, увесь надрічний бік течія підмила, і він упав посеред ріки, тим-то тривалий час монастир стояв пустою, аж поки сімнадцять років тому не з'явився нинішній ігумен (коли Петро Могила вже був Київським митрополитом. — *МР.*). Він узявся за відбудову церкви, переніс вівтарі ближче до хоросу, вирівняв муровану стіну, доповнив горішню частину дерев'яною надбудовою, побілував вапном, отож ви-йшла вельми славна будівля з пречудовим найменуванням — церква в честь Святого Архангела Михайла, чий празник відзначають шостого вересня. Ми відстояли тут обідню, а після трапези подалися поглянути з берега на Дніпро; воістину, моторошно дивитися вниз — така тут височінь, нікому несила дивитися вниз без трепету. Увечері ми повернулися до Печерського монастиря. У неділю відслужили тут обідню, на якій був присутній царський воевода.

У понеділок ми попрощалися з ченцями на березі
Дніпра. Тут ми переправилися на судні
удруге, спрямовуючи свою путь
до Хмеля в місто
Чигирин.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

БОРИСПІЛЬ. ІСТОРІЯ СВЯТИХ БОРИСА І ГЛІБА.

У вівторок, ополудні, 15 липня, проїхавши п'ять миль, ми прибули до торгового містечка з укріпленнями й замком на ймення Архангела, тобто Борисове місто. Борис був сином князя Володимира. Як оповідають, тут була давня велика церква в ім'я мученика Гліба, другого сина князя Володимира; ляхи зруйнували її, вивезли каміння, деревину й залізо до Києва, де збудували з цього всього нову велику церкву, про яку ми раніше згадували.

Ми вже казали, що князь Володимир мав дванадцятєро синів (один з них — Ярослав Мудрий, будівник Святої Софії. — *МР.*); усі вони сповідували християнську віру, за винятком одного (найстаршого — Святополка. — *МР.*), який залишався невірним і не любив своїх братів. Він запросив до себе двох з них, Бориса і Гліба, названих у хрещенні Романом і Давидом, і хитрощами убив їх власноручно. Так вони стали мучениками, руси й московити шанують їхню пам'ять, будують у їхнє ім'я церкви. Їхнє зображення усім відоме: це двоє братів, що стоять поруч у князівських шатах і шапках.

Це місто (на той час — сотенне у складі Київського полку, нині — райцентр Київської області. — *МР.*)

дуже гарне, сади його неозорі, бо коло кожної хати
росте сад, а на подвір'ї викопано криницю, прісну воду
витягують з допомогою коловороту. У місті дві
церкви: в ім'я Різдва Пресвятої Богородиці
та Святого Михайла, а поза містом —
третя церква, в ім'я Святого
Миколи.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

СУПЕРНИК КИЄВА — ПЕРЕЯСЛАВ.

Не затримуючись у Борисполі, ми вирушили далі, правуючи трохи північніше, і, проїхавши понад шість миль, дісталися великого міста, яке суперничає з Києвом своєю розкішню та відоме в усіх цих краях як княжа столиця й місцеперебування гетьмана. Ім'я його — Переяслав (місто засноване князем Володимиром Великим на березі Трубежу на знак перемоги над печенігами, тут київський богатир Кожум'яка перейняв славу печенізького велетня, здолавши його в єдиноборстві; у Переяславі князував, зокрема, Володимир Глібович, чия смерть 1187 року, за Іпатіївським літописом, тяжко оплакувала Україна, саме Україна, а не Русь; після тріумфального в'їзду до Києва в січні 1649 року гетьман Богдан Хмельницький приїхав саме до Переяслава, приймав тут чужоземних послів; тодішнє полкове місто, нині — Переяслав-Хмельницький, районний центр Київської області. — *МР*).

Місто оточують незліченні земляні насипи, в укріплених стінах пороблено троє воріт: одні виводять на суходіл, двоє інших — навпроти мостів, перекинутих над великим озером, що оточує місто й живиться рікою. Озеро узятो в штучні береги, які утворюють

греблі для млинів і вали для фортечних гармат. Це місто — столиця й митрополія усіх міст і земель козацьких по цей бік Дніпра. Ляхів тут було мало, тільки урядовці, а тому місто, як оповідають, ніколи, від часу свого заснування (уперше згадане в договорі Київської Русі з Візантією 907 року. — *МР.*), не було підкорене (недарма Переяслав називали щитом Київської Русі на південному сході. — *МР.*), бо його не здобували силою зброї, але завжди за угодою, воно таки справді нездоланне (року Божого 1630-го запорозький гетьман Тарас Трясило погромив під Переяславом ляхів, оте побоїще назвали Тарасовою ніччю. — *МР.*). Тільки-но Хміль з козаками з'явився перед містом, переяславці перебили польських урядовців, і козаки оволоділи містом без бою та сутичок.

Коли ми під'їздили до Переяслава, назустріч нам вийшов полковник (Павло Тетеря, родич Богдана Хмельницького, згодом — у 1663–1665 рр. — гетьман пропольської орієнтації. — *МР.*) з царською корогвою, музиками, які гримали в литаври, вигравали на польських флейтах, духовенством і всіма переяславцями з корогвами; хресною ходою, вельми пишно й урочисто, провели нас до нової великої церкви в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці, поставленої з деревини; церкву ще не встигли упорядкувати, оздобити, а проте вона вже викликає подив своєю вигадливою формою, летючістю, симетричністю та п'ятьма банями. У плані вона хрестовидна, тобто складається з чотирьох великих арок, а кожна з великих арок на кожній з чотирьох сторін світу має ще бокові, менші й дуже гарні арки, отож усього їх дванадцять. Головна арка з двома боковими утворює великий вівтар. Крім великого, церква має ще чотири вівтарі: два в долішньому ярусі, в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці й Воздвиження Чесного Хреста Господнього, а два — у горішньому, в честь Акафіста, тобто Похвали

Богородиці та Петра й Павла. У цьому другому ярусі влаштовано двоє хорів: одні — над західними ворітьми для півчих, а вище, над ними, — другий ряд колон у головній бані, точнісінько як у Київській Святій Софії за опорядженням; стовпи, хоча й дерев'яні, мають вигляд мармурових і милують зір глядачів. Знадвору церкву вже потиньковано й розмальовано орнаментом. Велика галерея охоплює усі вісім кутів, має різьблені бильця. А всередині церкви ще стоїть устаткування, з допомогою якого підіймають канатами догори будівельні матеріали.

У місті (рівнинна його частина називалася Нижнім, а та, де замок, у районі дитинця, — Верхнім містом. — *МР.*) височать ще чотири церкви: на честь Воскресіння Господнього, Преображення Господнього (на майдані перед цією церквою 10 лютого 1649 року гетьман Богдан Хмельницький, одягнутий у хутро з чорнобурки, оточений козацькою старшиною, зустрівач польських послів; Адам Кисіль вручив гетьманові булаву й малиновий стяг з білим орлом і написом «Король Казимир»; а в січні 1654-го тут відбулася Переяславська рада. — *МР.*), Святої Трійці та Святого Миколи. Раніше була церква, що належала ляхам, нині її перетворено на монастир у честь Покрови Пресвятої Богородиці. Архиєрей Переяслава, за його словами, має владу над двома сотнями священиків.

Коли ми виходили з нової церкви, на знак великих радощів бабахнули з козацьких гармат, аж земля загойдалася.

У неділю, 20 липня, на яку випав празник Святого Пророка Іллі й виповнилося рівно чотири роки, як ми пустилися в цю мандрівку з Халеба, наш владика патріарх учинив для переяславців водосвяття після літургії й усіх окропив. Мешканці Переяслава, як і всіх інших міст, мають велику віру у відпускні грамоти.

Полковник, приймаючи нашого владика патріарха у своєму домі, повідомив, що обіймає своєю владою дев'ять міст і понад півтисячі поселень, має під своїм рейтменством сорок тисяч козаків, і додав, що може виставити й сто тисяч, якщо виникне в тому потреба (Переяславський полк, який до Павла Тетері водили Андрій Романенко, Петро Головацький, Федір Лобода, Яким Сомко, брат першої Хмелевої дружини Ганни — матері Тимоша, Юрася, Стехи й Катрі, Герасим Яцкович; нараховував вісімнадцять сотень; сотні ділилися на курені — загони з одного поселення, курінь мав стільки козаків, скільки в тому поселенні було чоловіків, здатних носити зброю. — *МР.*).

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

ГЕЛЬМЯЗІВ. ЗОЛОТОНОША. ПЕРЕПРАВА
ЧЕРЕЗ ДНІПРО. ЧЕРКАСИ. ЧИГИРИН — ГЕТЬМАНОВА
СТОЛИЦЯ.

У вівторок, 22 липня, ми залишили Переяслав. Полковник і всі городяни з литаврами, сопілками, а духовенство з піснеспівами проводжали нас на значну відстань од міста. Пройшовши чотири милі, ми прибули до торгового містечка з фортецею, укріпленнями й озером, під назвою Гельмязів (поселення на правому березі дніпрової притоки Супою; за Іпатіївським та Лаврентіївським літописами, існувало вже в першій половині XII ст., деякі історики вважають його старшим на два століття, і називалося воно Ємесове, або Чемесове; в люстраціях Київського воєводства Гельмязів названо стародавнім містом з чотирма десятками слухняних і сотнею неслухняних дворів; за Хмельниччини — сотенне місто Кропив'янською полку, який мав одинадцять сотень, а полковником постійно був Филон Джеджалий; нині — село Золотоніського району, Черкаської області. — *МР*).

Затим, промандрувавши ще чотири милі, ми дісталися містечка, такого ж, як попереднє, на ймення Золотоноша (лежало на острові, утвореному річкою Золотоношею, лівобережною притокою Дніпра; уперше згадується за 1578 рік у заповіті князя Б. Корецько-

го; у документах за 1616 рік про Золотоношу вже сказано як про місто, обкопане валом, тут щотижня відбувалися торговлиці й щороку ярмарки; з 1640-го — власність князя Яреми Вишневецького, тут нараховувалося близько трьохсот господарств, а мешканців було півтори тисячі; фортеця мала дві брами — Кропив'янську й Переяславську; за Хмельниччини — сотенне місто Черкаського, потім — Переяславського полку; нині — райцентр Черкаської області. — *МР*). У Золотоноші дві церкви, одна з них у честь Успіння Богородиці.

Здолавши ще три милі, ми підїхали до Дніпра, переправилися через ріку і, проїхавши дві милі, прибули до торгового міста, батьківщини козаків, назва якого — Черкаси. Тут вони майструють судна (чайки, байдаки. — *МР*), які ходять у Чорне море, бо Дніпро тече поряд з містом. Тут народився Хміль, і тут уперше появилися козаки, тоді вони жили як дикі звірі.

КОМЕНТАР УПОРЯДНИКА

На початку XVI століття, коли, за нашими літописами, зокрема й Густинським, у Нижньому Подніпров'ї виникло козацтво, Черкаси були фортецею на пограниччі з Диким полем, найпівденнішим українським містом на Дніпрі, нижче лежали вже татарські міста, як-от Кизикермен (нинішній Борислав, Херсонської області) та Джанкермен (нинішня Каховка, тієї ж області).

Першими організаторами козацького стану були черкаський і канівський староста Остап Дашкевич та хмільницький староста Предслав Ляницькоронський. До тих пір, поки інший черкаський та канівський староста князь Дмитро Вишневецький-Байда не заснував за Дніпровими порогами, на острові Хортиці, Запорозьку Січ (не засік там фортецю), усі ті відчайдухи з ближніх і дальніх українських земель,

що, утікаючи від панського гніту або ж пригод шукаючи, козакували в Дніпрових плавнях та Великому Лузі, справді уподібнюючись диким звірам, недарма ж бо й приповідку таку складено: козак — він з риби родом, од пугача плодом; після весняно-літнього промислу, з настанням холодів, поверталися до Черкас та інших поселень-зимівників Черкаського староства, як, до прикладу, Чигирин. Через те перших козаків, що були перед запорожцями, називали зазвичай черкасами, а сам край, де вони козакували, відтак і чи не всю Україну — Черкасією, Черкаською землею, Козакією. Скажімо, префект міста Кафи (нині Феодосія) Е. Дортеллі писав року Божого 1634-го, тобто через століття після виникнення козацтва: «Татари виступили, дець до ста тисяч верхівців, прямуючи або в Польщу, або в Московію, або в Черкасію». Цю назву, поряд з Малоросією, часто уживали й московити, уникаючи ненависної їм назви Україна, давнішої за попередні.

У «Записках польського історика Матвія Титловського за 1620-1621 рр.» сказано, що Михайло Хмельницький, Богданів батько, народився в місті Лисянці, Черкаського староства. Таким чином, можна сказати, що й гетьман Хміль народився тут, на батьківщині козаків-черкасів.

За Хмельниччини Черкаси — столиця Черкаського полку, що нараховував у своєму складі дев'ятнадцять сотень; черкаськими полковниками були Марко Тарасович Топиха, Яків (Ясько) Воронченко, Баран Худий, Яків Пархоменко; нині Черкаси — обласний центр України.

Затим ми проїхали ще сім миль і прибули до міста, де постійно перебуває гетьман Хміль, а називається воно Чигирин (за правдоподібною версією, цю назву «подарувала» трава чигир, мабуть, вона густо росла на

березі Тясмину, правобережної притоки Дніпра, на тій місцині, під скелястою Кам'яною горою, де в першій половині XVI століття черкаси, повернувшись з промислу в Дикому полі, заснували зимівник, а на Кам'яній горі, що прикривала зимівник з боку Дикого поля, засікли фортецю; за Хмельниччини Чигирин був подвійною столицею — гетьмановою й Чигиринського полку, що мав вісімнадцять сотень, чигиринським сотником був Тиміш Хмельниченко, а полковницький пернач носили Федір Якубович Вишняк, Михайло Криса, Карпо Трушенко, наказними полковниками призначалися Федір Коробка, Ілляш Богаченко, Іван Воловиченко, Василь Томиленко. Чигиринський полк був гетьмановою гвардією, за вирішальних моментів битви, як, наприклад, під Пилявцями восени 1648 року, гетьман ставав на чолі полку і, за свідченням ляхів, рикаючи, немовби лев: «За віру! За Україну!», врубався в саму гущу бойовиська. Нині Чигирин — районний центр Черкаської області; Кам'яну, або ж Замкову, гору перейменовано на Богданову, тут поставлено пам'ятник Великому гетьманові Зиновію Богданові Хмельницькому. — *МР.*)

Відтоді як переправилися через Дніпро, ми бачили обабіч шляху гори піску — така природна властивість цієї ріки на значній відстані, надто ж од тієї хвили, як наблизились до Чигирина, тут піщані коси та кучугури вивищуються в людський зріст, наші коні геть охляли й падали. Усі околиці чигиринські також піщані.

Писар, тобто гетьманів секретар (генеральний писар Іван Виговський, згодом — у 1657–1659 рр. — гетьман, рішуче dokonуючи те, чого не встиг Богдан Хмельницький, виступив проти московського свавілля в Україні, доценту розгромив під Конотопом московське стотисячне військо, викликавши смертельний переполох у царській столиці; розстріляний поляками з намови Павла Тетері 1664 року в місті Бару,

що на Вінниччині. — *МР.*), виїхав нам назустріч з великим козацьким загоном і провів нас до міста головним шляхом, схожим на велику піщану ріку.

Чигиринська фортеця висотою та будовою нагадує Халебську на значній відстані (Кам'яна гора, що її охоплювала річка Тясмин, зі сходу, півночі й заходу підносилася над степом дуже стрімчасто, через те й фортецю на ній було видно звіддалеки. — *МР.*).

Коли ми наблизились до міста, молодший гетьманів син (Юрась, який через рік, по батьковій смерті, стане гетьманом, і московський боярин Борис Петрович Шереметєв зневажливо скаже про нього: «Тому гетманішке прілічно би гусі пасть, а не гетмановать!»), водночас московити підступно використовують Юрасеву недосвідченість і присилюють ствердити своїм підписом «Богданові статті», які ніколи не укладав з царем його батько. — *МР.*) вийшов із процесією духовенства нам назустріч і нас провели до дерев'яної довгастої церкви в честь Успіння Пресвятої Богородиці, що поряд з гетьмановим домом (гетьманів дім од сусідніх відрізнявся лише тим, що перед ганкам стояли гармати. — *МР.*). У неділю тут на гетьманове прохання ми відслужили обідню з одним єпископом, який нещодавно прибув до гетьмана послом од ляхів. Після служби Божої гетьман запросив нас до свого дому на обід.

У понеділок нас повезли до заміського Троїцького монастиря. Тут, у церкві Святого Івана Богослова, ми відстояли обідню, тоді подалися обідати з писарем, ктитором цього монастиря. Після цього повернулися до міста.

У Чигирині, крім згаданої церкви в честь Успіння Пресвятої Богородиці, стоїть ще чотири церкви. Сама ж фортеця не має собі рівних у країні козаків за своєю височінню, величчю гори, на якій фортецю збудовано, обширом та надміром вод і мочариськ, що

оточують Чигирин. Через те фортеця дуже міцна (завдовжки вона мала двісті метрів, завширшки — півтори сотні, загальна довжина мурів складала сімсот п'ятдесят метрів. — *МР.*), нині деякі поруйновані мури поновлюють. У фортеці стоять декілька гармат, дивовижно гарних, з написами, гербами й іншими знаками, гетьман привіз ці гармати з країни ляхів, і вони вилискують, наче зі щирого золота відлиті.

До міста (та частина Чигирина, де стояла фортеця, називалася Малим містом, а долішня, попід Кам'яною горою, — Великим містом. — *МР.*) веде тільки один шлях (з боку Суботова. — *МР.*), він пролягає долом, посеред моря піску, і там (у Великому місті. — *МР.*) дуже спекотно.

Ми запитали, чому гетьман не мешкає в ліпшому місті, ніж це, і нам відповіли, що гетьман обрав Чигирин для своєї резиденції через те, що він лежить на кордоні з татарами, між якими й країною козаків відстань у п'ятдесят днів путі безлюдними й пустельними степами. Чигирин — серединна місцина, Дніпро від нього — лише за дві милі (за Михайлом Грушевським, середина землі козаків, од Чигирина однакова відстань до Сяну на заході й Дону на сході, до Чорного моря на півдні та Білорусі на півночі. — *МР.*).

Нам повідомили тут, у Чигирині, що нині ця країна здатна виставити триста тисяч козаків, кожен з яких має власну зброю.

КОМЕНТАР УПОРЯДНИКА

Чи не прикметно, що в цій частині подорожніх нотаток, писаних на зворотному шляху з Московії, Павло Халєбський уже не вживає навіть такого виразу, як «Богом бережений цар»?.. Зате, щиро освідчившись у прихильності до країни козаків, де святі мандрівники почували себе людьми, двічі пише про те, яке військо здатна виставити ця країна в разі

потреби. І це не просто констатація факту. Річ зрозуміла, що за обідом у гетьмана Богдана Хмеля та генерального писаря Івана Виговського не тільки тилося за здоров'я святих мандрівників та благополуччя країни козаків, а й говорилося про тодішнє політичне становище Української Речі Посполитої, лужаву політику московського царя щодо неї.

Весною того року, себто 1656-го, поляки, які у спілці з татарами люто мстили козакам за те, що піддалися під протекцію московського царя, вирішуючи та спалюючи українські міста й села, зробили спробу помиритися з гетьманом Богданом Хмельницьким, умовити його відхилитися від московитів, спільно виступити проти шведів. Гетьман відповів на те королівському послові Ляницкоронському: «Годі, панове, мати нас за дурнів! Вам, ляхам, ніхто у світі вже не йме віри за вашу повсякчасну підступність! Був час, коли ми погоджувалися на мир з ласки короля, та король пропонував одне, а на думці інше мав. Ми не укладемо з Польщею жодних угод, поки вона не зречеться усієї України. Нехай поляки оголосять українців вільними, як-от, до прикладу, іспанський король визнав вільними голландців. Тоді житимемо з вами як добрі сусіди й друзі, а не як раби ваші; тоді напишемо мирну угоду на вічних скрижалях. Та цьому не бути, поки в Польщі верховодять пани; не буде миру між українцями й поляками!»

Тоді, помінявши тактику, ляхи заходилися прихилити на свій бік московського царя, обіцяючи йому польську корону після смерти Яна Казимира. Патріарх Никон нашіптував повсякчасно цареві помиритися з поляками, повернути зброю проти шведів. Гетьман не міг не знати про це, отож уживав відповідних заходів, через патріарха Антиохійського Макарія Третього попереджував московського царя, яку

силу двигоне проти нього, якщо він змовиться з поляками проти України.

Уже після від'їзду сирійських мандрівників, у жовтні 1656-го, така змова сталася. Козацькі посли, яких не допустили до участі в мирних переговорах ляхів з москвинами, скаржилися гетьманові: «Пропа-ли ми, батьку, москвини запродали нас ляхам!» Гетьман скипів гнівом: «Не журіться, діти, не будемо більше під московською рукою, покинемо москвинів, знайдемо собі надійніших союзників!» За Михайлом Грушевським, Богдан Хмельницький одразу вислав послів до Швеції, Туреччини, Угорщини, Молдови, щоб укласти з ними союз і одночасно вдарити на обох ворогів — ляхів і москвинів, а козацьким полкам наказав готуватися до походу на Московію. Та ці

Богданові заходи обірвала передчасна
смерть, за деякими версіями,
настала вона внаслідок
отруєння.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

СУБОТІВ. УДОВА ТИМОША ХМЕЛЬНИЧЕНКА РОЗАНДА.

У суботу, 2 серпня, гетьман Хміль приїхав відвідати нашого владику патріарха, після чого ми виїхали з Чигирина, проїхали дві милі й дісталися величезного мосту, перекинутого над озерами, болотами, островами й великими ріками, він іде попід Чигиринською фортецею й веде через такі місцини, що змушують подорожнього тремтіти із жаху. На переїзд цим мостом ми затратили півтори години.

Подолавши цей міст, ми прибули до поселення під назвою Суботів, де зазвичай жив небіжчик Тиміш, гетьманів старший син (на правому березі Тясмину та його доплати річечки Суботи; тут, серед пуші, року Божого 1616-го Михайло Хмельницький заклав хутір; у квітні 1654-го московський цар грамотою надав Чигиринське староство, у тому числі й Суботів, на гетьманську булаву, тобто у власність гетьмана Богдана Хмельницького; нині — село Чигиринського району, Черкаської області. — *МР.*).

Суботівці вийшли назустріч нам хресною ходою й провели до великої нової церкви в ім'я Святого Михайла. Тут зібрано скарби вірменських церков, зруйнованих і пограбованих небіжчиком Тимошем у Сучаві, молдовському місті, про яке ми багато разів згадували

раніше (Сучава, що за півтора десятка миль од Ясс, молдовської столиці, мала п'ятнадцять церков. — *МР.*); тут, у Свято-Михайлівській церкві, Тимошева гробниця.

Тимошева удова, донька молдовського господаря Василя, декілька разів відвідувала нашого владику патріарха. Одягнута вона була достоту як черкаська самітниця, у суконному, обшитому хутром очіпкові на голові, її супроводили черкаські та молдовські дівчата, одягнуті, як і вона, ніби черниці (у російськомовному перекладі замість означення «черкаська», «черкаські» ужито «черкеська», «черкеські», що вносить плутанину в текст, збиває читача з пантелику, справді-бо, звідки в Суботові «черкеські дівчата»? — *МР.*). У неділю вранці ми учинили після надранньої в її присутності поминавання Тимоша. Над його гробницею за їхнім звичаєм висить велика короґва, на ній написано вельми правдоподібний портрет гетьманича — верхи на коні, з мечем у правиці та булавою в лівиці, а на передньому плані — мапа Молдови, країни, яку він пішов здобувати (про достовірність Тимошевого портрета Павло Халебський пише на тій підставі, що зустрічався з Хмельниченком, після того як 20–21 квітня гетьманич, маючи під рукою двох славетних полковників — вінницького Івана Богута й прилуцького Тимоша Носача, ущент розгромив під Яссами військо Стефана Гергіці, молдовського великого канцлера, що повстав проти Тимошевого тестя Василя Лупула, зазіхаючи на трон молдовського господаря, і змусив Лупула наприкінці березня 1653 року утекти з Ясс до Рашкова; 22 квітня 1653 року Тиміш Хмельниченко урочисто в'їхав до молдовської столиці, видовженого між горами міста з приземкуватими дерев'яними будинками й міцно укріпленим монастирем на найближчій горі, і тут між 22 квітня і 1 травня, коли вирушив на Волощину, зустрівся з арабськими мандрівниками. — *МР.*). Ці поминки зворушували присутніх до сліз. Хто вона,

бідна удова, яка володіє чотирма мовами — волосською, грецькою, турецькою, українською?.. яка витратила всі свої скарби, аби визволити свого батька з турецької неволі (позбувшись трону молдовського господаря, Василь Лупул подався до кримського хана, а той видав його турецькому султанові; того літа, як патріарх Антиохійський уперше зустрівся з козацьким гетьманом, у середині липня, до столиці Оттоманської **Порти** прибуло з Чигирина козацьке посольство, **перед** яким Богдан Хмельницький поставив завдання — домогтися звільнення свого свата Василя Лупула, який чекав смерті в Семибашнях, похмурій в'язниці, бо тодішній молдовський господар Стефан Георгіца, прагнучи назавжди позбутися свого суперника, підкупив султанову матір і доглядача султанового гарему; на перекуп у козацького посольства забракло Розандиних скарбів і гетьманового золота. — *МР.*)?.. Нині, далеко від свого батька, матері, братів, свого народу, живе вона серед чужих людей, у двіркові свого чоловіка, який устиг спорудити довкола нього укріплення, а гетьман, його батько, будує нині на пагорбі, навпроти двірка, аби побільшити його пишноту, кам'яну церкву в ім'я Святого Пророка Іллі. Ми помітили в підмурівку цієї церкви кілька валунів, величина яких викликала у нас подив. Нам сказали, що ці камені привезено з міста, яке належало татарам, за п'ять миль звідси, там вони мали мечеть. Гетьман зруйнував її (після того, як татари у спілці з ляхами спустошували українські міста й села, помщаючись козакам за Переяславський трактат з московитами. — *МР.*) і перевіз камені для спорудження цієї церкви.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

МЕДВЕДІВКА. ЖАБОТИН. СМІЛА. БАЛАКЛІЯ. ОРЛОВЕЦЬ.
В'ЯЗІВОК. ВІЛЬШАНА. ТАРАСІВКА. ЛИСЯНКА. БУКИ.
УМАНЬ. КОЗАЦЬКИЙ ТАБІР. ОБЕЗЛЮНІЛЕ ПРИКОР-
ДОННЯ. РАШКІВ.

Відстоявши обідню, ми вирушили із Суботова, подорожували вибоїстим, а тому утрудненим шляхом і прибилися до містечка під назвою Медведівка (коли в першій половині XVI століття в Чигирині стало тісно, чигиринський і корсунський староста Ян Данилович виділив вільним людям в урочищі Медведка, на правому березі Тясмину й Медведки, місцину для поселення й назвав його Данилградом; запропонована старостою назва не прижилася, поселенцям припала до вподоби інша; Медведівка була сотенним містом Чигиринського полку, нині — село Чигиринського району, Черкаської області. — *М.Р.*).

За гетьмановим наказом сотники повсякчасно виходили назустріч нам зі своїми загонами під корогвами й проводжали від міста до міста.

Проїхавши ще три милі, ми дісталися торгового містечка під назвою Жаботин (засноване наприкінці XVI століття на місці зруйнованого Менглі-Гіреєм міста Радивонового; перша згадка про Жаботин як містечко датується 1643 роком; за Хмельниччини — сотенне місто Чигиринського полку; нині — село Кам'янського району, Черкаської області. — *М.Р.*).

За десять миль од Жаботина лежить торгове містечко під назвою Сміла (на берегах Тясмину при впадінні Сріблянки; відоме з історичних документів XVI століття; спочатку це був Яцьків хутір при битій дорозі, якою татари ходили в Україну, далі він став Слободою Тясминою, з 1633 року — містечко, володіння Конєцпольських; якось татари захопили великий ясир; одна дівчина сміливо зголосилася провести козаків через Ірдинське болото татарам у тил; козаки перебили татар, а сміливу дівчину не уберегли, поховали над Тясмином, насипавши високу могилу; відтоді містечко має назву Сміла; було сотенним містом Чигиринського полку, у ньому жив Тиміш Хмельниченко; нині — районний центр Черкаської області. — *МР.*)

За милью від Сміли — містечко Балаклія (нині село Смілянського району, Черкаської області. — *МР.*), а ще за милью — містечко Орловець (сотенне місто Черкаського полку, нині — село Городищенського району, Черкаської області. — *МР.*), а за дві милі — В'язівка (сотенне місто Корсунського полку, нині — село Городищенського району, Черкаської області. — *МР.*)

Проїхавши ще півтори милі, дісталися до Вільшани (на мапі Гійома Левассера де Боплана, виданій 1650 року, значиться як велике українське поселення; назва — від річки Вільшанки; як місто уперше згадується в історичних документах за 1598 рік; за деякими джерелами, у Вільшані народився Максим Кривоніс, через те й у народній пісні його називають Максимом Вільшанським; сотенне місто Корсунського полку, мало 1654 року понад вісімсот дворів; нині — село Городищенського району, Черкаської області. — *МР.*)

Увесь цей шлях і всі ці містечка складають кордон з країною татар (тобто південніше від Черкащини України не було, лежало безлюдне Дике поле. — *МР.*)

З Вільшани, зробивши півтори милі, ми приїхали до Тарасівки (сотенне місто Корсунського полку; тут,

вирушаючи під Батіг весною 1652-го, Богдан Хмельницький зосереджував козацькі полки й чекав на татарську орду, тоді ще союзну; нині — село Звенигородського району, Черкаської області. — *МР.*), а звідси, промандрувавши дві милі, у четвер, 7 серпня, прибули до Лисянки, згаданої раніше.

Суботнього вечора лисянський сотник попрохав нас освятити новий монастир, який він збудував у передмісті, і ми туди вирушили. Монастир гніздиться на маківці невеликого пагорба, оточеного ставами, озерами та драговиною; монастирське дворище обгороджено палями та обкопано валом, на валу виставлено гармати. Монастир засновано в честь Святої Трійці, він має гарну церкву в ім'я Святого Гната. У ній ми слухали надранню від півночі до світанку; підготувавши все необхідне для освячення, священики облачилися, і наш владика патріарх увійшов та за звичаєм окропив церкву. По завершенні обідні сотник наказав просалютувати зі всіх рушниць, виявляючи тим велику радість, і, повернувшись з нами до міста, улаштував для нас бенкет у своєму домі.

Після полудня ми вирушили з Лисянки і, проїхавши дві милі, прибули до торгового містечка Буки, про яке вже згадували, а звідси, промандрувавши ще чотири милі, недільного вечора прибули до Умані. Тут зустрів нас полковник (Семен Оргіяненко. — *МР.*), і ми зупинилися в його домі.

У вівторок ми попрощалися з ним і він виїхав з нами до козацького табору за містом. Цими днями до козаків дійшла чутка про те, що кримський хан сів на коня й виступає проти них. Вони неабияк утішилися цій новині, готуючись належно зустріти хана. Наш приїзд до табору привітали рушничним салютом. Коли ж наш владика патріарх поблагословив їх, прочитав над ними молитву, знову бабахнули зі всіх рушниць. А як проводжали нас, то тричі

ставили своїх коней дибки, вважаючи, що це дає їм здоров'я та безпеку.

Для супроводу полковник дав нам два загони з корогвами, і ми проїхали через міста й села, спалені минулого року ляхами у спілці з татарами, через те обезлюднілі. Усі шляхи тепер вельми небезпечні, надто ж на відстані одного дня їзди, перш ніж досягти ріки Дністра, бо тут, у прикордонні, мандрівників можуть перестріти численні ватаги молдовських та інших розбійників.

У п'ятницю, 15 серпня, ми приїхали до Рашкова й подякували Богові за благополучну мандрівку землею козаків.

Тут ми порадили нагоді поласувати виноградом з молдовських виноградників, молдовськими кавунами та іншою городиною, що її не бачили відтоді, як покинули Молдову, по якій повсякчасно зітхали, — на празник Успіння Пресвятої Богородиці тут вирує ярмарок (на рашківський ярмарок приїздили не тільки молдовани з виноградом і кавунами,

а й заморські купці. — *МР.*). У понеділок, 18

серпня, ми виїхали з Рашкова, козаки

провели нас і на прощання

відсалютували з

рушниць.

БЛАЖЕН, ХТО УСВІДОМИТЬ СЕБЕ КОЗАКОМ

Нічні бесіди зі святим подорожником

Довірливі наші бесіди нічні тривають уже другий десяток років. Залюбки спілкуємось то українською, то арабською мовами, іноді грецькою. Підраховано: загалом вони прожили в країні козаків сто п'ять днів, тобто понад три місяці. Із власного досвіду знаю: за три місяці можна вивчити слов'янську мову. І не тільки слов'янську. Принаймні я, коли збирався їхати до Румунії, а потім до Польщі, саме за три місяці опанував румунську і польську мови й спілкувався там без тлумача. Отже, Павло знав українську. А щодо моєї арабської, то, на жаль, мені у Палестині побувати не довелося. Хоча відомо, що скіфи воювали у Палестині, двічі здобували Єрусалим, брали у полон маленьких хлопчиків і вдома виховували з них воїнів; ще достеменніше відомо, що в Січі Запорозькій козакували не тільки українці, а й ляхи, москалі, татари, турки, волохи, молдовани, араби. Інакше звідки взялися б у нас такі прізвища, як Ляшенко, Полулях, Москаленко, Московко, Татарчук, Турчин, Греків, Волощук, Молдован, Єгипта, Єрусалимець, Дамасків?. Цілком можливо, що хтось із моїх предків був чистокровним арабом, служив у козаків драгоманом, тобто перекладачем, і навіть супроводив патріарха

Антиохійського Макарія Третього від Рашкова до Путивля. Отож у мені озвалася генна пам'ять і ночами поверталось забуте знання арабської мови з її сирійським діалектом.

Спочатку я оповідав йому про своє рідне село, яке вони неодмінно мусили бачити, коли їхали Шпаковим шляхом, прокладеним з Близького Сходу через Волощину, Молдову, наше Південне Поділля до Січі Запорозької, Чигирини, а далі — до Московії і ще далі, аж ген до Індії та Китаю. Мусили бачити, коли мандрували з М'ясківки до Жабокрича, воно лежало в ліву руку за одну милю від Шпакового шляху. Моя Чоботарка мала привернути увагу подорожників козацькою Свято-Миколаївською церквою дивовижної архітектури, тоді ще дерев'яною.

Воно мусило вже бути тоді, моє рідне село, як уже були описані Павлом сусідні Гарячківка, М'ясківка, Жабокрич, Ободівка. Існувало десь від часів князя Дмитра Вишневецького-Байди, володаря цих земель. Цілком можливо, що саме легендарний Байда його й заснував. На тій самій місцині, де вже було поселення ще за часів трипільської культури. Коли у грудні 1929 року померло в Києві президента Всеукраїнської академії наук Данила Кириловича Заболотного ховали на причілку батьківської хати, то, копаючи могилу, натрапили на сліди трипільської культури, про це писали тодішні наукові часописи. Якби це було не так, то найдавніший сільський куток над витокom річки Берладинки, яка сполучає Чоботарку із Жабокричем, Ободівкою, Балахівкою, Божою рікою, Чорним морем, а далі — світовим океаном і яка була тоді, як бачимо з подорожніх нотаток, повноводною та судноплавною, називався б якось інакше, а не Байдонівкою. З цього кутка дуже далеко видно, чи не до самого Дністра. Один з перших поселенців Байдиного села уславився тим, що шив добрі чоботи самому князеві, отож поселення, що все ширше роз-

сувало свої межі, стали усе частіше називати Чоботаркою, а Байдине імено залишилося за найдавнішим кутком і живе й досі.

Він, Павло, казав мені, що й справді бачив мою Чоботарку у ліву руку, за одну милю від Шпакового шляху, коли, переночувавши у М'ясківці, їхали далі, супроводжувані козаками, до Жабокрича. Але ж він не міг перерахувати й назвати поіменно у своїх подорожніх нотатках усі бачені поселення, відзначив лише, що на головному шляху містечок і міст вельми густо, а тих, що у праву та ліву руку від головного шляху, — без ліку.

Я казав йому, що, як і він, ще в дитинстві захопився історичними книжками. Оце захоплення пробудив у мені батько — Олександр Захарович Рябий. У роки визвольних змагань нашого народу, коли виходило немало книжок з історії України, зокрема Михайла Грушевського, Миколи Аркаса, Андріана Кащенко, батько був уже тямущим парубчаком, усі оті книжки перечитав. А ще він знав силу-силенну козацьких і стрілецьких пісень, усіляких переказів, пов'язаних з історією рідного краю. За мого дитинства усі ті книжки та багато пісень було заборонено Державними Вусами. Батько видобував їх зі сховку у стрісі, давав мені читати, наказуючи нікому не показувати, пісні ж наспівував стиха, аби ніхто не чув. Мало для мене вагу й те, що батько товаришував з Яковом Качурою, коли той навчався у нашому сільському ремісничому училищі, а коли став письменником, то подарував батькові свою історичну повість «Іван Богун». Я зачитав цю книжку до дірок, а вінницький козацький полковник назавжди увійшов у моє життя як найулюбленіший герой, з якого варто брати приклад. Залишається лише позаздрити йому, Павлові, бо, на відміну од мене, він таки бачив Івана Богуну у Богуславі, в резиденції гетьмана Хмеля.

Після цього оповів йому, коли вперше взяв до рук його подорожні нотатки. Родина мого однокласника Дмитра Українчука, з яким сидів за однією партою, мешкала на Байдонівці, в межу з Музеєм-садибою Данила Кириловича Заболотного, великого чумогона, як називали його ще за життя, зокрема і в Палестині, третього президента Всеукраїнської академії наук, справдеиного українського патріота, якого неодмінно репресували б за царювання Державних Вусів, якби він не помер 1929 року. Дмитрова мати, тітонька Ярина, працювала у музеї прибиральницею і дозволяла нам витирати порохи на книжкових полицях у зашкленних шафах. Книжок було дуже багато, аж подив брав: коли їх можна перечитати? Чи вистачить на це людського життя? І всі книжки чи більшина з них мали таку ошатну оправу, що лачно було і до рук узяти. Та все ж, витираючи порохи, деякі з них ми гортали, роздивлялися ілюстрації, вчитувались у підкреслені рядки та помітки на полях, зроблені рукою власника бібліотеки, тобто Данила Кириловича. Найрясніше підкреслених рядків та олівцевих поміток на полях зустрілося в книжці, яка називалася «Путешествие Антиохийскаго Патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. Перевод с арабского Г. Муркоса (по рукописи Московскаго Главнаго Архива Министерства Иностранных дел). Москва, 1897 г.».

Довга ця назва згадалася, коли я став письменником. Офіційно вважається, що письменником я став тоді, коли написав перше історичне оповідання «Шабля Богуна». Це сталося у козацькому полковому місті Брацлаві, де за часів Микити Кукурудзяного я працював відповідальним секретарем у райредакції газети «Шлях Ілліча», віддавши перед цим кілька років роботі на шахтах і каменярнях після закінчення Ки-

ївського гірничого технікуму. Мабуть, дух козацької давнини, що витав над Брацлавом, невеличким містечком на правому березі Божої ріки, посприяв тому, що, здається, на самому подихові, за одну ніч, я написав перше своє історичне оповідання про Івана Богуна. Юрій Мушкетик, тодішній головний редактор молодіжного журналу «Дніпро», надіслав мені зворушливого листа, написаного від руки, а невзабарі надрукував оте оповідання. Після того я написав ще одне оповідання про Івана Богуна — «Демір адам». Демір адамом, залізним себто чоловіком, назвали козацького полковника татари. Маючи під рукою сотню козаків, Іван Богун зав'язував бій з тисячею і перемагав.

Задумавши історичний роман «Берестечко», я мав зробити головним героєм саме вінницького полковника Івана Богуна. Роман писався залюбки. Уже потужно, аж земля двиготіла, рухалися назустріч одні одним густі маси війська: польського — на чолі з королем Яном Казимиром, козацького — на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким у спілці з кримським ханом Іслам-Гіреєм. Уже ставали табором на болотистому березі річки Плюшової поблизу містечка Берестечка; уже виходили на герць козацькі та польські лицарі-відчайдухи; уже обидва табори ув'язувалися в нечуване доти бойовисько; уже кримський хан, підкуплений польським королем, кинувся геть з поля бою, прихопивши заодно козацького гетьмана; уже в козацькому таборі зчинилася ворохобиця і мужній, залізної волі Іван Богун, полковник вінницький, обраний наказним гетьманом, давав лад зворохобленій масі, выводив з пастки козацькі полки... Роман Іваничук, який поблагословив до друку у львівському часописі «Жовтень» (нині — «Дзвін») перший мій роман «Берег» про опромінене в атомних перегонах покоління, а сам я захоплювався його історичним романом «Мальви»,

вельми зацікавився моїм «Берестечком», питав у листах, як посувається робота...

На той час, оповідав я арабському подорожнику, я вже мешкав у Вінниці, завідував відділом сільської молоді в обласній газеті «Комсомольське плем'я»... На жаль, це вже був інший час. У духовному житті після хрущовської «відлиги» настали брежнєвські приморозки. Якщо Микита Сергійович Хрущов, який усе ж набрався відваги розвінчати культ особи Сталіна, а за надмірне захоплення «королевою полів» незлобливо прозваний Кукурудзяним, підкреслював свою любов до України тим, що зодягав українські вишиванки (такі портрети висіли навіть у партійних кабінетах!), співав у гурті «Пісню про рушник» Андрія Малишка і Платона Майбороди і навіть стрілецьку пісню братів Лепких — Богдана та Левка — « Чуєш, брате мій», може, через те, що Ніна Петрівна Кухарук, його дружина, була українкою і 1920 року, працюючи у Галбюро при ЦК РКП(б), визволяла з першого радянського концтабору у підмосковному селі Кожуховому старшин Українського січового стрілецтва, зокрема й Франкового сина Тараса, то Леонід Ілліч Брежнєв заходився реанімувати сталініщину, тримав мармурове погруддя «вождя усіх народів» у своєму салон-вагоні, успадкованому від останнього російського імператора, фасонив у маршальському мундирі з цілим іконостасом орденів і медалей, здобувся аж на двійко в'їдливих прізвиськ — Державні Брови та П'ятизіркова Бормотуха — і, народившись в Україні, не терпів її на дух, зробив «українського буржуазного націоналіста» навіть з Петра Юхимовича Шелеста, Першого секретаря ЦК Компартії України.

Як і за Державних Вусів, тобто Сталіна, за Державних Брів знову стали цькувати в Україні творчу інтелігенцію. Тільки за те, що ти завжди і всюди розмовляєш по-українськи, співаєш українські пісні, ці-

кавишся українською історією, тебе могли оголосити «українським буржуазним націоналістом» і запроторити в «Сибір неісходиму». Особливо старалися догодити П'ятизірковій Бормотусі місцеві «дядьки отчєства чужого» — маланчуки, щербицькі, ватченки, фєдорчуки. Гончарів «Собор» оголосили «наклепом на радянську дійсність», Іваничукові «Мальви» — «історичним романом без історії», Андріяшикових «Людей зі страху» — «спробою реабілітувати найманиців світового імперіалізму» (малися на увазі Українські січові стрільці). З рукописів менш відомих письменників драконівська цензура нещадно вирубувала не тільки сюжети з історії України козацької доби, а й такі терміни, як «Україна», «український», «по-українськи», «козак», «козацький», «по-козацьки». Принаймні так чинили з моїм першим романом «Берег», уже після журнальної публікації, коли готувалося книжкове видання. Скажімо, героїня пропонувала героєві: «А хочеш, Андрію, я спечу тобі картопельки по-козацьки?.. Оце вичитала козацький рецепт у журналі «Україна».. Смакота!» Себто, прагнучи зробити милому приємність, хотіла почастувати його справдеишнім делікатесом, та запонадливий «дядько отчєства чужого», себто цензор, викреслює «націоналістичні» терміни, і фраза виходить банальна: «А хочеш, Андрію, я спечу тобі картопельки?»

Нема, брате Павле, нічого принизливішого для тебе, з діда-прадіда козака, себто людини незалежної, вільної, гордої, як примушувати себе терпіти дрімуче самодурство й по-малоросійськи запонадливе прислужництво місцевих «дядьків отчєства чужого», нема нічого ганебнішого за той липкий страх, що заповзає тобі гадюкою в душу на саму думку про те, що не сьогодні-завтра нагрянуть і по тебе, зроблять тебе «ворогом народу» і запроторять туди, звідки в Україну вороття уже нема.

Аж одного літнього вечора прибіг до мене на вулицю Артема стривожений Валентин Хомлак, наш фотокор, з яким не раз їздили у редакційні відрядження і там, у глибинці, далеко від чужих вух, виливали один одному душу, торкаючись нашої історії, яку, за словами Володимира Винниченка, не можна читати без брому, серцевих заспокійливих крапель, і сказав, що у Вінниці хапають «українських буржуазних націоналістів», з нашої молодіжної редакції взяли Сашка Гетьмана, який працював у моєму відділі, отож знищуй мерцій «компромат», бо от-от і до тебе нагрянуть з «контори глибокого буріння» з обшуком... З «компромату» я мав книжки Грушевського, Винниченка, видобуті ще батьком з-під стріхи, машинописну копію реферату Івана Дзюби «Націоналізм чи русифікація?» і рукопис незакінченого роману «Берестечко», головним героєм якого був Іван Богун, «небажана» для зображення в історичній літературі особистість, він-бо відмовився присягати на вірність московському цареві... Шкода було все це знищувати. У Ніни Архипівни, дружини, прокинувся героїчний дух підпільниці, вона рішуче заявила, що відвезе «компромат» останнім автобусом до свого села Йосипенки, що під Немировом, а вже батько сховає його дуже надійно. Справді, тесть Архип Миронович Мороз сховав «компромат» так надійно, що й досі не натратимо на той сховок, тим паче що тесть незабаром після того помер у лікарні й нікому не встиг сказати, де саме сховав.

Таким чином, арешту я уник, до «контори глибокого буріння» мене «запросили на розмову» через редактора. «Розмова», тобто перехресний допит, що його вели троє «дзержинців», тривала з ранку до ночі. Мені «популярно» розтлумачили, про що можна писати, а про що — не бажано. Я запитав, чи можна писати про Заболотного. Вони уточнили:

про якого Заболотного? Данила Кириловича, відповів я, видатного вченого-мікробіолога, що рятував світ од чуми та холери, третього президента Всеукраїнської академії наук. Один із «дзержинців» кудись вийшов, довго десь барився, нарешті повернувся й кивнув: можна, якщо покажете його прихильником радянської влади.

Я вже знав, що Данило Кирилович сам збирався написати книжку «По землях і людях», розповісти в ній про свої експедиції на чуму й холеру в Індію, Палестину, Китай, Середню Азію, Західну Європу. Була надія розшукати в його музеї хоч якісь начерки цієї книжки. Могли стати в пригоді й підкреслення та помітки на полях тих книжок, які ми переглядали в дитинстві, витираючи з них порохи. Мені дозволили користуватися музейною бібліотекою. Та, на свій подив, я не виявив у ній тієї книжки, чия довга назва запам'яталася, — «Путешествие Антиохийскаго Патриарха Макария...». Завідувачка музею, дружина голови колгоспу, «варяга» із сусіднього села, який уподобав собі для помешкання одну з музейних будівель, сказала мені, що цю та інші книжки взяли для тимчасового користування «відповідальні товариші з обкому партії, яким доручено писати історію міст і сіл Вінницької області».

Сталося так, що до редагування історичних нарисів, простіше кажучи довідок, було залучено й мене, вкупі з кількома іншими газетярками. Ми працювали у краєзнавчому відділі обласної бібліотеки імені К. Тимирязєва, доводячи до кондиції довідки, складені партійними та радянськими функціонерами й сільськими «вічними активістами». Нами «керували» амбітні «відповідальні товариші з обкому партії». В одного з цих «товаришів», власне на столі перед ним, я й побачив серед іншої літератури «Путешествие...» з музейної бібліотеки, коли приніс йому на перегляд одредаговану

довідку. Поки він переглядав, я встиг погортати, мій погляд «зачепився» за знайомі географічні назви — Гарячківка, М'ясківка, Жабокрин. Серце мені тьохнуло, здавалося, зараз я прочитаю про рідну Чоботарку, яка з 1929 року стала Заболотним. Та куратор вихопив книжку з моїх рук. Я йому сказав: «На титульній сторінці — штамп Меморіального музею Данила Кириловича Заболотного, власноручні академікові помітки на полях. Я давно шукаю цю книжку, бо задумав повість про Заболотного «Чутки про смерть перебільшено». Можете дати хоч на годину-другу?» — «Ні, не можу! — категорично відрубав куратор. — Цій книжці — місце у спецфонді!» На жаль, мені не довелося редагувати «нарис» з історії п'яти південних районів — Пищанського, Крижопільського, Тростянецького, Бершадського, Теплицького, землями яких мандрували ви, святі отці. Коли ж вінницький том «Історії міст і сіл УРСР» вийшов 1972 року, то я не міг не помітити, що на Ваші подорожні нотатки, Павле Халебський, посилалися тільки на двадцятій сторінці в такому контексті: «Арабський мандрівник Павло Алеппський, який особисто зустрічався з Богданом Хмельницьким, влітку 1654 року, ідучи через Брацлавіщину до Умані, у своїх записках засвідчив, що він бачив чимало козаків і навіть їхніх жінок, які вміли читати й писати. Це, на його думку, чудова риса місцевих людей...» Насправді ж Ваш оригінал засвідчує зовсім інше. А найприкріше те, що в описові тих південноподільських поселень, які Ви згадуєте, нема жодного посилання на Ваш подорожний щоденник, як це бачимо у черкаському, київському, чернігівському, сумському томах «Історії міст і сіл УРСР». Вінницькі компартійні «історики» свідомо «омолодили» подільські містечка й села на сотню — найменше — років, мовляв, життя на Поділлі проросло тільки тоді, як Україна «возз'єдналася» з Росією, якої, власне, за Хмельниччини не існувало, існувала Моско-

вія... І ось за такими «джерелами», доводилося бачити в обласній бібліотеці, вінницькі школярі і студенти ще й нині вивчають історію рідного краю...

Далі я оповідав арабському подорожникові, як згодом, уже за горбачовської «перебудови», перебуваючи у Польщі, я зрозумів, чому партійні функціонери ховали його «Опис подорожі патріарха Макарія» навіть од письменників. Мене давно цікавила сусідня братня країна, чи не відтоді, як прочитав Шевченкове «Полякам». Замолоду, коли я був автором лише однієї книжки прози «Тост за не впольованого оленя», довелося побувати у Румунії, туди мене «покликали» Ясси, під якими сталінський маршал Родіон Малиновський, до слова вінничанин, улаштував для земляків м'ясорубку, тисячами посилаючи їх, неозброєних, невишколених, необмундированих, на німецькі укріплення, щоб «власною кров'ю змили з себе ганьбу за те, що продали німцям Україну, відсиджувалися всю війну під жіночими спідницями»; куди ходили, прямуючи через Рашків, де було на Дністрі два броди — Жаб'ячий та Червоний, жіночки з нашого села до своїх чоловіків, носили їм у саквах домашні харчі та переміну білизни, а повернувшись додому, оповідали, що там, під Яссами, трупи штабелюють, наче дрова... А ще «кликала» мене й Сучава, де помер од рани Тиміш Хмельниченко.

Румунську мову я чув од літа сорок першого по березень сорок четвертого, бо наше село входило до так званої Трансністрії, тобто терену між Дністром та Бугом, що його Гітлер подарував королю Михая та маршалу Антонеску за союзницьку підтримку у боротьбі з більшовиками (потім генералісимус Сталін нагородив короля Михая орденом «Победа» за союзницьку підтримку у боротьбі з Гітлером!), отож у селі господарювали «мамаліжники», «постолятники», як називали румунів, ми, дітлахи,

переймали румунські пісеньки, переінакишуючи на свій лад, до прикладу: «У Києві дощ іде, в Крижополі слизько, утікайте, постолі, бо чоботи близько!» А збираючись до Румунії туристом, я за три місяці, маючи такого вчителя, як Андрій Пилипович М'ястківський, опанував румунську мову майже досконало. Заводячи з румунами розмови на історичну тему, я довідався від них, що «Опис подорожі патріарха Макарія» у перекладі їхнього арабіста Раду вони видавали аж тричі — 1930-го, 1934-го і 1949 років...

Але з деякого часу, власне відтоді, як «запросили на розмову» до «контори глибокого буріння», мене вже не випускали за кордон, підозрюючи, що можу там і залишитись. І ось нарешті, на третьому році горбачовської «перебудови», заборону скасували.

За часів П'ятизіркової Бормотухи Вінниччина підтримувала побратимські зв'язки з Келецьким воєводством. Раз у раз обмінювалися делегаціями, зокрема й журналістськими. Якось гостем обласної газети «Вінницька правда» був журналіст із келецької воєводської газети «Слово люду» Станіслав Берус, і я — за дорученням головного редактора Володимира Яковича Орлика — супроводив його у тижневих мандрах Південним Поділлям, описаним Вами, Павле Халебський. Ця традиція збереглася й за «перебудови». З якоїсь нагоди з Вінниці до Кельця вирушала вельми представницька делегація з діячів культури, мистецтва, літератури. Записали й мене, попередивши про це за три місяці до від'їзду.

Удосконалюючи знання польської мови, я заходився читати в оригіналі історичні романи Генрика Сенкевича. Почав з «Пана Володиевського». Дочитав до епізоду, як Міхал Володиевський помахом шаблі вибиває з козацької кульбаки самого Івана Богуна, улюбленого мого героя, і відклав роман набік. Загалом усі історичні романи Генрика Сенкевича видали-

ся мені аж занадто вже тенденційними. Та моє знайомство з Польщею почалося саме з відвідин літературно-меморіального музею Генрика Сенкевича під Кельцем... І ось його хранителі розповіли мені, що на історичних романах Генрика Сенкевича, з погляду українця аж занадто тенденційних, виховалося покоління патріотів, яке на чолі з Юзефом Пілсудським на початку двадцятого століття не тільки відновило польську державність, а й утримало її. Сам же маршал Пілсудський зазначав у своїх мемуарах: «Усі ми їхали в революцію в одному потягові під назвою «соціалізм», але на станції «Польща» я вчасно вийшов з вагона!..» А от наші «батьки нації», виховані на іншій літературі, до прикладу Володимир Винниченко, стверджували: «Нам потрібна Україна соціалістична або — ніяка!..» От і мали ніяку, тобто — колоніальну... На жаль, пізно прозрів і Симон Петлюра, сказавши: «Нація — понад партіями, Україна — понад усе!..»

Далі я знайомився з навчальними закладами й переконався: усю систему освіти у Польщі спрямовано на те, аби ще змаленства виховувати у польської дитини почуття високої національної гідності, тому на запитання: «Хто ти?» первачок гонорово відповідає: «Єстем поляк!..» Мене, звиклого бачити у класах і аудиторіях переважно парсуни «вождів», а в гуртожитках — кольорові листівки кінозірок, неабияк дивувало, що у польських школах, інститутах, університетах, учнівських і студентських гуртожитках стіни обчеплено портретами польських керманичів — од першого короля Болеслава Хороброго, який поцербив мечом об кийівські Золоті ворота і обезчестив доньок Ярослава Мудрого, до генерала Войцеха Ярузельського, який запровадив надзвичайний стан тільки задля того, аби на варшавських вулицях стояли танки з білими орлами, а не з червоними зорями на баштах,

тобто польські, а не радянські окупаційні, як у Празі, а своє звернення до нації закінчив традиційним гаслом: «Ще Польська не згінула, поки ми живемо!»; картинами на історичні сюжети.

Хоча нам, радянським туристам, партійні бонзи категорично забороняли заводити з поляками мову на козацьку тему, тим паче згадувати ім'я Богдана Хмельницького, я, стоячи перед картинами на історичні теми, питав братів-поляків, чи знають вони про те, що, скажімо, в поході на Москву королевича Владислава брав участь молодий Богдан Хмельницький і за хоробрість Владислав нагородив його золоту шаблюю... Чи знають вони, що у Хотинській битві вирішальну роль відіграв гетьман Петро Сагайдачний із сорокатисячним козацьким військом... «Авжеж, — відповідали брати-поляки. — Дуже добре знаємо!» — «Отже, — питав я далі, — ви, як я зрозумів, вивчаєте історію України?.. А за якими посібниками?» — «Зокрема, й за такими, як оцей», — і показали мені книгу Марії Ковальської під назвою «Україна в половині XVII століття в реляціях арабського подорожника Павла, сина Макарієвого, з Алеппо».

Я придбав, брате Павле, книжку у краківській книгарні, неподалік од Вавеля, де радянські туристи, озираючись на всі боки, купляли «Архіпелаг ГУЛАГ» Олександра Солженицина, й не міг одірватися від неї навіть на фуришетах у воєводи. Станіслав Берус, який став добрим гідом, казав мені: «Як же це так, пане Миколо?.. Павла Халебського, крім арабів, давно читають рідною мовою французи, англійці, румуни, москалі, ми, ляхи, тільки ви, українці, не читаєте!.. Нас, ляхів, Павло Халебський ганьбить перед усім світом, усе ж ми видаємо його подорожні реляції у Варшаві на державному рівні, а ви, українці, яких він прославляє, не маєте?.. Таж задумайтесь, братове, ось над чим: якщо ви, за Павлом Халебським. Богом

обраний народ, казати б, земляки самого Ісуса Христа, бо це ж географічні синоніми — Галілея, звідкіль родом Ісус Христос, і ваша, українська, Галичина; спочатку у ваші краї вирушив гурт галілеян, а далі Ісус Христос послав Святого апостола Андрія, вони зустрілися на нинішніх київських горах, Святий апостол Андрій підняв тут великого хреста й мовив, що незабаром на цих горах засяє благодать Божя; якщо ви, кажу, Богом обраний народ, зневажаєте самі себе, то чи не зневажаєте цим і самого Господа Бога?.. Як ви можете після цього нарікати, що Бог од вас відступився, не допомагає вам?..»

Що тут, брате Павле, було казати?.. Як тут не горіти синім полум'ям?..

Власне, упродовж усього того часу, що там перебував, довелося постійно дискутувати з братами-поляками, по кілька разів на день, запально, гостро. Хоча ми тоді належали до одного так званого «соціалістичного табору», усе ж поляки жили розкутіше, були не такі загорені, закомплексовані. Скажімо, наші дами смішили увесь світ, запевняючи американських телеглядачів, що в Радянському Союзі сексу нема, а поляки вже дивилися еротичні фільми, їх показували навіть у центрі підготовки партійних кадрів, де, здавалося б, має панувати сама комуністична цнота. Усюди я бачив сповнених людської та національної гідності селян, робітників, інтелігентів, жовнірів. Було ясно: це — європейська нація, яка понад усе цінує національну гідність, державність; ми, українці, відстали від поляків на цілі епохи, тому у дискусіях з ними відчуваємося дикунами, нам просто нічого казати... Але до розмови про Ваші, Павле Халебський, подорожні реляції ще не доводилось мені відчувати такого пекучого сорому за свою націю, яка зневажає саму себе, змирюється з усілякими принизливими ярликами, не хоче

позбуватися комплексу меншовартості, визволятися з рабського стану...

І тоді я сказав сам собі, що мушу докласти і власних рук, аби Ваші подорожні нотатки нарешті побачили світ і в нас, в Україні.

Фахівці налічують понад три сотні літературно-історичних пам'яток про Україну. Найвідоміші — описи, щоденники, хроніки, дослідження, оповіді, повісті і французького інженера-фортифікатора Гійома Левассера де Боплана, і французького історика Жана-Бенуа Шерера, і французького новеліста Проспера Меріме, і цареградського купця Томаса Альберті, і посла австрійського імператора Рудольфа Другого до запорозьких козаків Еріха Лясоти зі Стеблева, і мандрівних вірменських панотців Агона та його брата Оксента, і німецького дипломата, що служив французькому королеві, Ульріха фон Вердума, і німецького хроніста Йогана-Георга Шледера.

І от серед цих пам'яток Ваші подорожні нотатки — найприхильніше свідчення чужинців про козацьку Україну... Здається, брате Павле, сам Господь наш Ісус Христос послав Вас, Божих людей, до країни козаків, аби рознесли про неї добру вість по всій землі... Здається, сам Ісус Христос нашіптував Вам, Павле Халебський, Боже слово, водив Вашою рукою, коли Ви мережили подорожні курраси-зошити... Ваші мемуари мають стати настільною книгою кожного українця, аби юні мої земляки, серед них і мій онук Андрійко, прочитавши цю книжку, сповнювалися високої гордості і на запитання «Хто ти?» радісно відповідали: «Я — козак!..»

Блажен, хто усвідомить себе козаком!

Не переставав думати про це, пишучи «тенденційний» роман «Ще не вмерла Україна», в якому хотів розповісти про крутянську трагедію, замовчувану в нашій історії, чи пораючись на городі в рід-

ному Заболотному. Перепочиваючи посеред грядок, спирався на лопатисько й задивлявся у той бік, де понад Дністром уставало на півнеба сріблясте марево, і виразно бачив, як з молдовського берега на вкраїнський переправляються святі мандрівники... Коли ж переводив погляд на прадавній Шпаків шлях, що за сім кілометрів од мого рідного села, у моїй уяві ви, святі отці, уже котили у ридванах та каруцах, супроводжувані козацьким загоном під розмаяним на вітрі знаменом...

Нарешиті я таки розв'язав собі руки з романом «Ще не вмерла Україна», не маючи найменшої надії, що хтось колись його надрукує, і заходився коло Ваших подорожніх нотаток. Одночасно студіював доступні історичні джерела, вишукуючи додаткові матеріали до описаних Вами подільських міст і сіл, перегорнув цілі гори довідкової літератури. Докладно простежив Ваш, арабських мандрівників, шлях, описав на ньому всі прикмети, що їх Ви могли бачити, — печери на прибережних схилах річок, сарматські чи скитські могили, що подекуди утворювали цілі, казати б, череди, сліди городищ, земляних, дерев'яних і кам'яних укріплень... Дослідження захопило мене, і я працював залюбки... Та вже на завершальному етапі моєї роботи немовби поглинув «Бермудський трикутник», утворившись між тими редакціями, де я прагнув привернути увагу до унікальної історичної пам'ятки, створеної Вами, Павле Халебський...

РІЗДВЯНОГО вечора, коли, економлячи енергоносії, на які зубожіла Незалежна Україна, бо тодішня так звана українська влада розбагатіла на крутіїв і шахраїв, на Ладигенській ДРЕС вимкнули струм і все Південне Поділля, описане 340 років тому Павлом Халебським, поринуло в пільму, підсвічувану тільки снігами, а я все ще сидів за письмовим столом, не знаючи, що робити, ВІН увійшов до

мого «родового маєтку» в селі Чоботарці-Заболотному й осяяв його світлом своєї доброї душі.

В одному з номерів історико-краєзнавчого часопису «Літопис червоної калини», де в нарисі «Мандрували араби Україною» переповідалися ЙОГО подорожні реляції, я бачив портрет Антіохійського патріарха Макарія Третього — з помітними слідами життєвої втоми попід великими й гострими очима, з кучерявою «гривою» і роздвоєною на два клинці бородою. Тепер Павло Халебський був схожий на свого батька. Я уклонився йому й запросив сісти.

Незвичайний гість сів навпроти, зупинив погляд на стосикові книжок на столі, поряд з білим телефоном.

— Нещодавно придбав, — сказав я. — Це все — книжки зарубіжних авторів про Козацьку Державу: «Опис України» Гійома Левассера де Боплана, оповіді Проспера Меріме «Українські козаки та їхні останні гетьмани», «Богдан Хмельницький», Жана-Бенуа Шерера «Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії», де перекладач безбожно переплутав та перекрутив прізвища козацьких ватажків, показавши повне невігластво у знанні козацької історії... А от ваших нотаток, на жаль, ще й досі не видано окремою книжкою, хоча таку книжку я вже — з Божою поміччю — упорядковував.

Опівнічний гість промовчав, і я сказав далі:

— В одного видатного поета вкрали рукопис, та він не вельми бідкався — відтворив свої вірші з пам'яті... А я, достойний брате, не зважувався навіть думати, як відновити з пам'яті рукопис із перекладом ваших подорожніх нотаток та своїми коментарями до них... Довелося всю роботу починати, казати б, з нуля... Слава Богу, я таки її довершив... І от що хочу вам сказати. Я читав і перечитував ваші подорожні нотатки, й щоразу вони мене зворушували.

ли. Я тихо плакав над ними, і це були сльози гордоців за свій народ. Друзі радили мені написати на цю тему історичний роман, зробивши вас та вашого батька головними героями. Спокуса була велика, та я відхрещувався від неї, бо недоброзичливий читач міг би звинуватити мене у фальсифікації історичної правди... А ви ж бо, дорогий колего, навіть і не слов'янин, ви — людина іншого світу, а з такою любов'ю ставитесь до нас, українців, раз у раз накликаєте на нас Боже замишування та благословення. Значення ваших нотаток важко переоцінити. Уже одне те, що ви називаєте стільки давніх наших поселень, свідчить, що коріння наше глибоке, глибше, ніж це можна простежити за «Історією міст і сіл УРСР», окремих том якої присвячено кожній області, і цими томами комуністичний режим пишався як найвищим здобутком радянської історіографії.

ВІН уважно мене слухав, і я мовив далі:

— Ось Павло Архипович Загребельний у передмові до нового історичного роману Івана Білика «Не драгуйте грифонів» про наших предків скіфів-скитів пише: «Чи може література врятувати світ? Навряд. Так само, як і політика. Але погана політика може світ занепасти, література ж може її повинна допомогти людині відкинути почуття безпомічності перед загрозами, повинна навчити розуміти і людську силу, і людську слабкість, донести до нашої свідомості ту істину, що для нових змагань і надій народові потрібна не тільки сила, а й пам'ять...»

Ваші нотатки, Божий чоловіче, повертають нам нашу пам'ять... Я немало прочитав про великого гетьмана Хмеля, але таким по-людськи привабливим він постає тільки з ваших нотаток. Із серпня року Божого 1991-го ми, українці, знову стали незалежними. Нашій НЕЗАЛЕЖНОСТІ лише четвертий рік. Це — дуже мало, це — менше, ніж історична мить.

Арабський подорожник стримано покивав на згоду, слухаючи мене все уважніше, і я, розпалюючись, немовби переконував у чомусь не його, свого одноступця, духовного брата, а запеклого суперника, провадив далі:

— Ми, власне, ще й не жили по-справжньому за умов НЕЗАЛЕЖНОСТІ, нам просто нема з чим її порівняти, аби навчачити, що надбали, а що втратили (якщо й справді втратили), отже, й підстав нема нарікати на ДЕРЖАВНУ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ, пов'язувати з нею всі нинішні негаразди, мовляв, це вона все наробила, оця так звана незалежність, що ми стали жити гірше, ніж досі жили, хоча заради історичної справедливості треба пригадати, що матеріальної скрути люди стали зазнавати ще в «Союзі непорушному», на початку горбачовської «перестройки», яка обернулася у нову війну партійно-радянської бюрократії з власним народом, а тим часом знаходиться немало українців, навіть і серед державних мужів, народних депутатів, котрі виступають проти НЕЗАЛЕЖНОСТІ, знову агітують за «братський Союз» навіть під склепінням Верховної Ради, найвищого законодавчого органу влади в Незалежній Українській Державі!.. Де ще таке можливе?.. Але й це свідчить лише про одне — як імперський режим руйнує національну гідність, національну свідомість, а загалом — людську особистість, перетворює синів нормальних на блудних, у яких занадто пізно прокидається відчуття батьківського дому... І ось ви, достойний сину патріарха Макарія, у своїх подорожніх нотатках пишете, чого досягла Козацька Україна на шостому році своєї Державної Незалежності на чолі з великим і мудрим гетьманом Хмелем... А уявімо собі, що Козацька Держава плекала б свою Державну Незалежність не шість, а 340 років!.. З літа року Божого 1654-го,

через відстань 340 років, ви пояснюєте моїм сучасникам, що таке НЕЗАЛЕЖНІСТЬ... Багато хто слідом за мною збагне, що:

НЕЗАЛЕЖНІСТЬ — це розкута людська гідність, коли добре знаєш, що ти сам собі пан у своїй хаті і на своїй землі;

НЕЗАЛЕЖНІСТЬ — це гордість за свій народ, щастя бути його сином і готовність щомиті умерти за цей народ, аби тільки він не вищезав, як оті обри;

НЕЗАЛЕЖНІСТЬ — це повага сусідів, близьких і далеких;

НЕЗАЛЕЖНІСТЬ — це духовне осяяння у спілкуванні із самим Господом Богом...

Тим-то я вірю, дорогий Павле Халебський, що ваші подорожні нотатки про Країну Козаків, яку ви полюбили усім серцем, прочитають як сини нормальні, так і блудні, і в них таки прокинеться національна свідомість, національна гордість, а ще прочитають і мій десятирічний онук Андрійко, і Президент Незалежної Української Держави, і стануть ваші мемуари настільною книжкою кожного українця, як-от Шевченків «Кобзар», як «Історія русів»... На вашу книжку давно чекають в Україні!..

ЗГОДОМ, коли нарешиш після усіляких пригод «Країна козаків» таки побачила світ у київському видавництві «Козаки», що належало фундації імені Олега Ольжича, до 400-річчя від дня народження христололюбивого й хороброго гетьмана Богдана Хмельницького, у наших нічних бесідах я сказав арабському мандрівникові, що, судячи з перших відгуків, на появу його нотаток українською мовою справді чекали! Ось що, до прикладу, пише Галина Омелянівна Романенко з Вінниці: «Щиро дякую за книгу «Країна козаків»! Прочитала одним духом, не випускаючи з рук. Як же прегарно жили наші предки, яка висока гордість проймає за них!.. Уміли шанувати одне одного, цінувати, а понад

усе любили свою Україну. А яким велемудрим державним мужем постає христолубивий і хоробрий гетьман Богдан Хмельницький!.. Боже, дай розуму нашому українському народові висувати саме таких керівників на малі й високі посади, любити Україну!..

А Ваша, пане Миколо, «Післямова упорядника» — це біль і гордість за свою Україну!.. Ваша уявна зустріч з Павлом Халебським, Ваша нічна розмова з ним дуже хвилююча і прекрасна. А роздуми про Незалежність нашої Держави змушують кожного читача-українця схилити голову перед Вами і подякувати Вам, Вашому талантові, Вашій натхненній праці за довгождану «Настільну книжку українця». Хай береже Вас Господь, аби Ви й далі дарували читачам отакі книги!..»

А ті українські патріоти, які прочитали в газеті Верховної Ради «Голос України» інформацію Віктора Скрипника або чули по Українському радіо розповідь Емми Бабчук про вихід «Країни козаків», питали мене, упорядника, де таку книжку можна придбати. Листи надходили звідусіль, навіть з тих країв, які Ви, Павле Халебський, і не описували, наприклад з Галичини, Закарпаття, Причорномор'я. Видатний письменник, лауреат Національної премії імені Т.Г. Шевченка Василь Захарченко писав мені з Черкас, що, упорядкувавши «Країну козаків», я подарував Україні перлину, й опублікував у черкаському письменницькому альманахові «Холодний Яр» блискучу рецензію...

На жаль, казав я далі авторові подорожніх нотаток, влада гребла під себе, плодила злодіїв та грабіжників, де вже їй було наслідувати приклад поляків і на державному рівні видавати унікальну історичну пам'ятку, в якій мовиться про те, що за часів Богдана Хмельницького в Україні злодіїв та грабіжників не було, бо не було потреби ні красти, ні грабу-

вати!.. Окрім того, Леонідові Другому, як і його тезкові на прізвисько Державні Брови, снилися лаври видатного письменника, йому також кортіло залишити по собі хоча б трилогію, через триста п'ятдесят років після Вас, Павла Халебського, усім сказати, що «Україна — не Росія»!..

ПЕРЕДОСТАННЯ наша зустріч відбулася в листопаді 2004 року. ВІН завітав до мого міського помешкання по вулиці академіка Д.К. Заболотного так само опівночі, коли я, прослухавши по радію виступ кандидата у президенти України Віктора Ющенка, довго не міг заснути. «Знаєте, колего, — збуджено мовив гість, — мене вельми втішає те, що лідер «Нашої України» у виступах перед виборцями не раз посиляється на мої подорожні нотатки, і водночас засмучує те, що пан Віктор цитує реляції неточно, неповно і не головне. Як могло так статися? Адже він — козак!.. Може, помічники, які консультували його з цього питання, чули дзвін, та не знали, звідкіль він, тобто не мали напихваті першоджерела, тим паче у перекладі українською мовою, тому й підставляли свого лідера?» Я відповів на те, що сам кандидат у президенти і вся його команда могли мати його, Павлові, подорожні нотатки — уже в повному обсязі — ще до початку президентських перегонів, бо я став працювати над книгою «Україна — земля козаків» ще в березні.

Якраз на 190-ті роковини від дня народження Т.Г. Шевченка довелося побувати в Рашкові. На давньому козацькому цвинтарі, де кам'яні хрести повгрузали в землю по самісінькі рамена, братове з Товариства українців молдавського Придністров'я підвели до могили, ще свіжої. З погруддя, вкарбованого в осереддя козацького хреста, на мене поглянуло (здалося, з докором) козацьке обличчя Олександра Миколайовича Бута... А з десятирічної відстані

долинув голос, уперше почутий у Крижополі, на козацькому святі за книгою «Країна козаків»:

— Дорогі братове! — звертався Олександр Миколайович до учасників свята, передовсім до голів державних адміністрацій тих районів, землі яких Ви, достойний Павле, описали, — Піщанського, Крижопільського, Тростянецького, Бершадського, Теплицького. — Хоч як ви живете в Україні за Президента Леоніда Кучми, ви, однак, не знаєте тієї гіркоти, яку ми щодня, щогодини зазнаємо у так званій Придністровській Молдавській Республіці: жити на рідній предківській землі й відчувати себе в діаспорі за якийсь крок од Матері-України... Молоде покоління, не знаючи української історії, не чуючи з Києва радіо й не бачачи телепередач, не отримуючи українських газет і журналів, втрачає козацьке коріння, національну гідність... А саме такі книги, як «Країна козаків», здатні це коріння оживити, національну гідність відродити... Тому тільки для рідного Рашкова я закупив би тисячу примірників цієї зоряної книги. І цього було б мало. Отож давайте, братове, у складчину видамо «Країну козаків», аби вона справді стала настільною книгою кожного українця хоча б на Поділлі та в Придністров'ї!..

А ще, стоячи перед свіжою могилою, я пригадав, як упродовж десяти років навертав кийських та вінницьких політиків та урядовців до Бутової ідеї, письмово й усно, зокрема й на козацькому святі у Четвертинівці з нагоди 350-річчя Батозької битви. Один з обласних партійних вождів казав мені, що той мій виступ вельми сподобався тодішньому гуманітарному віце-прем'єрові панові Семиноженку, сам же віце-прем'єр і пальцем не ворухнув, аби та Бутова ідея стала реальністю...

Там, на давньому рашківському козацькому цвинтарі, я постановив — ще раз повернутися, достойний Павле, до Ваших подорожніх реляцій, підготува-

ти друге, доповнене й уточнене, видання. Мені здавалося, що цього разу справа певна, бо проектом зацікавилися народні депутати з блоку Віктора Ющенка «Наша Україна», обіцяли всіляку підтримку. На жаль, уже на тому етапі, коли рукопис, проілюстрований видатними художниками Михайлом Чорним, Іваном Грициком, Юрієм Кізімовим, Валентином Тишецьким, поблагословив Святійший Патріарх Київський та всієї Руси-України Філарет, ці люди зламали свою обіцянку. Саме вони й підставили свого лідера. Дякувати Богові, на всю Вінницьку область знайшовся один-єдиний справдешиний українець — Павло Євгенович Каленич, керівник агрофірми «Ольгоніль» із Чечельницького району, який зголосився посприяти виданню книжки «Україна — земля козаків»... Та дорогоцінний час було втрачено...

ПЕРШІ із двох сотень примірників книжки «Україна — земля козаків» вийшли у вінницькому видавництві «Континентприм» у день перемоги Віктора Ющенка на президентських виборах. Доводилося бачити: люди, що брали їх до рук, цілували палітурки. Надзвичайний і Повноважний Посол України, професор Львівського національного університету імені Івана Франка, видатний поет Роман Лубківський відгукнувся віршами:

Ми пережили час халепський,
А буде ще й доба чудова,
Як завдяки тобі Халєбський
Прийде нарешті і до Львова.

До Львова — прийшов! Популярний часопис «Дзвін» із січня нинішнього року друкує подорожні нотатки на своїх сторінках. Вінницька ж влада могла до інавгурації нового Президента забезпечити цим виданням кожну шкільну бібліотеку в

області, але, як завжди, далі гарних обіцянок справа не зрушила. Видко, багато хто сподівався, що «наші ще повернуться». Для нової ж влади Помаранчева революція закінчилася відразу ж, як тільки «претенденти на папаху» приміряли й випробували на зручність керівне крісло. Високі посади обійняли й найперші обіцяльники — нардепи з «Нашої України». Один з них (той, що навіть замовляв директору видавництва Миколі Кротенку обкладинку книги) на депутатському бланкові надіслав мені «на добру й вічну пам'ять» такого листа:

«Вельмишановний Миколо Олександровичу!

Вкрай здивований тональністю Вашої заяви з пред'явленням мені звинувачень у начебто недотриманні даного Вам слова.

Дозвольте нагадати Вам, шановний Миколо Олександровичу, що жодних зобов'язань щодо фінансування Вашого видання на себе особисто я не брав, хоча щиро прагнув разом з іншими після виборів допомогти у найшвидшому виході Вашої книги, і від своїх слів не відмовляюся й досі.

Разом з тим, на жаль, на даний час знайти 10–15 тисяч грн., про які Ви зазначаєте у своїй заяві, не маю змоги.

Сумно, шановний Миколо Олександровичу, що щодо цього Ви зробили інші висновки.

Щиро поважаючи Ваш авторитет і творчість, при першій наявній можливості сподіваюсь Вам допомогти».

Листа датовано 24 лютого 2005 року.

Вінницький «губернатор» був конкретніший — тоді ж розпорядився видати книжку «Україна — земля козаків» до 100 днів президентства Віктора Ющенка півторатисячним накладом, щоб забезпечити кожну шкільну бібліотеку області. Сто днів минуло 3 травня, а сьогодні — 19 червня!.. І на

цей день помаранчева влада «нашкребла» зі всієї області на півторатисячний наклад аж... три тисячі гривень!.. Це навіть менше, ніж переказала агрофірма «Ольгопіль»!..

ЗДАЄТЬСЯ, більше ВІН не завітає ні до мене, ні в Україну загалом... Що йому тут робити, якщо влада — і попередня, й нинішня — відверто його зневажає?.. Та й мені перед ним соромно... Називати йому прізвища?.. Їх — десятки!.. А це вже — система. Усвідомити себе козаками вони не здатні, бо народилися, вирости, виховалися, працювали комсомольськими, партійними, профспілковими функціонерами за тієї системи, засновник якої сказав: «Усі наші установи — лайно!.. Усі наші закони — лайно!.. Ми уміємо розпоряджатися і не вміємо виконувати!..» Помаранчева революція, на жаль, їх не перевиховала... Бо йшли вони в революцію не за покликом серця, не дух героїства їх туди вів, а пошук посад та відзнак... Тому-то нині лише імітують бурхливу діяльність на благо народу...

Отож Олександр Безбородько, чий слова
взято за епіграф, мав слушність
ще три століття
тому.

На Трійцю року Божого 2005-го,
Йосипенки під Немировом

ПІСЛЯМОВА

Прочитавши цю книгу, ви станете українцем, навіть якщо до цього не були ним. Це — унікальний історичний документ нашої нації, який подарував нам у сімнадцятому столітті молодий араб Павло Халебський — син православного патріарха Макарія Третього, котрий відвідав нашу з вами Україну. Відвідав через півтора року після славетної національно-визвольної війни козацтва на чолі з талановитим і сміливим воїном, але занадто м'яким державником Богданом Хмельницьким. Павло Халебський відвідав нашу землю після буйної боротьби нації за свободу, віру і за власну Батьківщину, але вже після переяславської ганьби і зради.

По правді кажучи, ми — тюхтіюваті й недбалі до власної історії. Найяскравіша сторінка української душі й українського вільного духу — козаччина — майже не зафіксована очевидцями та учасниками. Розумію, що в більшості руки були зайняті шаблями чи списами, але ж була і меншість. Хіба Іван Виговський, чи Іван Демкович, чи ще дванадцять писарів Генканцелярії не могли залишити нам свій літопис

слави і трагедії Богдана Хмельницького? І Бог велів зробити це генеральним канцелярським писарям Війська Запорозького. Зафіксувати деталі, вести хроніку подій, адже кожен день дарував щось вражаюче, незвичне, героїчне і зрадницьке. Звичайно, ми б сьогодні мали розгадки й пояснення багатьох загадкових подій, їхніх мотивацій та втрачених вже підтекстів. А так маємо вічні загадки: чому, скажімо, Богдан так довго таборував під Білою Церквою, коли військо Речі Посполитої вже було ним розгромлено, польські полководці знищені або взяті в полон, король Владислав IV помер, сейм не збирається, польський обиватель тремтить, панічно чекаючи наступу козацького війська на Варшаву? Іди й бери вчора іще всемогутню Польщу голими руками.

А Хмельницький чогось чекає. І посилає до Варшави не козацькі полки, а... офіційну українську делегацію, яка має легалізувати вибори нового короля Яна Казимира і тим потвердити свою підлеглість Варшаві. Чому він так вчинив — мені не пояснив жоден з істориків. І для чого було саме в оцей момент писати чолобитну цареві Московії Олексію з проханням взяти Україну з Військом Запорозьким під свій протекторат? Чому на Переяславській раді лише... 284 особи присягнули на вірність цареві московитів? Ліниві писарі нам у цьому вже не допоможуть.

А головний, пізніший козацький літописець Самійло Величко сказав про наших писарів та хронікерів: «Славу нашу сховано під плащем їхніх нікчемних лінощів. Отож гідні похвали подвиги наших козако-руських предків описали не наші ледачі історики, а чужоземні...»

Тому-то маємо подякувати іноземцям, котрі зареєстрували цілі періоди в житті української нації, описали і зберегли. Один із них, донедавна ще замовчуваний, тому маловідомий в Україні араб, архидиякон

Булос Ібн аз Заїм Халябі, а для нас — Павло Халєбський — вірний син патріарха Макарія Третього, патріарха Антиохійського, де починав свій духовний шлях Святий апостол Петро.

Один з найавторитетніших тодішніх духовних лідерів православний патріарх Макарій вирішив року Божого 1654-го (зважає, що після Переяславської ради пройшло лише півтора року) відвідати дві православні країни — Україну та Московію, щоб навіч побачити своїх прихожан, поблагословити їхні землі, їхню набожність, їхні душі і їхні храми. За секретаря у цій подорожі він взяв свого юного сина Павла.

Вони пройшли шлях від українського прикордонного містечка Рашкова на Дністрі (сьогодні це село Кам'янського району у невизнаній Придністровській Республіці) до Путивля над Сеймом (нині Сумщина). Після цього Макарій із почетом відвідав Московію і знову через всю Україну (цього разу від Путивля до Рашкова, із заїздом в інші міста та містечка) повернувся назад, у Волощину та Молдову, а звідтіля — у Констанцу й додому.

Свої записи двадцятип'ятилітній Павло Халєбський видав під назвою «Опис подорожі патріарха Макарія», де тодішній Україні наділено стільки любові, захвату, щирого замилювання, що, якби це стосувалося поляків, чехів, угорців, зрештою, росіян, — ця книга давно б стала в них підручником патріотизму, видавалася велетенськими тиражами, коментувалася найвидатнішими істориками, політиками, президентами. А українці — головні герої цієї книги — відкривають її для себе через цілих триста п'ятдесят років. Подорожні нотатки Халєбського давно видали росіяни, котрі в «Описі подорожі патріарха Макарія» постають у дуже, сказати б, не вигідному світлі об'єктивного, неупередженого іноземця з іншого етнічного світу й іншої цивілізації. Видали й поляки, яких Павло

щосили шпетить за недружність до України. Видало багато інших слов'янських народів.

А ми відкриваємо її лише завдяки щасливому випадку. І цей український «випадок» носить ім'я Микола Рябий — незаперечно видатний український письменник і патріот, мій великий товариш і земляк з тієї ж таки Південної Вінниччини, яку описав Павло Халебський.

Тільки його впертий і невичерпний національний ентузіазм та воляча працьовитість повернули українцям те, що мусило б нам належати в десятках поколінь і зробити нас кращими, духовнішими, патріотичнішими, з більшим почуттям національної гідності. Микола Рябий не лише переклав цю унікальну книгу на прекрасну, соковиту українську мову, а й відкоментував із сучасної позиції, крізь новітню історичну «оптику», дуже ненав'язливо, шляхетно доповнив історичними екскурсами, уточненнями, коментарями все те, чого просто не міг знати навіть дуже допитливий і освічений подорожній у чужій країні. Для цього прозаїкові з Вінниці Миколі Рябому треба було перескородити всю історію козащини, стати співавтором араба Павла Халебського і в такий спосіб подарувати українцям нову і прекрасну сторінку нашої історії.

Схиляюся, брате Миколо, перед тобою. Знаю, що це коштувало тобі кількох ненаписаних романів про наше буйне Поділля, коштувало кілька літ життя і здоров'я, але результат вартий того. Та, Миколо, ти видав цю дивовижну книжку як ляпас нинішній псевдоукраїнській владі. І вдячність від безвладних українців тобі безмежна.

Отож. Московити ще не окупували Україну, цей процес лише розпочинався, був ледь видимим. Мені принаймні уявлялося, що влітку 1654 р. Україна була

країною вдів, калік, дітей і старезних дідів та бабів — чоловіцтво поклало свої голови на війні. У моїй уяві вона була розтровоною й розореною набігами татарви та ляхів. До того ж Павло Халєбський разом із своїм батьком ступили на південно-західний край нашої землі (Південна Вінниччина, моя родинна земля) після того, коли поляки влаштували тут кривавий Великдень, саме на Христове Воскресіння вони налетіли на Брацлавське воєводство і «огнем і мечем» винищили та поруйнували Україну, котра саме молилася по церквах.

Неупереджене око Павла Халєбського побачило і змалювало нам саме ту Україну. А якщо врахувати, що наші, українські писарі чомусь були ледачкуватими і недбалими, вважаючи, що написане шаблями — не забудеться й так, то мусимо знати напам'ять те, що задокументували про нас чужинці. Мусимо, але за умови, якщо ці документи стали загальнодоступними, якщо їх знає нація зі шкільної парти. Навіть тоді, коли ця правда гірка чи колюча. Тодішню Московію Халєбський описав не лише занадто стримано, а й холодно, навіть дуже холодно, однак росіяни видали його книгу. Полякам дісталася ще більше, але і в них подорожні нотатки стали одним із базових історичних документів Польщі. Отож я ще раз хочу подякувати українському прозаїкові, моему товаришеві і землякові (наші села за двадцять кілометрів одне від одного) Миколі Рябому за його велику подвижницьку і патріотичну працю з перекладу, наукового коментування, а найголовніше — оприлюднення книги Халєбського «Україна — земля козаків». Ніхто з олігархів та політичних «вождів» тоді не відгукнувся на Миколіне прохання допомогти з виданням цієї унікальної праці, допоміг патріарх Філарет та прості люди. Нехай вона була видана маленьким тиражем, але вона

таки вийшла, і я оприлюднив найцікавіші місця з неї у своїй авторській програмі «Двадцять хвилин з Володимиром Яворівським» на Першому національному каналі Українського радіо, пообіцявши видати її великим тиражем.

Це було дивовижне проникнення Павла Халєбського в нашу історію, якою він щиро зацікавився під час подорожі. Це була жива, ще гаряча тодішня сучасність, яка жила не лише в душах, а й на устах українців. Як бачимо, вона, як правило, точна навіть через три з половиною століття. Микола Рябий лише додає якісь вкрай важливі для розуміння сучасників штрихи та деталі, і картина від того стає ще об'ємнішою.

Вже на перших сторінках книги Булоса Ібн аз За'їм аль Халябі виринає село Гарячківка, і моє серце затріпотіло, тепла хвиля солодкого спогаду прокотилася усім моїм єством. Так-так, це сусідня Гарячківка, за горбом, за вісім сьгоднішніх кілометрів від мого села, звідки мої однокласники щоденно приходили в Городківку до школи, приносячи до класу гарячківське болото на кирзових чоботях та гарячківські сливи-угорки. А хто мав велосипеда — вважався найщасливішим, бо міг брати «на раму» та «на багажник» аж двох дівчат.

У моїй пам'яті Гарячківка — звичайне провінційне село з типовим колгоспом, фермами, старезною, недіючою, з вибитими вікнами церквою на пагорбі, обдертим клубом, купинами гною і вуличками, повними пилюки чи болотиська. Тільки й того, що залишилася історична назва, не посягнули «радянізатори». Ні, народилася нова риса гарячківців у більшовицькі часи: хто що б не вкрав у колгоспі, може навіть серед дня, центральною вулицею спокійно нести чи везти додому, ніхто його «не бачитиме», а тому й нікому не донесе. Це у них — святе і досі. Тільки вже нічого красти...

Наступна зупинка... Мені аж зводило дух... друге моє рідне село. Мій батько Сашко (в Теклівці його називали Сяньком) вважався великим грамотієм із своїми тодішніми чотирма класами освіти. Він виріс круглим сиротою, оскільки його батько Семен, — розповідали, мальований красень, але непосидючий, бо щось у його характері було мандрівне, не домашнє, — одружився на теклівській вродливиці Гані, але, не дочекавшись народження первістка... помандрував далі, і слід його в нашій родині назавжди загубився. А моя бабуса Ганна підтішила мого батька лише до п'яти років і полишила його напризволяще, відійшовши у світ без турбот. Тому й мусив мій тато бути хапким до життя, самому заробляти на хліб, самотужки опанував дуже популярну тоді (та й тепер) бухгалтерську науку. Свого колгоспу в маленькій Теклівці не було ніколи, тільки бригада, та батька, який навіть якийсь час викладав на курсах колгоспних бухгалтерів, запросили у колгосп рахівником у великому сусідньому селі Городківці, куди згодом переїхала наша родина, де я жив і вчився від четвертого до десятого класу. Тому-то вважаю Городківку (в розмові люди й досі називають її М'ясківкою) своїм другим рідним селом після Теклівки.

Це й зараз велике, гучне село з велелюдним ярмарком, двома середніми школами, новим цукрозаводом і недолугим «псевдомодерним» мікрорайоном з п'ятиповерхівками. Городківка славиться своїми духовими музиками, без яких не обходиться жодне весілля чи похорон у самій Городківці та в усіх окільних селах. Навіть якщо у неділю десять весіль — знайдеться і труб, і музикантів, щоб охопити всіх. Я теж школяриком опанував професію «духовика» в шкільному оркестрі, з яким навіть вперше в житті їздив до Вінниці, а тоді, зайнявши перше місце в області, — до Києва на республіканську шкільну олімпіаду. Пригадую,

щоб посилити звучання оркестру в Києві, керівник запросив молодого хлопця з дорослого колгоспного оркестру. Оскільки нам видали для виступу короткі сині шортики — тільки під час останньої репетиції наш керівник помітив, що у колгоспного музиканта витатуйовано над коліном голу дівичку і литки в нього були страшенно волохаті. Він слухав наш виступ за сценою, у домашніх штанах...

Городківка вельможна розкинулася на високих пагорбах. Тут багато сонця і відчуття свободи. Тут всі говорять дуже голосно, не боячись донощиків і влади. Городківка ніколи й не покладалася на владу, бо завжди готова була виживати самостійно. Вона першою в Україні вудила такі домашні ковбаси, які пахли за десятки кілометрів навіть при не попутному вітрі. Коли тато з мамою ішли з базару з Городківки, я, малий, у Теклівці чутливими ніздрями вловлював, чи несуть вони з ярмарку запахуще диво, котре можна було відломити і їсти навіть без хліба. Вже студентом Одеського університету, зайшовши на знаменитий Привоз, я міг вгадати, де продають городківську ковбасу ще з порога.

Городківський люд завжди був напрочуд підприємливий і живучий. У шістдесяті роки чоловіки їздили до Ленінграда, закуповували там кілька сотень цинкових ночов і, розшивши їх, — вкривали хати, бо цинкової бляхи не було у продажу. У нас рясно родили овочі та фрукти. В інших селах все це гнило й викидалося, а в Городківці збудували консервний цех і тисячі банок відправляли до голодного Сибіру, отримуючи звідти кожухи, валянки, ліс.

Кажуть, що до війни у Городківці було унікальне явище — єврейський колгосп. Уявити мені цей колгосп важко, але є ізраїльські кібуци... В Городківці збудували одну з перших в Україні гідроелектростанцію на річці Шумилівці. Велетенський ставок був оазою

нашого дитинства, а матері лякали нас: годі купатися, бо верба в гузиці виросте...

Городківка має і власну українську мову. Щоб означити дуже красиву людину, тут не скажуть «дуже», а з видихом промовлять «тяжко гарна», себто така вже гарна, що їй чи йому аж тяжко від тієї гарноти і краси. Тут не скажуть «пішли до мене та вип'ємо по чарці», а скажуть «пішли та з'їмо якогось борщу».

Тут є своя мудрість. Мій тато любив повторювати: «Не сперечайся з дурнем, бо між вами не помітять різниці» чи, скажімо, таке: «Нема нічого гіршого, як свиная худа, жид бідний, а жінка п'яна».

Тут, на городківському кладовищі, могила мого батька, який загинув пізньої осені на буряковому полі під колесами трактора, котрим керував п'янющий тракторист.

Та повернемось до текстів Павла Халебського. Україна щойно пережила дивовижне потрясіння — потужну національно-визвольну війну проти Польщі, котра тоді була чи не наймогутнішою державою в Європі. Річ Посполита не лише цілковито окупувала всю тодішню Україну, а й здійснювала нестерпний тиск національний, принукою ополячуючи українців, гніт релігійний, нав'язуючи нам католицизм, тиск соціальний — польські магнати заволоділи всіма українськими ґрунтами, — до того ще знуцання психологічне — загонистий польський гонор і самолюбство діймали кожного українця. Тому гучні перемоги Богдана Хмельницького рішуче випростили український дух перед усім світом.

Однак визвольна війна закінчилася фактично нічим: зміною метрополії — з Варшави на Москву, — а не проголошенням суверенної Української держави. Після Переяславської ради пройшло лише півтора року. Нове, ще жорстокіше і нахабніше уярмлення України Московією лише розпочиналося,

московитські намісники лише починали свою окупаційну експансію.

Сотні тисяч буйних козацьких голів полягло у жорстоких бойовиськах під Жовтими Водами, Корсунем, Білою Церквою, Пилявцями, Збаражем, Берестечком, не повернулось до родинного гніздов'я майже все дуже чоловіцтво, кілька років земля оралася і засівалася жінками, дідами та дітьми. І все ж... Павло Халебський побачив глибинну Україну, сильну, високоосвічену, моральну і невмирущу. «Блажені очі наші за те, що бачили, блаженні вуха наші за те, що чули, блаженні серця наші за пережиті нами радість і захват у країні козаків». Прочитали? Передайте ще комусь.

Володимир Яворівський

ЗМІСТ

- 9 Українська Євангелія від Павла.
Вступне слово від упорядника

ЧАСТИНА ПЕРША. ВІД РАШКОВА ДО ПУТИВЛЯ

- 17 ...І прославіте Всевишнього Творця.
Передмова автора
подорожнього щоденника
- 22 День перший
- 28 День другий
- 59 День третій
- 63 День четвертий
- 67 День п'ятий
- 70 День шостий
- 73 День сьомий
- 79 День восьмий
- 82 День дев'ятий
- 90 День десятий
- 93 День одинадцятий
- 101 День дванадцятий
- 110 День тринадцятий
- 112 День чотирнадцятий
- 116 День п'ятнадцятий
- 119 День сімнадцятий
- 141 День вісімнадцятий
- 146 День дев'ятнадцятий
- 150 День двадцятий
- 153 День дадцять перший
- 156 День двадцять другий
- 158 День двадцять третій
- 171 День двадцять четвертий
- 176 День двадцять п'ятий
- 181 День двадцять шостий

- 182 День двадцять восьмий
- 185 День тридцятий
- 186 День тридцять перший
- 188 День тридцять другий
- 190 День тридцять третій
- 192 День тридцять четвертий
- 198 День тридцять шостий
- 209 День тридцять восьмий
- 210 День тридцять дев'ятий
- 212 День сороковий
- 216 День сорок перший

ЧАСТИНА ДРУГА.
ВІД МОСКВИ ДО РАШКОВА

- 219 Від упорядника
- 221 Розділ перший
- 226 Розділ другий
- 228 Розділ третій
- 230 Розділ четвертий
- 234 Розділ п'ятий
- 236 Розділ шостий
- 240 Розділ сьомий
- 248 Розділ восьмий
- 251 Розділ дев'ятий
- 282 Післямова. *Володимир Яворівський*

ЛІТЕРАТУРНО-
ХУДОЖНЄ
ВИДАННЯ

ПАВЛО
ХАЛЕБСЬКИЙ
УКРАЇНА – ЗЕМЛЯ КОЗАКІВ

*Подорожній
щоденник*

Коректор НАДІЯ ОВЧАРУК

Здано на виробництво 18.05.09.
Підписано до друку 22.07.09
Формат 60х84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура GaramondC.

*Свідоцтво про внесення
суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру
видавців, виготівників
і розповсюджувачів
видавничої продукції
№ 2971 від 12.09.2007 р.*

ТОВ «Видавниче підприємство
«Ярославів Вал»
01034, м. Київ, 34, а/с 222
тел./факс: +380 44 486 53 78
e-mail: lum2003@ukr.net

Віддруковано у ВАТ "Друкарня ""Бізнесполіграф
м. Київ, вул. Віскозна, 8.
тел.: 503-00-45

Халєбський, Павло.

- Х-17**   Україна – земля козаків: Подорожній щоденник
/ Упоряд. М.О. Рябий; Післям. В.О. Яворівського. —
К.: Ярославів Вал, 2009. — 293 с.
ISBN 966-579-235-0
ISBN 978-966-8382-23-9

Подорожній щоденник описує мандри Антиохійського патріарха Макарія Третього з Халеба до Москви і назад через Україну, землю козаків, за часів урядування христілюбивого і хороброго гетьмана Зиновія-Богдана Хмельницького.

ПАВЛО
ХАЛЕБСЬКИЙ

У
*країна –
земля
козаків*

ПОДОРОЖНІЙ ЩОДЕННИК, ЯКИЙ ОПИСУЄ МАНДРИ
АНТІОХІЙСЬКОГО ПАТРІАРХА МАКАРІЯ ТРЕТЬОГО З ХАЛЕБА
ДО МОСКВИ І НАЗАД ЧЕРЕЗ УКРАЇНУ, ЗЕМЛЮ КОЗАКІВ, ЗА
ЧАСІВ УРЯДУВАННЯ ХРИСТОЛЮБИВОГО І ХОРОБРОГО
ГЕТЬМАНА ЗИНОВІЯ-БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.

